

Úvod

Čeští a slovenští sociologové se v květnu roku 2004 sešli v pražské vile Lanna na společné třídní konferenci. Setkání nazvaného Česko-slovenské sociologické dny se zúčastnili nejen pracovníci Sociologických ústavů Akademií věd obou zemí a badatelé a pedagogové z českých a slovenských univerzit; vybrané přednášky a diskusní fóra si nenechali ujít ani vysokoškolští studenti, vědci z příbuzných oborů anebo novináři.

Jednání českých a slovenských sociologů sestávalo z celé řady tematických bloků, jež zrcadlily jak výsledky kontinuálního zájmu o jednotlivé společenské fenomény, tak snahu přispět k obnově a posílení vzájemné spolupráce obou zemí ve společenských vědách. „Před pár dny jsme se stali součástí evropského prostoru. Bez kooperace se prosadíme jen těžko,“ uvedla na slavnostním zahájení konference doc. PhDr. Tatiana Sedová, CSc., místopředsedkyně Slovenské akademie věd (SAV). Důkazem pozornosti, jakou obě národní akademie věnovaly setkání českých a slovenských sociologů, byla též účast doc. PhDr. Lydie Petráňové, CSc., místopředsedkyně AV ČR pro oblast věd humanitních a společenských, jež ve svém příspěvku ocenila četné sociologické projekty, které se při Akademii věd v posledních letech realizují, velkou měrou právě za účasti zahraničních partnerů.

Jedním z hlavních cílů konference bylo navázat na tradici česko-slovenské spolupráce, která od rozdělení federace k 1. lednu 1993 postupně slábla. Setkání tak účinně navázalo na konferenci Slovensko-české sociologické dny, která se konala v roce 1999 v Bratislavě a jejímiž pořadateli byly Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV a Masarykova česká sociologická společnost, jež s pomocí bratislavské pobočky nadace Friedrich Ebert Stiftung zorganizovaly setkání padesátky sociologů z obou stran hranice. Ostatně právě coby významný příspěvek k obnově úzké bilaterální spolupráce, která v posledních dvanácti letech spíše upadala na úkor širšího zapojení českých a slovenských vědců do mezinárodních výzkumných projektů, uvítal konferenci též Mgr. Lubomír Falťan, CSc., ředitel Sociologického ústavu SAV. Akcent na jazykovou blízkost i společnou empirickou tradici jako hodnoty, jichž lze využít při vstupu do společného evropského prostoru, položila při úvodním projevu též PhDr. Marie Čermáková, ředitelka Sociologického ústavu AV ČR.

Překonávání existujících bariér v komunikaci mezi výzkumníky se odrazilo i v dalších debatách, které se v rámci celé akce uskutečnily: u jednoho stolu se sešli zástupci sociologických společností Slovenska a České republiky nebo členové kateder sociologie, kteří hovořili o vzájemné spolupráci při organizaci studijních programů, výměnných pobytů studentů a pedagogů a pořádání přednášek zahraničních hostů.

Akademická i univerzitní pracoviště na konferenci samozřejmě prezentovala i svou publikační činnost, její účastníci tak měli možnost seznámit se s vybranými monografiemi a periodiky.

Konference probíhala v jednotlivých sekcích, do nichž zpravidla přispěli referující z obou zemí. Byly to sekce: *Sociální struktura, Infrastruktura výzkumu, Regiony a lokální politika, Rodina. Gender, Masarykova česká sociologická společnost, Veřejná politika, Občanství, Jakou metodologii pro současnou sociologii?, Výzkum veřejného mínění a Program budoucnosti*. Pro lepší přehlednost přikládáme ke sborníku program celého setkání.

Předkládaný sborník nabízí vzhled do bohatého konferenčního programu, neboť stejně jako setkání samotné zahrnuje příspěvky z mnoha oblastí zájmu současné sociologie. Snad právě pro svou tematickou pestrost je publikace zároveň cennou výpovědí o šíři a vážnosti tohoto zájmu.

Úvodní příspěvek Miroslava Tížika z Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě nazvaný *Problémy pri prispôsobovaní dotazníkov v medzinárodných komparatívnych výskumoch národným špecifikám* odhaluje některá úskalí, s nimiž se mohou vědci setkat při překladech dotazníků nebo jejich „šití na míru“ zvláštnostem či odlišnostem konkrétních zemí; což autor dokládá na příkladu šetření Národní identita, jež probíhalo v rámci mezinárodního výzkumného programu ISSP.

Podmínky pro realizaci výběrových šetření v České republice popsal Jindřich Krejčí z SOÚ AV ČR. Studie vymezuje a popisuje okruhy podmínek, které určují možnosti provádění kvalitních výběrových šetření (odborné zázemí, tržní prostředí, výběr respondentů, participace veřejnosti), přičemž odkazuje nejen na odbornou literaturou, ale pracuje též se statistickými údaji, přehledy českého výzkumu či monitoringem zpráv a tiskových zpráv z předvolebních šetření.

Postoje k manželstvu a k mimomanželskému spoluzítíu na Slovensku shrnuli Jozef Matulník (Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave), Alojz Ritomský (Fakulta sociálně-ekonomických štúdií, Univerzita Komenského, Bratislava) a Karol Pastor (Fakulta matematiky, fyziky a informatiky, UK, Bratislava) na základě širšího výzkumu „Makrospoločenské faktory vývoja pôrodnosti na Slovensku“. Stať si klade četné otázky například v souvislosti s plánovaným počtem dětí a na poměrně malém prostoru předkládá sofistikovaný přehled závěrů empirického šetření.

Text Simony Pikálkové (SOÚ AV ČR) *Mezinárodní výzkum násilí na ženách: k prvním výsledkům šetření v České republice* nechá čtenáře nahlédnout do geneze, poslání a metodologie vůbec prvního mezinárodního projektu ve sledované oblasti, jeho součástí je však také mimo mnoha dalších znepokojivé zjištění, že zhruba 38% žen v České republice zažilo během svého života ze strany partnera alespoň některou z uvedených forem násilí.

Proměny lokálních politických elit na venkově a malém městě (informace o projektu) jsou tématem, které zpracoval Dan Ryšavý z Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Ten si v popisovaném výzkumném projektu vytyčil dva cíle: 1. Popsat a interpretovat ve vybraných obcích proměny lokálních politických elit. 2. Přispět k odpovědi na otázku: V jakém smyslu lze představitele místní samosprávy označovat a považovat za lokální politické elity? Bohatě bibliograficky vybavený článek je čtivým příspěvkem k analýze sociálních sítí na příkladu zkoumání místních elit či mocenských struktur.

Sociodemografický obraz současného českého venkova se ve svém příspěvku pokusila přiblížit Pavlína Maříková z Provozně-ekonomické fakulty České zemědělské univerzity. Text pracuje s daty ze Sčítání lidí, bytů a domů, provedeného v roce 2001 Českým statistickým úřadem; autorka však nabízí čtenářům také výklad samotného pojmu „český venkov“, všímá si i zažitých mýtů, které o tomto fenoménu existují – píše o nezaměstnanosti, věkové struktuře etc.

Činnost týmu Socioekonomie bydlení, který vznikl při SOÚ AV ČR, mapuje v textu *Výzkum bydlení v ČR – ekonomické a sociální aspekty* Petr Sunega. Kromě charakteristiky jednotlivých projektů, na nichž se skupina badatelů podílí, je součástí stati analýza vertikální efektivity vybraných programů podpory bydlení v ČR, a tedy zejména distribuce podpory mezi různě definovanými příjmovými skupinami domácností.

Studii *K problematice evaluačního výskumu v oblasti sociální politiky* ve sborníku prezentuje Gabriela Lubelcová z FF UK v Bratislavě. Zamýšlí se v ní nad možnými přístupy k analýze veřejné (sociální) politiky, a důraz přitom klade na tři základní oblasti evaluačního výskumu, jež považuje vzhledem k sociální politice na Slovensku za aktuální – hodnocení průběhu přípravy a implementace sociálně politických opatření, hodnocení důsledku takových opatření a hodnocení efektivity vynaložených prostředků.

Vladimír Krivý ze SOÚ SAV nabízí v textu *Volebné správanie na Slovensku, hodnotové orientácie, stiepiace línie* komparaci širokého spektra dat získaných v před- a povolebních průzkumech v období 1992 až 2004 na Slovensku. Pomocí analytického propojení volebních statistik autor odkrývá mimo jiné též skryté souvislosti referenda o vstupu do Evropské unie, které se na Slovensku uskutečnilo v květnu 2003.

Názory mladých Čechů a Slováků na „československou identitu deset let poté“, na identifikaci s Evropou a Evropskou unií či jejich volební chování popisuje a analyzuje stať *Mladí ľudia o „československej“, národno-štátnej a európskej identite* Ladislava Macháčka (SOÚ SAV), jenž pracoval zejména s daty z výzkumu „Mládež a európska identita v roku 2002“.

Podpora rozvoja občianskej spoločnosti na Slovensku prostredníctvom Nadácie pre podporu občianskych aktivít v rokoch 1994 – 2002 je tématem, kterým se ve svém příspěvku zabývá Milan Zeman ze SOÚ SAV. Studie je zaměřena na projekty podpořené programem PHARE, jež na Slovensku tato nadace administrovala od roku 1994 do roku 2002. Analýza těchto projektů může podle autora naznačit, jak je ten který region aktivní či pasivní při ucházení se o finanční prostředky z fondů EU.

Sociální dialog; jeho vznik, geneze, institucionální rámec, fungování uvnitř EU či podmínky pro něj v ČR – to jsou fenomény, které popisuje Zdenka Mansfeldová (SOÚ AV ČR) ve stati *Možnosti a bariéry rozvoje sociálního dialogu v České republice*. Nekončící komunikaci mezi jednotlivými sociální partnery, kteří jsou si vědomi své odpovědnosti za sociální smír, přitom autorka chápe jako jeden z hlavních předpokladů stability a prosperity tohoto státu.

Klíčovým pojmem příspěvku, který Petra Rakušanová (SOÚ AV ČR) nazvala *Třetí sektor a občanská participace v České republice*, jsou neziskové organizace v ČR. Úvodní část obsahuje jejich typologii, fungování v kontextu střední Evropy i charakter občanské participace coby zapojení občanů ve veřejné sféře. Komplexní analýza třetího sektoru autorce dovolila například kladně odpovědět na otázku, zda jsou neziskové organizace efektivní formou zprostředkování zájmů občanů a společenských skupin, ale i na to, jestli existují překážky, které brání komunikaci mezi neziskovými organizacemi a státem.

Kvótní dělení území a velikostí sídel jako ústřední problém tematiky kvótního výběru, realizovaného Centrem pro výzkum veřejného mínění (CVVM), analyzuje Jiří Vinopal v článku *Konstrukce kvótních znaků „region“ a „velikostní skupina obce“*. Stať si klade za cíl „vyprovokovat“ čtenáře k posouzení kvality základních stavebních kamenů reorganizace CVVM, jejíž závažnost vystihuje metaforickým obrazem vznikající budovy.

František Kalvas (SOÚ AV ČR) je autorem příspěvku *Agenda setting v sociologické perspektivě*, který se věnuje fenoménu nastolování témat masovými médii. Autor se pokusil o vlastní interpretaci tohoto jevu na základě tezí Pierra Bourdieu a Jürgena Habermase, vycházejí z širšího rámce dvou základních interpretací principu, na němž agenda setting funguje.

Téměř symbolicky uzavírá sborník obsáhlý příspěvek nazvaný *Jakou metodologií pro současnou sociologii?* Hynek Jeřábek z Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze si v něm totiž vytknul cíl připomenout a rozebrat metodologické požadavky a zamyslet se nad odpovědností, kterou sociologové ke své disciplíně mají.

A tak pokud čtenář uzavře tuto knihu zamyšlením nad odpovědností vědy k pravdivosti, nezkreslenosti, teoretické ukotvenosti, přesvědčivosti a srozumitelnosti; pokud se pokusí posoudit, zda a do jaké míry naplnili konkrétní autoři metodologické požadavky nebo jestli uspokojivě reagovali na imperativ porozumění jednotlivým osudům, případům a kulturním jevům; pak bude takový čtenář participovat na vytváření sociologie jako disciplíny, otevřené všem podnětům i smysluplné spolupráci. A právě o to se snažili organizátoři konference Česko-slovenské sociologické dny, potažmo i vydavatel tohoto sborníku.

Markéta Škodová

Česko-slovenské sociologické dny.

Sborník z konference

Sborník příspěvků z konference
"Česko-slovenské sociologické dny"

Praha 10. – 12. května 2004

Sestavila Markéta Škodová

Sociologický ústav Akademie věd ČR

Konference "Česko-slovenské sociologické dny" se konala v Praze ve Vile Lanna 10. – 12. května 2004 ve spolupráci Sociologického ústavu AV ČR, Sociologického ústavu SAV a Masarykovy sociologické společnosti.

Sborník byl podpořen projektem „program badatelského výzkumu v klíčových oblastech vědy“, reg. č. K 9058117 Akademie věd ČR.

© Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2004.

ISBN 80-7330-068-0

Obsah

Problémy pri prispôsobovaní dotazníkov v medzinárodných komparatívnych výskumoch národným špecifikám (Miroslav Tížik)	7
Podmienky pro realizaci výběrových šetření v České republice (Jindřich Krejčí)	15
Postoje k manželstvu a k mimomanželskému spoluzitiu na Slovensku (Jozef Matulník, Alojz Ritomský, Karol Pastor)	35
Mezinárodní výzkum násilí na ženách: k prvním výsledkům šetření v České republice (Simona Pikálková)	51
Proměny lokálních politických elit na venkově a malém městě (informace o projektu) (Dan Ryšavý)	57
Sociodemografický obraz současného českého venkova (Pavčina Maříková)	61
Výzkum bydlení v ČR – ekonomické a sociální aspekty (Petr Sunega)	67
K problematice evaluačného výskumu v oblasti sociálnej politiky (Gabriela Lubelcová)	79
Volebné správanie na Slovensku, hodnotové orientácie, štiepiace línie (Vladimír Krivý)	85
Mladí ľudia o “československej”, národno-štátnej a európskej identite (Ladislav Macháček)	105
Podpora rozvoja občianskej spoločnosti na Slovensku prostredníctvom Nadácie pre podporu občianskych aktivít v rokoch 1994 – 2002 (Milan Zeman)	113

Možnosti a bariéry rozvoje sociálního dialogu v České republice (Zdenka Mansfeldová)	135
Třetí sektor a občanská participace v České republice (Petra Rakušanová)	151
Konstrukce kvótních znaků „region“ a „velikostní skupina obce“ (Jiří Vinopal)	171
Agenda setting v sociologické perspektivě (František Kalvas)	183
Jakou metodologii pro současnou sociologii? (Hynek Jeřábek)	195

Problémy pri prispôbovaní dotazníkov v medzinárodných komparatívnych výskumoch národným špecifikám

Miroslav Tížik

Katedra sociológie, Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta

Slovensko vstúpilo do medzinárodného výskumného programu ISSP (International Social Survey Program) v roku 1996 realizáciou výskumného modulu za rok 1995 Národná identita. Odvtedy sa nepravidelne zberu dát sociológovia zo Slovenska zúčastnili ešte tri krát (Náboženstvo 1998, Sociálne nerovnosti 2001, Rodina a práca 2002). Pri zatiaľ poslednom výskume v rámci programu ISSP nazvanom Národná identita 2003 pracoval na (oproti roku 1995) rozšírenej verzii dotazníka nový výskumný tím. Obzvlášť dôležité je citlivé narábanie s prekladmi a porovnávaniami v medzinárodnom kontexte pri takých témach, ako nje problém oskupinovanej, etnickej alebo národnej identity. Národná identita je iba jednou spomedzi mnohých ciest ako ľudia opisujú svoju identitu. Identita je zo sociologického hľadiska chápaná ako jeden z podstatných znakov sociálnej skupiny, ktorý vypovedá o tom, ako sa chápu sami príslušníci skupiny, ale aj to, že ich takto, ako členov danej skupiny, vnímajú aj iní (Boucová, 2002). Všetci sme členmi mnohých skupín a pri rôznych príležitostiach zdôrazňujeme príslušnosť niektorých z nich, prípadne je nám táto príslušnosť zdôrazňovaná. Identity jedinca sú hierarchicky usporiadané. Jedinca má toľko sociálnych „ja“, koľko je skupín, na mienke ktorých mu záleží. Identita je prežívanie príslušnosti k väčším či menším spoločenským celkom. Niektoré zložky ľudskej identity sú dané (pohlavie, vek, a pod.), iné sú získané a jedinca medzi alternatívami voliť môže alebo musí (náboženské a politická príslušnosť, životný partner, kariéra). Rozlišujeme aj individuálnu ako i kolektívnu/skupinovú identitu (Bačová, 1996). V súčasnosti sa ponúka množstvo kolektívnych identít (aj pre tento dôvod budeme skúmať nielen národnú identitu) a obsah všetkých sa aj čase postupne mení. Počas prekladu a aktualizácie dotazníka pre podmienky Slovenskej republiky riešitelia narazili na viacero úskalí, ktoré môžu výrazne ovplyvňovať validitu výsledkov výskumu. Na jednej strane dochádza k ohrozeniu validity dát pri porovnávaní údajov v čase (údaje z rokov 1996 a 2004), na strane druhej vznikajú riziká medzinárodnej porovnateľnosti výsledkov s inými krajinami, ktoré sa výskumného modulu ISSP národná identita 2003 zúčastnili¹.

¹ Pretože ISSP modul Národná identita 2003 bol v Slovenskej republike realizovaný až v roku 2004 v mesiacoch apríl, máj, ďalej budú používané oba roky. V prípade vročenia 2003 pôjde o názov modulu a rok v ktorom je výskum medzinárodne koordinovaný, zatiaľčo rok 2004 označuje, že ide o informácie o zbere dát v Slovenskej republike.

Komparácia s predchádzajúcimi výskumnými modulmi

Cieľom každej vhodne zvolenej techniky merania má byť zabezpečenie validity výskumu, teda v podstate ide o to, aby sa vhodne zvoleným výskumným nástrojom dosiahlo, že je merané práce to, čo má byť merané. Pri opakovaných meraniach je jedným z dôležitých kritérií zabezpečenie obsahovej validity, teda aby zvolené výskumné nástroje merali reprezentatívny výber všetkých názorov, citov a tendencií konania vzťahujúcich sa na daný stimul. Prakticky to znamená, že v opakovaných výskumoch by mali byť k identickým stimulom použité rovnaké škály alebo varianty odpovedí. Oproti modulu ISSP Národná identita z roku 1995 má dotazník z r. 2003 niekoľko odlišných prvkov. Odlišnosti nastali v pôvodnej anglickej verzii dotazníka, ale tiež aj preklad do slovenčiny sa po zvážení niektorých národných špecifik v oboch moduloch odlišoval.

a) Odlišnosť v anglickej verzii dotazníka

V roku 1995 prvá otázka (v r. 2003 otázka č. 2) mala pôvodne 5 variant, ktoré boli zredukované na varianty 4. Na otázku č. 1 **Aký blízky vzťah máte k...**, boli pôvodne možnosti:

- a) k vašej štvrti
- b) k vášmu mestu
- c) k vášmu okresu
- d) k Slovenskej republike
- e) k Európe

v roku 2003 boli redukované v otázke č. 2 na varianty:

- a) k vášmu mestu alebo obci
- b) k vášmu regiónu (kraju, okresu)
- c) k Slovensku
- d) k Európe

Rizikom zmeny nástroja merania vzťahu k tejto stránke kolektívnej identity komplikuje možnosť jemnejšieho rozlišovania medzi sociálne jednoznačne identifikovateľnými úrovňami sociálnej identity – štvrt (čo môže za istých okolností presnejšie vyjadrovať obsah v priestorovo orientovanej sociológii používaného anglického pojmu *community*), oproti abstraktnejšiemu a všeobecnejšiemu vzťahu k mestu alebo obci, ktorý môže obsahovať rovnako vzťah k miestu bydliska ako priestoru susedstva a sociálnych sietí, rovnako ako aj administratívneho celku administratívnej regulácie života obyvateľov mesta. Pôvodný variant bol pre tradične rurál-

nejšiu slovenskú spoločnosť vhodnejší, umožňuje totiž sledovať identifikáciu respondentov aj s malými sídlami, ktoré sa administratívne, no nie sociálne integrovali do väčších aglomerácií. Možno konštatovať, že v poslednom module bola validita znížená už len samotným faktom, že sa znížil počet variant odpovedí, ktoré pokrývajú skúmaný sociálny jav.

b) Zmeny pri preklade do slovenského jazyka

Okrem zredukovania variant odpovedí k uvedenej otázke došlo k modifikáciám aj pri preklade alternatív odpovedí. Problémom pri medzinárodných komparatívnych výskumoch je, ako na to už dávnejšie upozornil M. Disman (1993), že ani validné indikátory nemusia „cestovať“ dobre. Pri exparte validného indikátora z krajiny do krajiny, alebo z kultúry do inej kultúry môže indikátor ľahko stratiť svoju validitu. Pretože sa aj podmienky v slovenskej spoločnosti menia, bolo potrebné brať do úvahy pri preklade nie len kultúrne rozdiely ale aj zmeny, ktoré na Slovensku v posledných rokoch prebehli. V dotazníku na rok 2004 nebol v otázke č. 2 použitý ako odpoveď variant blízkosti vzťahu k okresu, ale na základe nového dvojstupňového administratívneho členenia krajiny z roku 1996 bol zvolený všeobecnejší pojem región, ktorý by mal zodpovedať anglickému COUNTY (podľa inštrukcii má ísť o „county (or province, state, etc.): to be understood as the most relevant administrative unit smaller than the entire country/nation“). Pôvodne členenie Slovenska na 3 kraje (západoslovenský, stredoslovenský a východoslovenský kraj) a Bratislavu bolo od júla 1996 zmenené na 8 krajov (Bratislavský, Trnavský, Trenčiansky, Nitriansky, Žilinský, Banskobystrický, Prešovský a Košický), ktoré by podľa zámerov reformy mali zodpovedať prirodzeným historicko-kultúrne geografickým regiónom s prirodzenými centrami samosprávy. Nové administratívne členenie však podľahlo rôznym politickým vplyvom, čoho dôsledkom bolo roydelenie niektorých prirodzených regiónov do viacerých krajov (napríklad západná časť Spiša nepripadla do Prešovského samosprávneho kraja). Používanie kritéria kraj by zodpovedalo v nových podmienkach viac kritériu nižšej administratívnej jednotky s ktorou sa môžu obyvatelia SR identifikovať ako tomu bolo v pôvodnom len územnoadministratívnom členení Slovenska pred rokom 1996. No Slovenská republika má dvojstupňové administratívno-správne členenie, do ktorého patrí aj členenie na okresy. Táto nižšia úroveň členenia krajiny sa však reformou fragmentarizovala z počtu 39 okresov na 79 okresov (vrátane 5 okresov v Bratislave a 4 v Košiciach). Mnohé z okresov však počtom obyvateľstva aj rozlohou netvoría dostatočne významnú administratívno-právnu jednotku a ani výberová vzorka respondentov neumožňuje pokrytie všetkých okresov v rámci nového územnosprávneho členenia krajiny. Z týchto dôvodov bola zvolená ako varianta odpovede región, ktorý môže sémanticky prekrývať pojmy okres aj kraj. Prirodzené regióny nie sú často v zhode v administratívnom členení, preto sledovanie vzťahu k prirodzenému regiónu

by mohlo byť skreslené oveľa viac, keďže nie je možné zabezpečiť, aby bol pojem región jednoznačne porozumený. Okres aj kraj sú predovšetkým kategóriami administratívneho členenia, čo malo byť predmetom výskumu, preto sú v ponúknutej variante región použité ako vysvetlenia obe možnosti kraj aj okres. Okrem toho, súčasťou prvej otázky v rozšírenom dotazníku za rok 2003 (otázka 1 j) je aj sledovanie dôležitosti pre respondenta tej časti krajiny, v ktorej žije, čo môže zodpovedať všeobecne vymedzenému pojmu región. Z toho dôvodu bolo v druhej otázke uprednostnené administratívne členenie krajiny.

Podobne môžu vzniknúť nepresnosti pri interpretácii otázky č. 2 pri sledovaní **vzťahu ku... krajine** (v pôvodnej anglickej verzii COUNTRY). V prvom výskume v r. 1996 bola v dotazníku ako varianta krajiny uvedená Slovenská republika, teda respondenti vyjadrovali svoj vzťah k nej aj ako k štátu so všetkými jeho inštitúciami, administratívou a symbolmi štátu, zatiaľčo v r. 2004 sa vyjadrujú k vzťahu k Slovensku, čo môže byť rozumené aj ako k vlasti, historickému teritóriu a podobne. Všeobecnejšia varianta Slovensko bola zvolená aj vzhľadom na ostatné varianty a pri zväžení, že pre početne významnú maďarskú národnostnú menšinu môže všeobecnejšie vymedzený pojem neutralizovať vyhranenejšie postoje občianskej alebo etnickej lojality k štátu, predovšetkým pri významnejších zmenách politickej reprezentácie. O ohľadom na zmenšujúci sa význam národného štátu ako objektu sebaidentifikácie v procesoch integrácie do Európskej únie je pravdepodobne vhodnejšie sledovanie historicko-geografickej úrovne identifikácie sa so spoločenstvom obyvateľov. Určite aj v súvislosti s takými skutočnosťami, ako je vznik samostatnej Slovenskej republiky v roku 1993, ale i integračných snáh Slovenskej republiky do celoeurópskych štruktúr. V „európskej kultúre“ môžeme identifikovať dva aspekty: smerovanie a dôraz na univerzalitu presahujúcu národné kultúry (ako napríklad dôsledok ekonomickej, kultúrnej či politickej globalizácie) a akceptovanie relativistického partikularizmu (Piscová, 1997). Prevažná časť európskych krajín existuje ako národné štáty a vlastne sú v súčasnosti konfrontované s integračnými procesmi, ktoré vyžadujú vzdať sa niektorých rozhodujúcich právomocí, ktoré doposiaľ prislúchali politickým štruktúram jednotlivých štátov. Národné spoločenstvá Európy v procese integrácie stoja pred problémom určiť postavenie vlastnej národnej komunity v zjednocujúcej sa Európe, a teda v neposlednom rade redefinovať a vymedziť nanovo svoju identitu v celosti a jej univerzálnych a jedinečných komponentov. Pri redefinovaní národnej identity by nemala prevládať snaha vymedziť ju v zmysle negatívneho sebvymedzenia voči inému národu ako cudziemu, a teda a priori nepriateľskému, ale v zmysle obohatenia a rozvíjania vlastnej nezameniteľnej identity v interakcii a komunikácii s inými národnými spoločenstvami. Aj tieto skutočnosti boli brané do úvahy pri formulovaní variant odpovedí vo výskume Národná identita.

Problémom, nie len pre potreby porovnávania s rokom 1996, je aj preklad otázky na identifikáciu Slováka. Pôvodne, v roku 1996, boli sledované predstavy o tom, **kedy možno považovať človeka za skutočného občana SR** (otázka č. 4). V roku 2004 bola otázka upravená na sledovanie predstáv **o ozajstnom Slovákovi/Slovenke** (č.3) Dôvodom k zmene obsahu otázky bola skutočnosť, že otázka môže byť v stredoeurópskych spoločnostiach zameraná na sledovanie dvoch rôznych vrstiev identity človeka. V prvom prípade ide o sledovanie identifikácie pomyselného jednotlivca na základe občianskeho princípu, v druhom o národnú alebo etnickú identifikáciu. Po zvážení variant odpovedí bol ako predmet výskumu zvolený princíp národný, ktorý sa v podmienkach Slovenska spája s historickou príslušnosťou ku geografickému regiónu, k jazykovému spoločenstvu a aj k náboženstvu (predovšetkým katolíckeho vierovyznania).

Otázka 3. Niektorí ľudia si myslia, že nasledujúce skutočnosti sú dôležité, aby niekto bol ozajstný Slováka/Slovenka. Iní si myslia, že to nie je dôležité. Aká dôležitá je podľa vás, každá z nasledujúcich vecí ...

a. Narodiť sa na Slovensku.
b. Mať slovenské štátne občianstvo
c. Prežiť na Slovensku väčšinu života.
d. Vedieť hovoriť po slovensky.
e. Byť kresťanom.
f. Uznávať politické inštitúcie a zákony Slovenskej republiky.
g. Považovať sa za Slováka/Slovenku.
h. Mať predkov Slovákov.

Takúto varianta bola zvolená aj na základe anglického originálu dotazníka, podľa ktorého malo ísť o sledovanie národnosti (NATIONALITY v zmysle British, American a pod.), nie štátnej príslušnosti (COUNTRY). V prípade SR, kde existuje početná skupina príslušníkov maďarskej národnosti (podľa sčítania obyvateľstva v r. 2001sa k nej prihlásilo 9,7% populácie SR a 11,5% populácie SR uviedlo ako svoj materský jazyk maďarčinu) prípadne aj Rómov (v r. 2001 sa k rómskej národnosti prihlásilo 1,7% populácie) a pod. Položením takejto otázky vznikajú ďalšie možnosti interpretácie, pretože v prípade respondentov – príslušníkov národnostných menšín, ide o sledovanie predstáv o iných, teda o posudzovanie stimulov, ktoré sa netýkajú ich samých, ale príslušníkov väčšinového obyvateľstva. V tejto istej otázke nám vznikol problém aj pri sledovaní stimulu o náboženstve ako zdroji identity pravého Slováka/Slovenky. Slovensko, ktoré je tradične väčšinovo katolícka krajina by pravdepodobne mala byť, podľa pokynov k dotazníku, skôr sledovaná v súvislosti s identifikáciou Slovákov s katolicizmom. No keďže 31,9% populácie sa hlási k inej ako katolíckej cirkvi (z toho 15,9% populácie sa nehlási k žiadnej cirkvi, ako stimul bolo zvolené kresťanstvo, rovnako, ako tomu bolo v r. 1995. Kresťanstvo, nie katolicizmus sú tiež zdrojom historickej tradície formovania národnej kultúry, v takomto

význame boli aj s odkazom na Cyrilometodské tradície postavené základy štátnosti Slovenskej republiky prijatím ústavy SR v roku 1992.

Podobne citlivými otázkami, práve kvôli existencii veľkej národnostnej menšiny Maďarov v Slovenskej republike sú aj otázky zamerané na sledovanie **hrdosti na úspechy** slovenskej literatúry a umenie a na slovenskú históriu (formulácie zostali identické) – pôvodne otázka č. 6, v r. 2003 č. 5. Pri interpretácii odpovedí respondentov totiž nemožno vychádzať z predpokladu, že príslušníci etnických a národnostných menšín budú pod týmto označením chápať aj seba samých a svoju kultúru alebo históriu. V prípade menšín, ktoré majú svoj vlastný štátny útvar (maďari, česi, poľiaci) sa sebaidentifikácia v prípade histórie pravdepodobne silnejšie viaže s dejinami národných štátov, ako administratívnych celkov. Národná identita plní rôzne funkcie, spomedzi ktorých je významná integračná úloha tejto kolektívnej podoby sebaidentifikácie a sebaiinterpretácie. Jej prostredníctvom sa formuje solidarita medzi členmi spoločenstva a pocit spolupatričnosti. Neurčitá, celkom legitímna potreba niekam patriť, sa modifikuje na artikulované vlastenectvo a národný patriotizmus, ktorý môže zohrať úlohu ako mobilizačný a zjednodušujúci činiteľ spoločenstva, najmä v situácii vonkajšieho ohrozenia (Piscová, 1997). Pocity povinnosti a záväzkov koreniace v cite spolupatričnosti pomáhajú prekonávať napätie a kolíziu v rámci sociálne a demograficky štruktúrovanej národnej komunity.

Riziká medzinárodnej komparácie

Podobné problémy pri interpretácii pri viacznačnom preklade vzniknú aj ak ide o komparáciu dát s výsledkami v iných krajinách. Príkladom môže byť otázka č. 16 o **hrdosti k národnosti** (COUNTRY NATIONALITY). Ak je otázka položená ako byť **hrdý na to, že som Slovák**, pre Maďarov, Rómov a príslušníkov menšín, ktorých je na Slovensku početné zastúpenie, táto otázka je nezmyselná, ak nemajú viacvrstvovú identitu (čo je rozšírené skôr u Rómov ako u iných národností. Pre mnohých Rómov nie je problém sa situačne považovať raz za Slováka, inokedy za Róma. V sčítaniach väčšinou uprednostňujú sebaidentifikáciu ako Slováka alebo Maďara. Občania maďarskej národnosti však toto nerobia. Takéto problémy s rozlišovaním nevznikajú v krajinách, kde je občianstvo stotožňované s národnosťou (USA, Francúzsko) v tradične multietnických krajinách a krajinách s početnými menšinami je táto otázka oveľa ťažšie interpretovateľná. A teda aj nepoužiteľná na porovnanie s takými krajinami ako sú USA alebo Francúzsko.

Uvedené, iba niektoré úskalia pri preklade a prispôsobovaní dotazníkov špecifikám jednotlivých krajín boli v prípade témy Národná identita pravdepodobne oveľa významnejšie ako pri iných témach. Naznačené riziká však ukazujú na niektoré problémy, vyplývajúce z pokusu o štaridarizáciu premených a univerzalizácii veľmi kultúrne veľmi diferencovaných a špecifických tém, ktoré sú však veľmi jedinečné v rôznych kultúrnych a administratívno-organizačných tradíciách a veľakrát nepoužiteľné pri pokusoch o medzinárodné porovnávanie. Problémy pri spracovávaní tejto témy však môžu byť dobrým zdrojom inšpirácie pri riešení ďalších výskumných tém. V budúcnosti môžu byť práve na základe skúseností s modulom Národná identita zohľadňované práve špecifikované podmienky jednotlivých krajín. A to aj v súvislosti s jej národnostným zložením. V prípade výskumného modulu Národná identita bol na Slovensku v rámci programu ISSP prvýkrát použitý aj maďarský variant dotazníka, čím boli zároveň dosiahnuté dva ciele. Splnená bola jednu z podmienok organizácie výskumov ISSP, že v krajinách s početnými národnostnými menšinami by mali byť používané dotazníky v jazykoch týchto menšín a okrem toho bol ponúknutý významnej časti respondentov dotazník v ich rodnom jazyku, čo môže znížiť problémy s nepochopením a dezinterpretáciou otázok, ktoré dotazník obsahuje. Ide teda o krok k zvýšeniu validity výsledkov výskumu nie iba v rámci slovenskej sociológie ale aj celého programu ISSP.

Literatúra

Bačová, V. (ed.) 1996. *Historická pamäť a identita*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.

Buocová, Z. 2002. „Identita a integrita – sociologické súvislosti. Európa medzi identitou a integritou“. *Acta Facultatis Philosophicae. Politologický zborník* 2: 396-399.

Disman, M. 1993. *Jak se vyrb sociologická znalost*. Praha: Karolinum.

Piscová, M. 1997. „K niektorým poznatkom sociologického výskumu národnej identity“. Pp. 88-98 in Bačov, V., Z. Kus (eds.): *Identity v meniacej sa spoločnosti*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.

Podmínky pro realizaci výběrových šetření v České republice¹

Jindřich Krejčí
Sociologický ústav AV ČR
krejci@soc.cas.cz

Smysl realizace v výběrových šetření spočívá v rozumném kompromisu mezi přesností měření a náklady na výzkum. Tyto náklady nejsou určeny jen prostým počtem provedených rozhovorů, ale k jejich výši výrazně přispívají i podmínky, s nimiž se metodika šetření musí v dané zemi vypořádat. Pro posuzování kvality výzkumu je proto nutné znát aspoň základní charakteristiky prostředí, které určují možnosti aplikace různých metodik a jejich potenciální výsledky. Jak ukazují mezinárodní srovnání (např. ESS 2003b, Smith 1994, Baim 1991), podmínky a také přesnost výsledků šetření se v jednotlivých zemích výrazně liší.

Následující práce se zaměřuje na nejdůležitější podmínky, které formují kvalitu sociálních výzkumů v České republice. Cílem je podat přehled, doplnit jej srovnáními se situací v zahraničí a na tomto základě poukázat na dopady prostředí na úroveň kvality výzkumu a možnosti výzkumníků, jak situaci rozumně čelit.

Tento text vznikl v rámci přípravy kapitoly do knihy pro projekt Kvalita výzkumů volebních preferencí jako zkrácená a upravená verze podrobnější, ale úžeji zaměřené studie. Hlavní zjištění byla prezentována na konferenci Česko-slovenské sociologické dny v rámci tematického bloku Infrastruktura výzkumu v Praze 10. 5. 2004. Práce se zaměřuje pouze na podmínky pro organizaci výběrových dotazníkových šetření reprezentativních pro obecnou populaci České republiky.

Biemer a Lyberg v úvodu své učebnice o kvalitě sociálního výzkumu (2003) uvádějí tři hlavní okruhy podmínek, které určují možnosti provádění kvalitních výběrových šetření v jednotlivých zemích. Je to úroveň a rozsah odborného zázemí oboru, který musí zajistit současný rychlý růst objemu výzkumné činnosti, a dále možnost aplikace adekvátních výběrových metod a ochota veřejnosti účastnit se na výzkumu. Následující text se zaměřuje také na tyto oblasti s tím, že se samostatně věnuje i oblasti vytváření tržního prostředí, které patří k důležitým podmínkám pro nezávislost i kvalitu výzkumu. Rozbor je v tomto smyslu rozčleněn do následujících čtyř částí:

- odborné zázemí,
- tržní prostředí,
- výběr respondentů a
- participace veřejnosti.

---

¹ Tento příspěvek vznikl s podporou Grantové agentury Akademie věd ČR v rámci grantu Kvalita výzkumů volebních preferencí, reg. č. 57028204.

Studie se opírá o citovanou literaturu, statistické údaje, přehledy českého výzkumu, rozbor výsledků a dokumentace vybraných šetření a monitoring zpráv a tiskových zpráv z předvolebních šetření.

1. Odborné zázemí

Historie českého empirického sociálního výzkumu je poměrně dlouhá, ale velmi nevyrovnaná. Kontinuita jeho vývoje byla dvakrát násilně přerušena s katastrofálním dopadem na celý obor.

Před druhou světovou válkou se disciplína rozvíjela velmi slibně. Rozvoj české sociologie a sociálního výzkumu vcelku odpovídal situaci jinde ve vyspělých zemích Evropy (viz Macků 1996). Výjimečný pak byl rozsahem svého průniku do aplikované sféry, a to zejména propojením s politickou praxí (Eubank 1936). K sociologii a jejímu využívání v politice se hlásili prezidenti T. G. Masaryk a E. Beneš² i např. premiér M. Hodža a další politici. Sociologická dotazovací šetření byla na našem území běžně prováděna už ve 30. letech minulého století³. První kontinuální program šetření veřejného mínění byl u nás založen hned po válce, v roce 1945 v Československém ústavu pro výzkum veřejného mínění (viz Adamec a Viden 1947-1948).

V 50. letech ovšem došlo k všeobecnému, násilnému přerušení vývoje sociálního výzkumu. Sociologie byla označena za „buržoazní pavědu“ a vše, co státním autoritám připomínalo sociologický výzkum, bylo zrušeno. Po krátkém období uvolnění a mohutného rozvoje v 60. letech došlo k další perzekuci v období normalizace. V 70. a 80. letech byla ale dále prováděna výběrová šetření socio-ekonomického charakteru, včetně rozsáhlých projektů šetření veřejného ekonomického mínění, proběhlo několik šetření s tematikou rodiny, sociologie podniku a životního stylu, podařilo se zorganizovat i stratifikační výzkumy navazující na předchozí šetření a došlo k dílčímu rozvoji metodologie.

Na změny po roce 1989 reagoval český sociální výzkum rychlým rozvojem (např. Večerník 2002, Možný 1996). Výuka sociologie a metod sociálního výzkumu ve standardní, nemarxistické formě byla na vysokých školách obnovena brzy po revoluci. Řada významných center sociálního výzkumu vznikla i mimo původní katedry sociologie v Brně a Praze. Markantně vzrostl počet realizovaných výběrových dotaznických šetření v oblasti výzkumů veřejného mínění a akademického výzkumu. Vznikl nový, rozsáhlý segment marketingového výzkumu. Česká republika se zapojila do důležitých mezinárodních projektů. Tento vývoj byl stimulován

---

² Tomáš G. Masaryk a Eduard Beneš byli emeritními profesory sociologie.

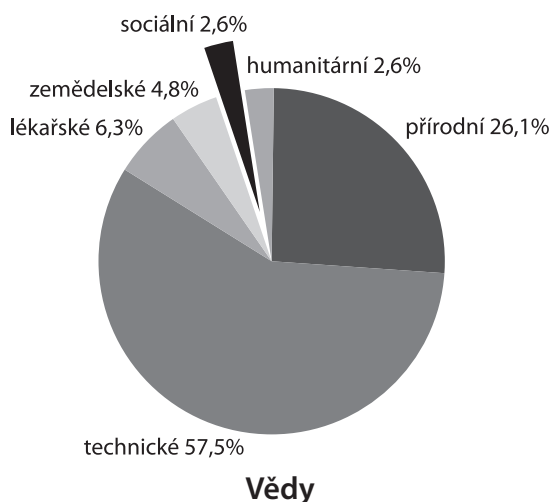
³ Jednalo se o případové studie, jako byla např. sociologická sonda ve vesnici Velké nebo šetření obyvatel města Brna organizované pod vedením brněnského sociologa A. I. Bláhy i širší dotazovací šetření jako např. výzkum pražských sociálně slabých rodin (O. Machotka), šetření v oblasti vzdělávání (J. Doležal a Z. Ulrych) a nezaměstnaných (B. Zwicker) (viz Obrdlík a Zwicker 1937).

jak liberalizací podmínek, tak rostoucí domácí i zahraniční poptávkou po informacích založených na českých šetřeních.

Současný výzkum se ovšem musí vyrovnávat s problematickou minulostí. Společný česko-slovenský handicap je přitom větší, než v okolních zemích s podobným osudem. Na rozdíl od Československa nebyly v Maďarsku, Polsku nebo třeba v bývalé Jugoslávii sociální vědy nikdy tak drasticky omezeny. V Maďarsku probíhala např. i v 50. letech pravidelná sociologická šetření v rámci činnosti Maďarského centrálního statistického úřadu (KSH) a v Polsku měla sociologie tradičně silnou pozici. Výzkumníci z těchto zemí měli též podstatně hlubší vazby na své kolegy v zahraničí a v 70. a 80. letech se mohli účastnit i řady významných mezinárodních projektů.

To, že český sociální výzkum zatím nezískal odpovídající pozici, vyplývá i z údajů Českého statistického úřadu. Podíl sociálních věd na celkovém výzkumu a vývoji je stále poměrně malý. V roce 2002 např. tvořily vnitřní investice do sociálních věd v ČR jen 2,6% z celku (viz graf 1).

Graf 1. Struktura vnitřních investic do vědy a výzkumu v České republice v roce 2002

Diskontinuita a dlouhá období represe měly pochopitelně negativní vliv na reprodukci zkušeností a úroveň kvalifikace personálu, který je pro český výzkum nyní k dispozici. V 70. a 80. letech nicméně zůstal sociální výzkum v některých institucích zachován. Ty se po roce 1989 staly základem pro nové aktivity ve státní i komerční sféře. Důležitým zdrojem obnovy od počátku 90. let je také účast zahraničních společností, které přinášejí chybějící know-how i přímé investice.

2. Tržní prostředí

Stejně jako v jiných odvětvích průmyslu, i ve výzkumu je funkčnost tržního prostředí významným faktorem určujícím úroveň jeho profesionality a kvality. Snaha agentur uspět v soutěži je také důležitou pojistkou proti záměrnému zkreslování veřejně publikovaných výsledků (viz Taylor 2002). V případě šetření volebních preferencí a politických postojů má proto úroveň tržního prostředí potenciál významně přispět i ke kvalitě demokracie v zemi.

Sociální výzkum v České republice je organizován v komerčním, státním i veřejném sektoru. Terénní sběr dat, tedy realizace dotazování zkoumané populace, pro reprezentativní výběrová šetření je ovšem realizován převážně soukromými agenturami, a to i pro valnou většinu výzkumů připravených a zpracovávaných státními institucemi a univerzitami. Mimo komerční sektor stojí pouze dvě organizace, které systematicky budují a udržují tazatelskou síť a provádějí dotazování v terénu. Je to Český statistický úřad, jehož výzkum je striktně vymezen zákonem, a Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR, které větší část své kapacity vyčerpává ve vládou zadaném dlouhodobém programu pravidelných šetření. Trh proto v zásadní míře formuje současný potenciál českého sociálního výzkumu.

Tabulka 1. Výzkumné agentury organizující reprezentativní kvantitativní výběrová šetření v oblasti sociologického výzkumu, výzkumu veřejného mínění a/nebo marketingového výzkumu v ČR

Jméno agentury	Webová adresa	Mezinárodní propojení
AGMA	http://www.agma.cz	-
AMAR Marketing	http://www.amar.cz	působí v zemích střední a východní Evropy
Amasia	http://www.amasia.cz	-
AUGUR Consulting	http://augur-consulting.cz	působnost v ČR a SR
AVE Marketing	http://www.ave.cz	-
FOCUS	http://www.focus-agency.cz	působnost v ČR a SR
Gallup Organization ČR	http://www.gallup.cz	pobočka Gallup Organization
GfK Praha	http://www.gfk.cz	člen GfKGroup
IBRS	http://www.ibrs.cz/	pobočka IBRS - International Business and Research Services
INCOMA Research	http://www.incoma.cz	člen GfKGroup
Ipsos Česká republika	http://www.ipsos.cz/	člen Ipsos Group
Kleffman a Partner ČR	http://www.kleffmann.cz	pobočka mezinárodní společnosti
Mareco	http://www.mareco.cz	člen Psyma Group a Gallup International

Markent	http://www.markent.cz	-
Median	http://www.median.cz	široká mezinárodní spolupráce
Millward Brown	http://www.millwardbrown.com	pobočka mezinárodní společnosti
Network Media Services	http://www.nms.cz	-
NFO AISA	http://www.nfoaisa.cz	člen NFO WorldGroup – TNS**)
Opinion Window	http://www.research-int.com/	člen Research International Group
RCA Research	http://www.rca-research.com	člen RCA Group
Respond & Co	http://www.respond.cz/	působí v ČR a SR
SC&C	http://www.scac.cz	-
STEM	http://www.stem.cz	působí v ČR a SR
STEM/MARK	http://www.stemmark.cz	působí v ČR a SR
Tambor	http://www.tambor.cz	zakládající člen Tambor Group
TIMA Liberec	http://www.tima-liberec.cz	-
Factum Invenio*)	http://www.factum.cz/	-
Universitas	http://www.universitas.cz/	-
Ultex	http://www.ultex.cz	Ultex a Global Dynamics (dříve The Research Alliance)
XUXA	http://www.xuxa.cz	spolupráce s Gallup Organization

Zdroje: Vlastní výzkum; SIMAR; příloha časopisu Strategie [Marketingový výzkum 2001].

Poznámky: Stav v červenci 2004. Seznam zahrnuje agentury, které uvádějí, že mají vlastní tazatelskou síť, zahrnuté nejsou agentury úzce specializované na některou tematickou oblast výzkumu.

*) dříve TNS Factum

Z tabulky 1 je patrné, že na našem území působí dostatečně velké množství agentur s vlastní tazatelskou sítí, které jsou schopny organizovat rozsáhlá dotazovací šetření. Většina se primárně zaměřuje na oblast marketingových šetření. Řada z nich se ale příležitostně nebo i systematicky věnuje též výzkumům veřejného mínění a dalším oblastem výzkumu, včetně šetření stranických preferencí.

Další informace, která z tabulky 1 vyplývá, je silná provázanost českého výzkumu na širší mezinárodní trh. Většina agentur je dlouhodobě zapojena do mezinárodní spolupráce. To jim na jedné straně umožňuje přebírat mezinárodní klienty sítě a dává tak výhodu v soutěži na domácím trhu, ale na druhé straně je zde závazek zajistit určitou standardní úroveň kvality produktů a přispívat tím ke konkurenceschopnosti sítě v soutěži na mezinárodních trzích.

Je zřejmé, že počet agentur vybavených tazatelskou sítí na území ČR vytváří značný potenciál pro sociální výzkum a dostatečně konkurenční prostředí. Určitou pojistkou dobrého standardu produkce je i silné napojení na širší globální trh. Zároveň je ale potřeba vzít v potaz, že pro zajištění kvality konkurence na straně nabídky nestačí. Stejně zásadní totiž je i schopnost odběratelů kvalitu rozpoznat, umět ji adekvátně využít a na trhu ji proto upřednostnit. Z tohoto pohledu je ovšem možné označit české prostředí za poněkud nepřehledné.

Člověk má jistě dobrý důvod odmítnout účast na výzkumu, pokud je dotázán na ulici, když zrovna někam spěchá, nebo telefonem doma při večeři. V případě neprofesionálního šetření jej tazatel hbitě nahradí kýmkoliv dalším, kdo jde zrovna okolo nebo komu se dovolá. Takto lze sice rychle a lacině pořádit množství rozhovorů, nikoliv ovšem reprezentativní výzkum.

Organizace kvalitního reprezentativního průzkumu veřejného mínění je pracná a finančně náročná. Nové technologie usnadňují některé fáze výzkumného procesu, ale mohou být též zneužity pro masovou produkci laciných a málo kvalitních šetření. Ty sice často vykazují vysoký počet dotázaných a zprávy s jejich výsledky mají kvalitní grafiku, zároveň ale jejich autoři rezignovali na přípravu a dodržování odpovídající metodiky výběru respondentů, precizní přípravu dotazníku, dlouhodobé budování a udržování tazatelské sítě, dodržování pravidel dotazování a hlubší studium zkoumaného problému při přípravě šetření a interpretaci dat.

Běžná populace pochopitelně metody výběrových šetření nezná a výzkumy různé kvality rozlišuje jen obtížně. Zkušenost a základní znalosti o metodologii by však měli mít zadavatelé výzkumů a profesionální uživatelé jejich výsledků. Ty by jim měly pomoci rozlišit kvalitu v nepřehledné nabídce výzkumných informací. Pokud tomu tak není, profesionální výzkumné agentury čelí nezdravé konkurenci nekvalitní, ale podstatně levnější produkce a jsou trhem, který má jindy funkci pojistky kvality, naopak nuceny slevovat z dobrých standardů.

3. Výběr respondentů

Schopnost provést kvalitní výběrové šetření je v první řadě přímo závislá na možnostech reprezentativního výběru dotazovaných z cílové populace. K dispozici jsou metody dvou základních typů: pravděpodobnostní a nepravděpodobnostní, přitom nejčastěji používanou nepravděpodobnostní metodou je kvótní výběr.

Reprezentativita vzorku populace vybraného pomocí pravděpodobnostního výběru je zajištěna pomocí vědecky ověřených zákonitostí počtu pravděpodobnosti. Organizace kvótního výběru vychází z logické úvahy, zkušenosti a jeho funkčnost je mnohokrát ověřena v praxi.

Pravděpodobnostní metody jsou obecně považovány za přesnější. Způsob organizace šetření dává větší prostor pro kontrolu výzkumného procesu včetně sledování ukazatelů kvality

měření a přímé kontroly a ověřování výkonu tazatelů. V případě nepravděpodobnostního výběru je navíc sporné použití řady metod statistické analýzy dat, které jsou při zpracování výzkumu běžně aplikovány. Současná metodologie výběrových šetření proto za standardní postupy považuje pravděpodobnostní výběry a tato praxe je jednoznačně doporučena i ve standardech významných mezinárodních asociací působících ve výzkumném průmyslu (viz např. Kaase 1999: 182-183, Bogart 1987, AAPOR 1997).

Aplikace doporučení „dobrých standardů“ v praxi ale již tak jednoznačná není. K nevýhodám pravděpodobnostních technik výběrů totiž patří i zajištění řady podmínek, které jsou jen málokdy ideální. Jejich splnění bývá finančně a organizačně nákladné a někdy i zcela nemožné. Protože smyslem realizace výběrových šetření je hledání ideálního kompromisu mezi náklady a přesností výsledku, může být i aplikace kvótního výběru v dané situaci adekvátní. Také platí, že kvalitní kvótní výběr může dosáhnout přesnějších výsledků, než špatně provedený pravděpodobnostní.

Pro provedení dobrého pravděpodobnostního výběru je potřeba mít vhodnou výběrovou oporu. Metody používané v jednotlivých zemích jsou proto určeny dostupností různých druhů registrů, seznamů adres a statistických údajů o populaci. Jaká je v tomto ohledu situace v České republice?

Na počátku 90. let bylo možné provádět prosté náhodné výběry na základě databáze Centrálního registru obyvatel. Od roku 1993 ale není tato a ani jiná oficiální databáze jednotlivců dostupná. Telefonní seznamy vzhledem k charakteristikám české telefonní sítě poskytují jen velmi neúplnou a nepřesnou oporu. Po řadě afér souvisejících s interpretací právní definice statistické služby také Český statistický úřad postupně omezil spolupráci při přípravě výběrů. Pro komerční i nekomerční výzkum mimo ČSÚ je tak nyní uzavřen přístup k jeho databázi domácností⁴. V roce 2001 potom vstoupil v platnost zákon na ochranu osobních údajů, který dále omezil přístup též ke komerčním databázím používaným při přípravě výběrů. Výzkumné agentury tak čelí častým změnám podmínek a též nejasné interpretaci některých pravidel.

Možnost realizovat pravděpodobnostní výběry populace v ČR se zatím neuzavřela, ale podstatně se zkomplikovala. V současnosti je nutné používat organizačně a finančně náročná uspořádání různých druhů vícestupňového výběru, kde základní výběrovou jednotkou jsou domácnosti nebo adresy a pak teprve probíhá výběr jednotlivců. Jako východiska jejich přípravy jsou nejčastěji využívány tyto možnosti:

⁴ Tato databáze byla použita v řadě výzkumů v 90. letech. Její kvalita se však snižovala s postupující časovou vzdáleností od Sčítání lidu v roce 1991. Po Sčítání lidu v roce 2001 by měla být opět aktuální a přesná.

a) Využití databáze domácností

Na komerční bázi je dostupná databáze doručovacích míst sdružených plateb obyvatel SIPO, dříve známých pod zkratkou INKASO. Databáze různým způsobem pokrývá velkou většinu domácností v ČR (správce, společnost VAKUS, udává až 98% pokrytí), ale zároveň obsahuje různé druhy doručovacích míst od adres jednotlivých domácností přes rekreační objekty k adresám sdružujícím více různých plátců. Z hlediska požadavků na náhodnost výběru a obvyklých metod regionální stratifikace má též problematickou strukturu. Výhodou je pravidelná aktualizace.

b) Využití databáze adres

Ministerstvo práce a sociálních věcí spravuje Centrální registr adres. Ten je pravidelně aktualizovaný, pravděpodobně velmi úplný a snadno dostupný přes internet⁵. Podobné databáze jsou standardně využívány i v dalších zemích (např. databáze poštovních úřadů ve Velké Británii nebo Nizozemí). Jeho využití jako opora je ale komplikované. Obsahuje nejrůznější druhy adres, které nejde předem přesně rozlišit, a má problematickou strukturu.

c) Organizace vlastní výběrové opory

Řada agentur si vytváří vlastní výběrové opory (např. NFO AISA, Median). Nejprve je proveden víceúrovňový výběr lokalit. V těchto místech agentura provede soupis adres domácností. Takto je získána opora pro výběr domácností, která, podle svého rozsahu, může být použita i pro více výzkumů v určitém časovém období. Pak je potřeba celý postup zopakovat a připravit oporu novou. Tento systém, má-li být výběr skutečně pravděpodobnostní, je velmi nákladný a vyžaduje dobré znalosti statistických charakteristik vybraných lokalit.

d) Náhodná procházka

Náhodná procházka představuje metodu, která se obejde bez opory pro výběr jednotek, vyžaduje ale opět podrobné znalosti statistických charakteristik populace. Některé metodologické učebnice tuto metodu za pravděpodobnostní nepovažují, nicméně v praxi bývá často akceptována a upřednostněna před kvótním výběrem (viz např. projekt European Social Survey (ESS 2003b)).

Většina aktuálně dostupných postupů pravděpodobnostních výběrů obyvatel ČR je velmi složitá a finančně a organizačně náročná. Řada českých výzkumů, které deklarují aplikaci pravděpodobnostního výběru, je proto ve skutečnosti spíše určitým kompromisem a teoretic-

ké předpoklady metody do důsledků nesplňuje. Tento kompromis však v praxi bývá diktován nejen snahou ušetřit na nákladech, ale i cílem korigovat další nepříznivé externí vlivy, jako je očekávaná nízká návratnost některých skupin populace.

Omezený přístup k oporám pro sociální výzkumy není ale zcela nestandardní ani v mezinárodní perspektivě. Také výzkumníci v jiných zemích se musí vypořádat s podobně problematickými podmínkami. Mezinárodní projekt Evropský sociální výzkum (ESS - European Social Survey) požaduje po zúčastněných zemích co nejvyšší uspořádání pravděpodobnostního výběru. Za tímto účelem byl v jednotlivých zemích proveden průzkum dostupných opor a podmínek pro realizaci pravděpodobnostních šetření se snahou vytipovat nejvhodnější metodu (viz ESS 2003a). Výsledek aplikovaný v první vlně šetření ESS 2002/2003 shrnuje tabulka 2.

Tabulka 2. Metody výběru a opory pro výběr použité v mezinárodním projektu Evropský sociální výzkum (ESS) v letech 2002 až 2003

Země	Typ výběru*)	Základní jednotky výběru**)	Opora pro výběr
Belgie	stratifikovaný, 2-stupňový	jednotlivci	Národní populační registr
Česká rep.	stratifikovaný, 2-stupňový	domácnosti	Seznam doručovacích míst plátců inkasa SIPO (VAKUS)
Dánsko	prostý náhodný	jednotlivci	Dánský centrální registr obyvatel (CPR)
Finsko	stratifikovaný, 1-stupňový	jednotlivci	populační registr
Francie	stratifikovaný, 3-stupňový	domácnosti	bez opory, náhodná procházka
Irsko	stratifikovaný, 3-stupňový	adresy	Národní volební registr
Itálie	stratifikovaný, 4-stupňový	adresy	volební registry
Izrael	stratifikovaný, 3-stupňový	domácnosti	Telefonní seznam (95 % domácností)
Lucembursko	stratifikovaný, 3-stupňový	domácnosti	Registr sociálního zabezpečení
Maďarsko	stratifikovaný, 2-stupňový	jednotlivci	Centrální populační registr a data Volebního úřadu
Německo	stratifikovaný, 2-stupňový	jednotlivci	místní registry (úplné, včetně cizích státních příslušníků)

Nizozemí	stratifikovaný, 2-stupňový	domácnosti	seznam poštovních doručovacích míst PTT
Norsko	stratifikovaný, 2-stupňový	jednotlivci	populační registr BEBAS (kopie národního populačního registru)
Polsko	stratifikovaný, 1-2 stupňový	jednotlivci	seznamy Ministerstva vnitra
Portugalsko	stratifikovaný, 4-stupňový	domácnosti	bez opory; náhodná procházka s využitím telefonních seznamů
Rakousko	stratifikovaný, 3-stupňový	domácnosti	národní telefonní seznam v elektronické podobě (zahrnuje 90% domácností, aktualizován 4-krát ročně)
Řecko	stratifikovaný, 3-stupňový	domácnosti	bez opory, výběr lokalit, pořízení soupisů domácností v lokalitách
Slovinsko	stratifikovaný, 2-stupňový	jednotlivci	Centrální populační registr
Spojené králov- ství	stratifikovaný, 3-stupňový	adresy	seznam doručovacích míst Royal Mail
Španělsko	stratifikovaný, 3-stupňový	domácnosti	národní census a místní registry
Švédsko	prostý náhodný	jednotlivci	populační registr
Švýcarsko	stratifikovaný, 3-stupňový	domácnosti	telefonní seznam (včetně adres nepublikovaných tel. čísel)

Zdroj: European Social Survey [ESS 2003b].

Poznámky:

*) všechny výběry jsou pravděpodobnostní

**) jednotky vybírané z opory nebo jako výsledek základní procedury v procesu výběru

Z tabulky vyplývá, že většina zemí projektu používá komplikované metody vícestupňových výběrů, zatímco prostý náhodný výběr je spíše výjimkou. Jednotlivé země lze z pohledu možností pro pravděpodobnostní výběr rozdělit do čtyř skupin (ESS 2003b). První tvoří poměrně velká skupina zemí, kde jsou k dispozici obvykle velmi kvalitní údaje z populačních registrů (např. severské země, ale i Německo s přístupnými místními registry), ve druhé skupině jsou země s dostupnými databázemi domácností (např. Španělsko a ČR), třetí skupinu tvoří země s databázemi adres (např. Nizozemí a Spojené království) a čtvrtou skupinu státy, kde není k dispozici žádná opora (např. Francie a Portugalsko).

Česká republika patří do druhé skupiny, která teoreticky znamená dobré východisko pro realizaci výběru. Tabulka však nezachycuje podrobně kvalitu opor a v tomto ohledu je třeba uvést, že použití databáze SIPO bylo mezinárodním týmem dlouho a složitě diskutováno právě kvůli nevyjasněné kvalitě. Jiná podobná opora však k dispozici není. Z tabulky ale naopak vyplývá skutečnost, že většina evropských zemí, které všechny respektují stejnou direktivu EU na ochranu osobních údajů, vede populační registry na státní nebo místní úrovni a zpřístupňuje je pro účely akademického výzkumu. ČR se této možnosti ve své legislativě vzdala.

Komplikovanost organizace a náklady na pravděpodobnostní výběr v našich podmínkách vedou k tomu, že většina českých výzkumů je založena na kvótě. Zejména to platí pro oblast výzkumu veřejného mínění a marketingových šetření.

Podmínky pro kvótní výběry ale také nejsou úplně ideální. Problémem je nepřesnost některých statistik populace v ČR, jejich menší podrobnost či úplná absence. Výtka se týká např. statistik o počtu členů domácností, vzdělání nebo některých charakteristik trhu práce. Přesnost řady statistik klesá s časovou vzdáleností od posledního sčítání lidu. V mezidobí je třeba odhadovat a dopočítávat změny. Zjišťování některých údajů je v ČR obecně problematické, protože lidé o nich nejsou ochotni pravdivě vypovídat (např. počet členů domácnosti z důvodů situace s užíváním státních a obecních bytů). Důsledkem je nepřesnost výběrových kvót. Trpí tím též kvalita údajů z pravděpodobnostních šetření, kde se tyto statistiky využívají k vážení sebraných dat.

4. Participace veřejnosti

V demokracii je valná většina dotazovacích šetření založena na dobrovolné spolupráci respondentů a nezbytnou podmínkou kvality výsledků je proto ochota veřejnosti výzkumu se zúčastnit. Podstatnou dimenzí této problematiky jsou též možnosti vybrané respondentů předtím, než jsou požádáni o spolupráci, vyhledat a zastihnout.

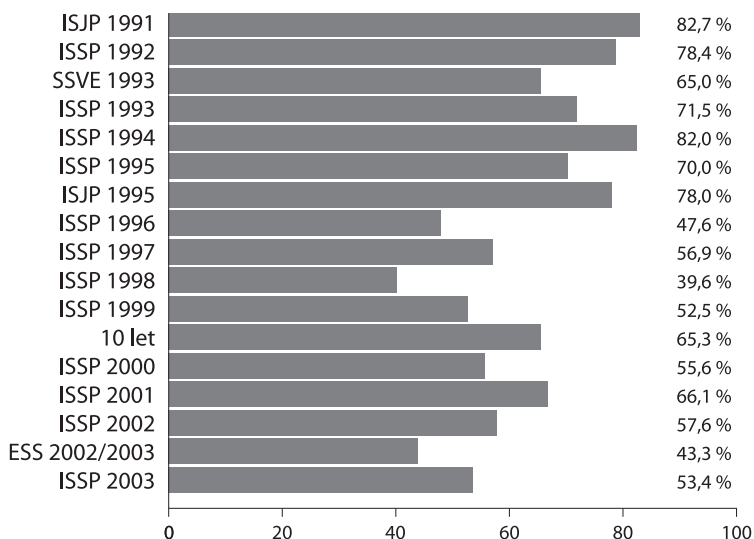
Podle zákonů statistiky je reprezentativita výzkumu závislá v první řadě na velikosti sebraného vzorku a variabilitě rozložení zkoumaného jevu v populaci. Pro postižení této variability je ovšem důležité, aby byly všechny skupiny s různým vztahem ke sledovanému jevu vyšetřeny v odpovídajícím množství. K důležitým ukazatelům kvality šetření proto patří návratnost. Jedná se o poměr mezi osobami vybranými pro dotazování a zpracovanými dotazníky.

Stoprocentní návratnost je výjimečná, zdrojů výpadků je ve výzkumném procesu celá řada. Vedle odmítnutí jsou to především respondenti, kteří nebyli v čase šetření dosažitelní, lidé nemocní a neschopní odpovídat z jiných důvodů, nesprávné adresy ve výběru, chybně vyplněné dotazníky atp. Nízká návratnost také automaticky neznamená nízkou kvalitu výsledku.

Zásadní jsou pouze výpadky způsobující systematická vychýlení, tedy dopad rozdílů v návratnosti u jednotlivých skupin respondentů s různým vztahem ke sledovanému jevu.

Ze zkušenosti zároveň vyplývá, že i výzkumy s nižší návratností mohou poskytnout relevantní výsledky. Metoda kvantitativního výzkumu je obecně považována za velmi robustní a akceptovány bývají i výsledky výzkumů s velmi nízkou návratností (Bradburn 1992, viz též Groves 1989). Citlivost různých výzkumných témat se ovšem v tomto ohledu liší a zdaleka ne všechna vychýlení mohou být korigována. Pravdou je, že přesná informace o míře spolehlivosti výsledků zůstává u většiny výzkumů právě díky snížené návratnosti skryta.

Graf 2. Návratnost šetření programu ISSP a některých dalších šetření založených na pravděpodobnostním výběru v letech 1991 až 2003 (údaje v procentech)

Zdroj: Sociologický datový archiv SOÚ AV ČR, technické zprávy z šetření.

Vysvětlení zkratk:

ISJP 1991 a ISJP 1995 – česká šetření Sociální spravedlnost realizovaná v rámci mezinárodního programu International Social Justice Project (ISJP) v letech 1991 a 1995 (Sociologický ústav ČSAV a STEM).

ISSP 1992 – 2003 – česká šetření v rámci mezinárodního projektu International Social Survey Programme (ISSP). Provedena byla tato šetření:

ISSP 1992 Sociální nerovnosti (Sociologický ústav ČSAV a STEM)

ISSP 1993 Životní prostředí a postoje k lokální politice (Sociologický ústav AV ČR a STEM)

ISSP 1994 Rodina a role gender (Sociologický ústav AV ČR a UNIVERSITAS)

ISSP 1995 Národní identita (Sociologický ústav AV ČR a AMASIA)

ISSP 1996 Role vlády (Sociologický ústav AV ČR a STEM)

ISSP 1997 Pracovní orientace (Sociologický ústav AV ČR a STEM)

ISSP 1998 Náboženství (Sociologický ústav AV ČR a SC&C)

ISSP 1999 Sociální nerovnosti a spravedlnost (Sociologický ústav AV ČR a STEM)

ISSP 2000 Životní prostředí (Sociologický ústav AV ČR a SC&C)

ISSP 2001 Sociální sítě (Sociologický ústav AV ČR a SC&C)

ISSP 2002 Rodina a role gender (Sociologický ústav AV ČR a SC&C)

ISSP 2003 Národní identita (Sociologický ústav AV ČR a SC&C)

SSVE 1993 – české šetření v rámci mezinárodního projektu Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989 (Sociologický ústav AV ČR a Český statistický úřad).

10 LET – šetření 10 let společenské transformace provedené v roce 1999 v rámci ucelené řady šetření sociální stratifikace (Sociologický ústav AV ČR)

ESS 2002/2003 – české šetření v rámci mezinárodního programu European Social Survey provedené na přelomu let 2002 a 2003 (Sociologický ústav AV ČR a STEM)

Poznámky:

Všechna šetření jsou reprezentativní pro dospělou populaci ČR a aplikovala metodiku založenou na pravděpodobnostním výběru.

Návratnosti byly spočteny jako podíl dotazníků zařazených do zpracování a všech použitelných adres vydaných pro sběr dat.

Jak si z hlediska návratnosti stojí šetření v České republice? Vývoj ochoty populace účastnit se dotazníkových šetřeních demonstruje graf 2, který obsahuje údaje o návratnosti českých šetření mezinárodního výzkumného programu ISSP (International Social Survey Programme) a několika dalších významných výzkumů z let 1991 až 2003. Volba těchto šetření byla dána významem výzkumných projektů, dostupností dokumentace a možností stanovit údaj o návratnosti jednotným, standardním způsobem (standard AAPOR/WAPOR⁶).

Přesný obraz situace je obtížné doložit. Vedle obecné ochoty účastnit se šetření má na návratnost vliv celá řada faktorů, včetně samotných postojů populace k jednotlivým zkoumaným tématům. V ČR přitom neprobíhá žádné dlouhodobé metodologické šetření, které by pomohlo problematiku komplexně posoudit. Samotný ukazatel návratnosti je možné rozumně stanovit pouze v případě pravděpodobnostních výběrů a ne u všech takových výzkumů v ČR jsou k dispozici přesné údaje. Nicméně i tato prezentace omezeného počtu standardně zpracovaných údajů je docela názorná.

Zatímco návratnosti českých šetření v prvních letech po převratu lze považovat za poměrně vysoké, v polovině 90. let došlo k výraznému poklesu. Je evidentní, že český výzkum se od té doby potýká s výrazným problémem.

Pravděpodobné důvody jsou následující:

- Rostoucí kriminalita: bezpečnostní opatření komplikují navázání kontaktu tazatele s respondentem (např. uzavřené hlavní dveře činžovních domů), lidé častěji odmítají participaci z bezpečnostních důvodů.
- Rostoucí vědomí a potřeba ochrany vlastního soukromí občanů: výzkumy jsou zaměřovány s marketingovými nebo různými náborovými akcemi, objevují se falešné výzkumy,

⁶ http://www.aapor.org/default.asp?page=survey_methods/standards_and_best_practices/standard_definitions

jejichž cílem je ve skutečnosti sběr adres a informací pro marketingové účely, lidé se obávají zneužití svých osobních údajů.

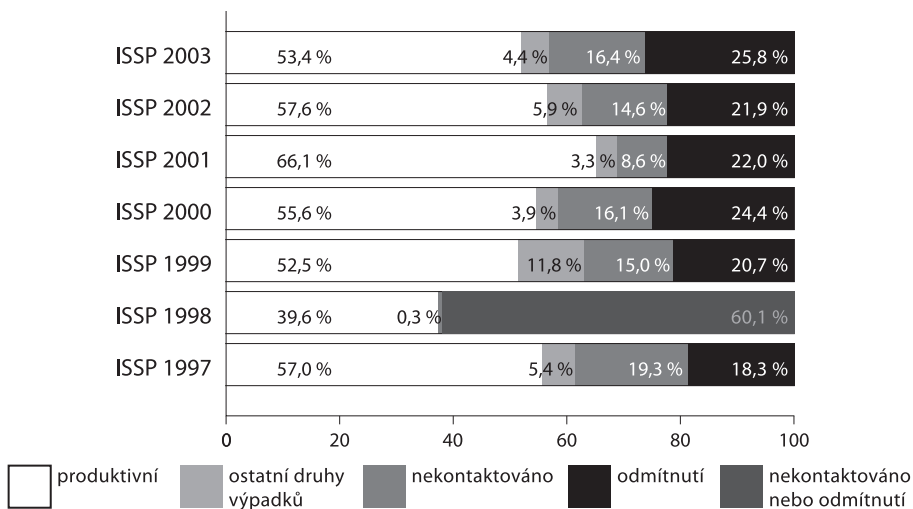
- Přezkoumanost populace: rostoucí počet výzkumů vede k jejich vzájemné konkurenci při získávání respondentů.
- Pokles důvěryhodnosti vlastních šetření: souvisí s množstvím výzkumů, přesností výsledků a prezentací výzkumů v médiích.

V souvislosti s výše uvedenými jevy, zejména rostoucím počtem šetření v české společnosti, se často hovoří o kontinuálním poklesu návratnosti a klesající vypořádací schopnosti šetření. Naše data (graf 2) ale takový trend nepotvrzují. Výsledky v posledních letech lze charakterizovat spíše jako proměnlivé. Dobré výzkumy přesahují návratnost 60 %, v některých případech však byla zařazena do zpracování méně než polovina vydaných dotazníků.

Graf 3, který obsahuje podrobnější rozbor výpadků šetření ISSP 1997 - 2003, dále ukazuje, že rozdíly jsou dány více schopností zastihnout respondenty (nekontaktováno) a jinými druhy výpadků, než rozdíly v počtech odmítnutých rozhovorů. Toto zjištění u šetření s nižší návratností ukazuje spíše na dopady rozdílné schopnosti realizátorů zvládnout problémy při organizaci výzkumu, než na externí vliv klesající ochoty veřejnosti odpovídat na dotazníky.

Jak již bylo naznačeno, nízká návratnost není jen problémem České republiky. Ochota participovat na výzkumech a možnosti kontaktu s respondenty se v jednotlivých zemích velmi liší. Tuto skutečnost nám přiblíží údaje o návratnosti dosažené v jednotlivých zemích zúčastněných v mezinárodním projektu Evropský sociální výzkum, které jsou obsažené v grafu 4. Jednotná, velmi podrobná a náročná pravidla pro metodiku šetření ESS odkrývají rozdíly v kvalitě realizace sběru dat a v podmínkách v jednotlivých zemích.

Graf 3. Srovnání návratnosti a rozsahu různých druhů výpadků u šetření ISSP v letech 1997 až 2003 (údaje v procentech)

Zdroje: ISSP Methodological Questionnaires, Czech Republic 1997-2003 (ISSP, Sociologický ústav AV ČR a STEM v letech 1997 a 1999, Sociologický ústav a SC&C v letech 1998 a 2000-2003).

Vysvětlení zkratk:

ISSP 2003 Národní identita (Sociologický ústav AV ČR a SC&C)

ISSP 2002 Rodina a role gender (Sociologický ústav AV ČR a SC&C)

ISSP 2001 Sociální sítě (Sociologický ústav AV ČR a SC&C)

ISSP 2000 Životní prostředí (Sociologický ústav AV ČR a SC&C)

ISSP 1999 Sociální nerovnosti a spravedlnost (Sociologický ústav AV ČR a STEM)

ISSP 1998 Náboženství (Sociologický ústav AV ČR a SC&C)

ISSP 1997 Pracovní orientace (Sociologický ústav AV ČR a STEM)

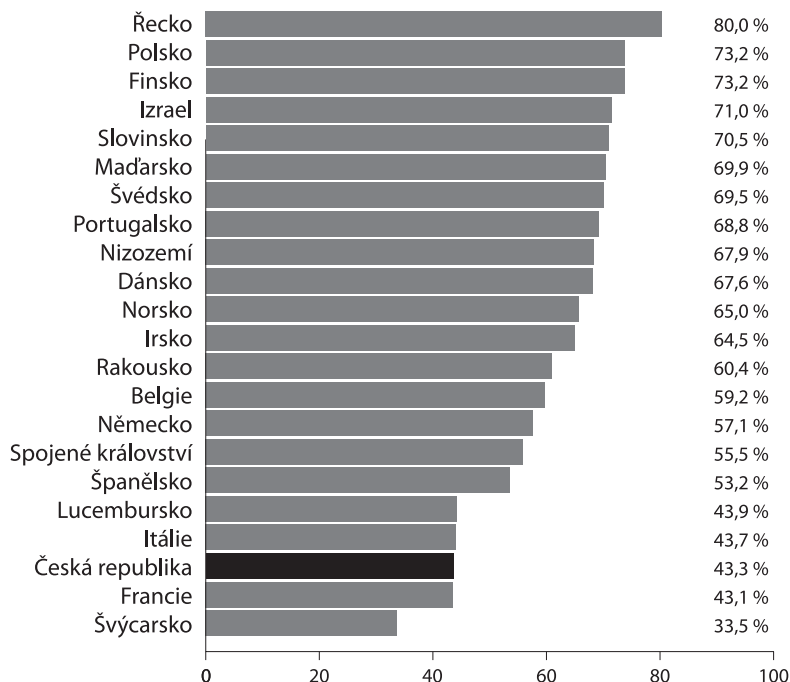
Poznámky:

Všechna šetření jsou reprezentativní pro dospělou populaci ČR a aplikovala metodiku založenou na pravděpodobnostním výběru.

Údaje uvádějí podíly ze všech použitelných adres vydaných pro sběr dat.

ISSP 1998: Dokumentace neobsahuje přesné rozlišení mezi odmítnutými rozhovory a nekontaktovanými respondenty

Graf 4. Návratnost šetření provedených v rámci mezinárodního projektu European Social Survey (ESS) v letech 2002 a 2003 v jednotlivých zemích účastnících se projektu

Zdroj: European Social Survey [ESS 2003].

Poznámky:

Všechna šetření byla realizována jako reprezentativní pro osoby trvale žijící v jednotlivých zemích ve věku 15 a více let a aplikovala metodiku založenou na pravděpodobnostním výběru.

Návratnosti byly spočteny jako podíl dotazníků zařazených do zpracování a všech použitelných adres vydaných pro sběr dat.

Z grafu je patrná značná variabilita dosažených výsledků, od 80% návratnosti v Řecku po 33,5% ve Švýcarsku. České šetření v tomto případě mělo návratnost 43,3%, tedy extrémně nízkou i v porovnání s jinými podobnými šetřeními provedenými u nás (viz též graf 2). Řada zemí (Švýcarsko, Francie, Itálie, Lucembursko) se ovšem potýkala s problémem návratnosti v podobném rozsahu. Šetření s návratností okolo 60%, což je hodnota, která není v ČR výjimečná, se v tomto mezinárodním srovnání pohybují v oblasti horšího průměru.

Nízká návratnost obecně patří k nejvýznamnějším problémům současného kvantitativního sociálního výzkumu (viz např. Coleman 1991, Bradburn 1992, Bearden et al 1998, Smith 1994 a 1999). Na rozsah problému a závažnost jeho dopadů však existují rozdílné názory.

Často se hovoří o postupujícím propadu ochoty participovat na výzkumech, a to hlavně v souvislosti s nárůstem počtu výzkumů (např. Bearden et al. 1998, Brennan 1998). Tento „kontinuální“ propad je na některých datech zdokumentován, a to i v mezinárodní perspektivě (např. Baim 1991).

Je evidentní, že ve srovnání se zlatým obdobím rozvoje výzkumu veřejného mínění v 50. a 60. letech je návratnost v řadě zemí podstatně nižší. Teorie o postupujícím úpadku přesto nejsou úplně přesné. Např. v USA, kde lze situaci podrobně dokumentovat na kontinuálních metodologických šetřeních (např. Industry Image Study), došlo sice k prudkému poklesu v 70. letech, pak je však možné situaci hodnotit jako stabilní či se smíšenými výsledky (Schleifer 1986, Coleman 1991). Např. Smith (1994) na datech z množství mezinárodních i národních výzkumů dokumentuje, že pokles nepokračuje ani v celosvětové perspektivě. Davis (in Bogart 1987: 179) potom přímo označuje tvrzení o kontinuálním poklesu návratnosti za výmluvu výzkumných agentur. Např. Sheatsley (in Bogart 1987: 186-187) a Sylvester (in Coleman 1991), kteří patří k vedoucím manažerům výzkumného průmyslu, potvrzují, že k poklesu nedochází, ale tvrdí, že je tomu tak jen díky rostoucím investicím do náročnějších metodik.

Údaje uvedené v našich grafech naznačují, že situace v České republice je v leccems podobná obecným světovým trendům, i když změny u nás proběhly v jiné časové perspektivě. Návratnosti šetření nejsou rozhodně uspokojivé, ale tuto situaci nelze označit za výjimečnou a nevládnutelnou. S výsledky českých šetření lze v daných podmínkách pracovat. Také v řadě jiných zemí není nic lepšího k dispozici. Zároveň to ale znamená, že stejně jako ve vyspělých zemích postižených podobnými problémy i u nás bude snaha o přesnější výsledek vyžadovat vyšší investice do budování výzkumných struktur, aplikace komplikovanějších metodických postupů a respektování problému návratnosti při analýze.

Minimální pozornost, která je problému věnována v odborné literatuře, zatím o systematickém přístupu k řešení situace příliš nesvědčí. O problému se ví, patří k argumentům kritiků šetření a agentury se na něj odvolávají při zdůvodňování nižší přesnosti výsledků (pokud je odhalena). Žádné samostatné, analytické práce věnované návratnosti českých šetření a dopadům tohoto jevu ale zatím nevyšly.

Analýzy dat výzkumů s extrémně nízkou návratností často zůstávají bez jakéhokoli komentáře. Výzkumné agentury naopak v řadě případů uvádějí nestandardně spočtené ukazatele návratnosti, nadhodnocené v důsledku ignorance některých druhů výpadků.

Naproti tomu ve světě problematická situace vede k přípravě a testování metodických postupů zvyšování návratnosti. Jejich aplikace se v českých šetřeních také objevuje, ale zatím není pravidlem. Oblastí, kde lze úpravou metodiky přispět ke zvýšení návratnosti, je celá řada.

Zásadní je organizace tazatelské sítě. Tuto oblast do jisté míry ošetřují mezinárodně uznávané standardy kvality výzkumu (např. AAPOR 1997, Kaase 1999) i pravidla české asociace

SIMAR (2002). Důležitý není pouze počet tazatelů sítě, ale také její složení, rozmístění, úroveň školení, kontrola, způsoby odměňování a v neposlední řadě vytíženost – počet dotazování, které jednotliví tazatelé v daném časovém úseku provádějí. Podceňovat nelze psychologické aspekty interakce mezi tazatelem a respondentem a je nutné je zohlednit při školení tazatelů.

Podstatný je také časový harmonogram šetření. Vhodný termín terénního sběru dat v odpovídající délce, vyšší počet předepsaných návštěv tazatele a organizace dotazování v různých dnech v týdnu a v různé denní době podstatně zvyšují dosažitelnost respondentů a mají výrazný vliv na zvýšení návratnosti (Lau 1994). K lepšímu výsledku může přispět i přístup výzkumníků k respondentům při navazování kontaktu a dotazování. Významný vliv má kontaktování respondentů předem pomocí dopisu nebo telefonátu, který upozorní na návštěvu tazatele a objasní charakter šetření, a jejich obsah a forma (viz Singer 1978). Význam zejména pro relevanci a návratnost odpovědí na jednotlivé otázky má pochopitelně délka, tematická struktura a způsob konstrukce dotazníku (viz např. Herzog a Bachman 1981, Sanchez 1992, Kalton a Schuman 1982).

Diskutabilní metodou je používání finančních a jiných pobídek. Zkušenosti s jejich používáním se různí [viz např. Davern et al. 2003]. V některých případech byl pozitivní vliv pobídek na kvalitu šetření jasně prokázán, jindy zůstávají bez žádoucího efektu. Smysluplné pobídky bývají, vzhledem k počtu dotazování, finančně náročné. Různé skupiny v populaci přitom na pobídky reagují různým způsobem a může se stát, že tento postup sice zvýší návratnost, ale stane se i dalším zdrojem odchýlení souboru. Další sporné metody, které jsou na rozdíl od pobídek u nás běžně aplikované, jsou substituce výpadků jinými respondenty, kteří původně nebyli ve výběru, a některé postupy navyšování výběru u problematických skupin populace.

Rozbory aplikace zmíněných metod v českých podmínkách zatím chybí. Stručnost dokumentace metodik šetření, např. těch uložených v Sociologickém datovém archivu, naopak svědčí o nezájmu zadavatelů výzkumů o podrobnosti metodik šetření. Tato skutečnost je alarmující. Zvyšování kvality šetření vyžaduje značné investice. Pokud odběratele nezajímá přesnost výsledků nebo jí není schopen adekvátně posoudit, odpadá jeden z podstatných důvodů pro agenturu, proč by takovou investici měla realizovat.

Závěr

Průmysl sociálního výzkumu je dnes v České republice dynamicky se rozvíjejícím odvětvím. Za minulého režimu tato oblast patřila k těm nejvíce postiženým. Proto se nyní obor vyrovnává s podstatným handicapem v existujících domácích zdrojích odbornosti a know-how, který je větší než v okolních zemích s podobným osudem.

Přesto, především díky marketingovému výzkumu, se v oblasti produkce sociálních dat vytvořil rozsáhlý domácí trh, který nepostrádá silné napojení na globální ekonomickou soutěž. Mezinárodní spolupráce vytváří i určité záruky standardní kvality výzkumné produkce a trh patří také k bariérám pro záměrné zkreslování výsledků šetření.

Zároveň se ovšem, díky změnám legislativy a společenskému vývoji v průběhu 90. let, zmenšila dosažitelnost české veřejnosti pro dotazování. Problematický je přístup k vhodným oporám pro pravděpodobnostní výběry, klesla ochota veřejnosti účastnit se výzkumu a dosažitelnost vybraných respondentů. Zhoršení podmínek pro organizaci výběrových dotazovacích šetření má pochopitelně negativní dopad na kvalitu výsledků.

Současná situace ale nepředstavuje problém, který by vylučoval možnosti zlepšování kvality výzkumu na přijatelnou úroveň. Rezignace na přesnost výsledků českých šetření není na místě. Problémy podobné českým nejsou neznámé ani ve světě a řada dalších evropských zemí jim čelí v podobné intenzitě. Dosahování výsledků standardní kvality v dané situaci ovšem vyžaduje realizaci komplikovanějších metodik šetření a zvýšené úsilí při budování výzkumných struktur a tím i vyšší investice do výzkumu.

Agenturám soutěžícím na trhu se profesionální přístup a investice do kvality musí v první řadě vyplatit. Odběratelé tedy musí kvalitu vyžadovat, kontrolovat a být ochotni si za ni připlatit. Z tohoto pohledu je pro úroveň výzkumu zásadní úroveň profesionality nejen na straně producentů, ale i u odběratelů. Jak v tomto kontextu uvádí Noelle-Neumann, „kvalita se nemůže objevit v žádné oblasti a u žádného produktu nebo služby, pokud zákazník není schopen tuto kvalitu rozpoznat“ (1997:30).

Literatura

- AAPOR 1997. *Best Practices for Survey and Public Opinion Research*. American Association for Public Opinion Research. http://www.aapor.org/default.asp?page=survey_methods/standards_and_best_practices
- Adamec, Cenek and Ivan Viden 1947-1948. „Polls Come to Czechoslovakia“. *Public Opinion Quarterly* 11 (4) (Winter 1947-1948): 548-552.
- Baim, Julian 1991. „Response Rates: A Multinational Perspective“. *Marketing and Research Today* 19 (2): 114-119.
- Bearden, William O., Charles S. Madden and Kelly Uscátegui 1998. „The Pool Is Drying Up. Consumers represent a finite resource for researchers and telemarketers alike“. *Marketing Research* (Spring 1998): 27-32.
- Biemer, Paul P. and Lars E. Lyberg 2003. *Introduction to Survey Quality*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Bogart, Leo (ed.) 1987. „The Future Study of Public Opinion: A Symposium“. *Public Opinion Quarterly* 51 (2): 173-191.
- Bradburn, Norman M. 1992. „A response to the nonresponse problem“. *Public Opinion Quarterly* 56: 391-397.

- Brennan, Mike. 1998. „Threats to Survey Research: Excessive Interviewing and „Sugging““. *Marketing Bulletin* (1992/3): 56-62.
- Coleman, Lynn G. 1991. „Researchers say nonresponse is single biggest problem“. *Marketing News* (1991/Jan 7): 32-33.
- Davern, Michael, Todd H. Rockwood, Randy Sherrod and Stephen Campbell 2003. „Prepaid Monetary Incentives and Data Quality in Face-to-face Interviews“. *Public Opinion Quarterly* 67: 139-147.
- Eubank, Earle E. 1936. „European and American Sociology“. *Social Forces* 15: 147-154.
- ESS 2003a. „ESS Documentation Report 2002/2003“. Bergen: Norwegian Social Science Data Services. <http://www.europeansocialsurvey.org> (Data, 2003/2004, Survey Documentation).
- ESS 2003b. „Final Report: Sampling for the European Social Survey“. Bergen: Norwegian Social Science Data Services. <http://www.europeansocialsurvey.org> (Data, 2003/2004, Survey Documentation).
- Groves, Robert M. 1989. *Survey Errors and Survey Costs*. New York: John Wiley & Sons.
- Herzog, Regula and Jerald G. Bachman 1981. *Public Opinion Quarterly* 45: 549-559.
- Kaase, Max (ed.) 1999. *Qualitätskriterien der Umfrageforschung - Quality Criteria for Survey Research. Denkschrift Memorandum*. Berlin: Akademie Verlag GmbH.
- Kalton, Graham and Howard Schuman 1982. „The Effect of the Question on Survey Responses: A Review“. *Journal of the Royal Statistical Society* 145: 42-73.
- Lau, Richard R. 1994. „An Analysis of the Accuracy of „Trial Heat“ Polls During the 1992 Presidential Election“. *Public Opinion Quarterly* 58: 2-20.
- „Marketingový výzkum“. 2001. Speciální příloha *Strategie*, 17. 9. 2001.
- Macků, Jan. 1996. „Sociologie česká do r. 1948“. Pp. 1041-1043 in *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.
- Možný, Ivo 1996. „Sociologie česká v l. 1948-1994“. Pp. 1043-1046 in *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.
- Obrlík, Antonín and Bruno Zwicker 1937. „Survey of Recent Sociological Production in Czechoslovakia“. *American Sociological Review* 2: 424-427.
- Sanchez, Maria Elena 1992. „Effects of Questionnaire Design on the Quality of Survey Data“. *Public Opinion Quarterly* 56: 206-217.
- SIMAR 2002. „Stanovy Sdružení agentur pro výzkum trhu“. Praha: SIMAR. <http://www.simar.cz/standards/standovy/default.asp>
- Schleifer, Stephen 1986. „Trends in Attitudes and Participation in Survey Research“. *Public Opinion Quarterly* 50: 17-26.
- Singer, Eleanor 1978. „Informed Consent: Consequences for Response Rate and Response Quality in Social Surveys“. *American Sociological Review* 43: 144-162.
- Smith, Tom W. 1994. „Trends in Non-Response Rates“. Revised version of paper given on 5th International Workshop on Household Survey Non-Response, Ottawa, September 1994. <http://www.icpsr.umich.edu:8080/GSS/rnd1998/reports/m-reports/meth82.htm>
- Smith, Tom W. 1999. „Developing Nonresponse Standards“. Paper given non International Conference on Survey Nonresponse, Portland, October 1999. <http://www.norc.uchicago.edu/online/nonre.htm>
- Taylor, Humprey 2002. „The Value of Polls in Promoting Good Government and Democracy“. In *Navigating Public Opinion: Polls, Policy, and the Future of American Democracy*, ed. by Jeff Manza, Fay Lomax Cook and Benjamin I. Page. Oxford, New York, etc.: Oxford University Press.
- Večerník, Jiří 2002. „Monitoring the Transition in the Czech Republic: Data, Surveys and Studies“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38: 365-379.

Postoje k manželstvu a k mimomanželskému spolužitiu na Slovensku

Jozef Matulník, Alojz Ritomský, Karol Pastor¹

V článku sú prezentované niektoré poznatky získané z dvoch sociologických výskumov, ktoré sa uskutočnili v rámci riešenia výskumnej úlohy *Makrospoločenské faktory vývoja pôrodnosti na Slovensku* (doba riešenia 2000-2002).² Cieľom riešenia tejto úlohy bolo zhromaždiť údaje na zodpovedanie otázky: Do akej miery je súčasný vývoj pôrodnosti na Slovensku prejavom pôsobenia a do akej miery je tento vývoj ovplyvnený sociálno-ekonomickými faktormi (sociálno-ekonomická situácia mladých rodín, bytový problém a ďalšie), rodinnou, hospodárskou a sociálnou politikou štátu a inštitúciami, ktoré pôsobia vo sfére výchovy, vzdelávania, zdravotníckej starostlivosti, sociálnej a hospodárskej sfére. Odpoveď na túto otázku možno využiť pri posudzovaní toho či sú demografické zmeny krátkodobé alebo dlhodobé, vratné alebo ireverzibilné. Viaceré demografické analýzy poukazujú na to, že i na Slovensku môže byť vývoj významne ovplyvnený kultúrno-hodnotovými faktormi typickými pre druhú demografickú revolúciu (Pastor, K, 1997, Mládek, J., 1998 a iné).

Druhú demografickú revolúciu charakterizujú tri hlavné znaky: zmeny fertílného správania, zmeny maritálneho správania a zmeny v hodnotových orientáciách. Ukazuje sa, že tieto zmeny medzi sebou úzko súvisia. Zmeny v hodnotových orientáciách sa týkajú tiež rodinného života, manželského spolužitia, vzťahov medzi pohlaviami a mnohých ďalších hodnôt (pozri van De Kaa, D. J., 1999, 1987). Tieto skutočnosti nás viedli k tomu, aby v našich výskumoch venovali osobitnú pozornosť problematike hodnoty manželstva a postojom k mimomanželskému spolužitiu. V tomto článku podávame údaje o tom, akú hodnotu pripisujú manželstvu obyvatelia Slovenska a jednotlivé skupiny obyvateľov a aké postoje zaujímajú k mimomanželskému spolužitiu. S ohľadom na závažnosť a aktuálnosť súčasného vývoja pôrodnosti sme venovali osobitnú pozornosť i analýze vzťahov medzi postojmi k manželstvu a k mimomanželskému spolužitiu a zamýšľanou plodnosťou, ktorá je najlepším prediktorom budúcej plodnosti.

V západných krajinách i u nás sa pokles pôrodnosti spája predovšetkým s poklesom manželskej plodnosti. Nárast počtu a podielu detí narodených mimo manželstva nenahradzuje

¹ Doc. PhDr. Jozef Matulník, Fakulta humanistiky, Trnavská univerzita, Trnava

Doc. PhDr. Alojz Ritomský, Fakulta sociálno-ekonomických štúdií, Univerzita Komenského, Bratislava

Doc. RNDr. Karol Pastor, CSc., Fakulta matematiky, fyziky a informatiky, Univerzita Komenského, Bratislava

² Prvý z nich sa uskutočnil na kvótnom reprezentatívnom výberovom súbore občanov SR vo veku od 20 do 40 rokov.

Údaje sa získali štandardizovaným rozhovorom od 1223 respondentov. Druhý bol výskum vysokoškolákov, poslucháčov 1. a 2. ročníka. Uskutočnil sa na súbore 608 respondentov pomocou rozdávaných dotazníkov na šiestich univerzitách v rozličných regiónoch Slovenska. Získané poznatky sa v súčasnosti využívajú pri riešení nadväzujúcej výskumnej úlohy Sociálne a zdravotné dôsledky zmien demografického správania na Slovensku (riešená v rokoch 2003-2005).

dostatočne deficit manželskej plodnosti. Presnejšie, pokles pôrodnosti úzko súvisí z poklesom sobášnosti (pričom závislosť je obojsmerná). Špecifické plodnosti podľa veku vydatých i nevydatých žien sa zmenili len nevýrazne (porovnaj Pastor, K., 2002). Manželsky narodených detí sa rodí menej preto, lebo je menej mladých manželstiev. Preto je dôležité skúmať postoj mladých ľudí k manželstvu. Nukleárna rodina je zrejme nezastupiteľná pri plnení funkcie zabezpečenia reprodukcie obyvateľstva. Niektoré iné funkcie rodiny, napr. socializačnú alebo ekonomickú, môžu do určitej miery saturovať iné inštitúcie. Reprodukcia populácie v primeranom rozsahu zrejme nie je možná mimo nukleárnej rodiny.

Hodnota manželstva

Hodnotu prisudzovanú respondentmi manželstvu sme zisťovali otázkou, ktorá mala takéto znenie:

„Uvážite prosím, či súhlasíte alebo nesúhlasíte s týmito tvrdeniami, ktoré sa týkajú manželstva:

- 1. Manželstvo je už zastarané.*
- 2. Manželstvo je zväzok muža a ženy, ktorý by sa mal uzatvárať na celý život.*
- 3. Manželstvo by sa malo v zásade skončiť vtedy, keď si muž a žena prestanú dobre rozumieť.*
- 4. Ak si manželia dobre nerozumejú a už majú deti, mali by určite nájsť k sebe cestu.*
- 5. Ak si manželia dobre nerozumejú a ešte nemajú deti, mali by sa čím skôr rozvieť.*
- 6. Je jedno či partneri žijú v manželstve alebo nie, hlavne ak im to klapie.“*

Respondenti označili pri každej položke jeden z variantov odpovedí na škále: úplne súhlasím, vcelku súhlasím, skôr nesúhlasím, vôbec nesúhlasím.

Odpovede respondentov na túto otázku prezentujeme v tabuľke 1. Získané údaje naznačujú, že mnohí obyvatelia majú k manželstvu pomerne zložitý a možno i rozporuplný vzťah. Na jednej strane je len málo takých, ktorý považujú manželstvo za zastarané a malá časť respondentov nesúhlasí s názorom, že manželstvo je zväzok muža a ženy, ktorý by sa mal uzatvárať na celý život. No na druhej strane sa väčšina prikláňa i k názoru, že „je jedno, či partneri žijú v manželstve alebo nie, hlavne ak im to klapie“, čím vlastne stavajú kohabitáciu na jednu úroveň s manželstvom. Respondenti sa tiež veľmi rôznia v názore na to, či by sa manželstvo malo v zásade skončiť vtedy, keď si muž a žena prestanú dobre rozumieť.

Tabuľka 1. Názory na manželstvo (obyvatelia SR vo veku od 20 do 40 rokov)

Charakteristika		Úplne súhlasím	Vcelku súhlasím.	.Skôr nesúhlas	Vôbec nesúhlas	Spolu
		Abs.				
Manželstvo je už zastarané	Abs.	49	147	420	607	1223
	%	4,0	12,0	34,3	49,6	100,0
Manželstvo je zväzok muža a ženy, ktorý by sa mal uzatvárať na celý život	Abs.	615	432	133	42	1222
	%	50,3	35,4	10,9	3,4	100,0
Manželstvo by sa malo v zásade skončiť vtedy, keď si muž a žena prestanú dobre rozumieť	Abs.	215	416	405	182	1218
	%	17,7	34,2	33,3	14,9	100,0
Ak si manželia dobre nerozumejú a už majú deti, mali by určite nájsť k sebe cestu	Abs.	512	536	144	27	1219
	%	42,0	44,0	11,8	2,2	100,0
Ak si manželia dobre nerozumejú a ešte nemajú deti, mali by sa čím skôr rozvieť	Abs.	364	433	284	138	1219
	%	29,9	35,5	23,3	11,3	
Je jedno, či partneri žijú v manželstve alebo nie, hlavne ak im to kľape	Abs.	444	400	227	151	1222
	%	36,3	32,7	18,6	12,4	100,0

Vysokoškoláci

Vo výskume vysokoškolákov sme hodnotu prisudzovanú respondentmi manželstvu zisťovali tou istou otázkou ako v predchádzajúcom výskume. Výsledky prezentujeme v tabuľke 2.

Zisťujeme, že výsledky sú v mnohom podobné ako v predošlom výskume. Prejavuje sa v nich podobná zložitost' a rozporuplnost' vzťahu mladých ľudí k manželstvu. Výraznejšie rozdiely sú len pri niektorých položkách. Pri položke „ak si manželia dobre nerozumejú a ešte nemajú deti, mali by sa čím skôr rozvieť“ zaujali vysokoškoláci zdržanlivejšie stanovisko a vyjadrili v menšej miere súhlas (v predchádzajúcom výskume určilo variant „úplne súhlasím“ až 29,9% respondentov, čo je približne dvojnásobok podielu vysokoškolákov, ktorí takto odpovedali). Vysokoškoláci menej súhlasili i s výrokom „manželstvo by sa malo v zásade skončiť vtedy, keď si muž a žena prestanú dobre rozumieť“.

Tabuľka 2. Názory na manželstvo (vysokoškooláci)

Charakteristika		Úplne súhlasím	Vcelku súhlasím	Skôr ne-súhlas.	Vôbec nesúhlas.	Σ
Manželstvo je už zastarané	Abs.	15	55	196	334	600
	%	2,5	9,2	32,7	55,7	100,0
Manželstvo je zväzok muža a ženy, ktorý by sa mal uzatvárať na celý život	Abs.	310	226	35	29	600
	%	51,7	37,7	5,8	4,8	100,0
Manželstvo by sa malo v zásade skončiť vtedy, keď si muž a žena prestanú dobre rozumieť	Abs.	57	161	256	122	596
	%	9,6	27,0	43,0	20,5	100,0
Ak si manželia dobre nerozumejú a už majú deti, mali by určite nájsť k sebe cestu	Abs.	184	288	102	26	600
	%	30,7	48,0	17,0	4,3	100,0
Ak si manželia dobre nerozumejú a ešte nemajú deti, mali by sa čím skôr rozviesť	Abs.	87	215	201	97	600
	%	14,5	35,8	33,5	16,2	100,0
Je jedno, či partneri žijú v manželstve alebo nie, hlavne ak im to kľape	Abs.	233	171	112	83	599
	%	38,9	28,5	18,7	13,9	100,0

Index hodnoty manželstva

V ďalšom kroku sme na tejto báze sa vypočítal špecifický index, ktorý sme nazvali index hodnoty manželstva. Index sa vypočítal tak, že sa bodovali odpovede respondentov pri jednotlivých položkách. Na základe analýzy reliability sme z uvedených šesť položiek vypočítali Crombachovo alfa, ktoré nadobúda hodnotu 0,7645 (pozri Ritomský, A., 2004, s.134). Poznávame, že pri položkách č. 2 a č.4 narastali rovnomerne body od variantu vôbec nesúhlasím („0“ bodov) po variant úplne súhlasím (4 body) a pri ostatných položkách narastali hodnoty indexu v opačnom poradí variantov odpovedí. Súčet všetkých získaných bodov sa prepočítal na interval od 0 do 100. Tento index sme osobitne vypočítali pre jednotlivé podsúbory respondentov podľa ich stavu (ženatí/vydaté, slobodní atď.) a podľa ďalších znakov.

Na základe zistenej veľkosti indexu hodnoty manželstva sme rozdelili respondentov do skupín. Najprv sme respondentov rozdelili do troch skupín, pričom prvú skupinu tvorilo 25% respondentov, ktorí mali najnižšiu hodnotu indexu, t.j. pod dolným kvartilom, druhú skupinu 50% respondentov, ktorí mali vyššiu hodnotu indexu (skupina v strede) a tretiu skupinu tvorilo 25% respondentov, ktorí mali najvyššiu hodnotu indexu, t.j. nad horným kvartilom. V ďalšom kroku sme znovu rozdelili respondentov do troch skupín podľa veľkosti indexu hodnoty

manželstva, ale do prvej skupiny sme zaradili len 10% respondentov s najnižšou hodnotou indexu, t.j. pod prvým decilom, do druhej skupiny 80% respondentov a do tretej skupiny 10% respondentov s najvyššou hodnotou indexu, t.j. nad deviatym decilom.

Ukazovateľ hodnoty manželstva podľa rozličných skupín obyvateľov (obyvatelia SR vo veku od 20 do 40 rokov)

Výrazné rozdiely zisťujeme v hodnotách ukazovateľa hodnoty manželstva podľa prihlásenia sa k Cirkvi. V tabuľke 3 uvádzame údaje o počtoch a podieloch respondentov pod dolným, resp. nad horným kvartilom (ktorý bol vypočítaný za celý súbor respondentov) podľa skupín respondentov vytvorených na základe prihlásenia sa k cirkvi.

Tabuľka 3. Index hodnoty manželstva podľa prihlásenia sa k cirkvi³ (kvartily), n=1095

Cirkvev ku ktorej sa hlási		Index hodnoty manželstva			
		Nízky	Stredný	Vysoký	Spolu
Rímskokatolícka	Abs.	124	330	240	694
	%	17,9%	47,6%	34,6%	100,0%
Evanjelická a. v.	Abs.	19	24	6	49
	%	38,8%	49,0%	12,2%	100,0%
Nehlási sa k žiadnej	Abs.	136	189	27	352
	%	38,6%	53,7%	7,7%	100,0%
Spolu	Abs.	279	543	273	1095
	%	25,5%	49,6%	24,9%	100,0%

Vidíme, že z tých respondentov, ktorí sa prihlásili k Rímskokatolíckej cirkvi, je nad horným kvartilom 34,7%. Z tých, ktorí sa neprihlásili k žiadnej cirkvi, je nad horným kvartilom len 7,7% a až 38,6% sa ocitlo pod dolným kvartilom. Rozdiely sú štatisticky významné, Cramerovo $V=0,230$, $p<0,001$. Podobné výsledky sme získali i po rozdelení súboru respondentov s pomocou decilov.⁴ Signifikantné rozdiely sme zistili podľa vzdelania. Údaje uvádzame v tabuľke 4. Vidíme, že priaznivejší postoj k manželstvu ako k celoživotnému zväzku muža a ženy majú vzdelanejší ľudia ako ľudia menej vzdelaní. Z respondentov so základným vzdelaním je pod dolným kvartilom 37,3% a respondentov so základným vzdelaním a zaučením je nad horným

³ Nakoľko sa k iným cirkvám v našom súbore hlásil relatívne malý počet respondentov, uvádzame priemerné hodnoty zamýšľanej plodnosti len za uvedené kategórie. Početnosť respondentov, ktorí sa hlásia k evanjelickej cirkvi a. v. 54 umožňuje porovnanie len za celý súbor slobodných a ženatých/vydaté spolu, a preto neuvádzame osobitne údaje za slobodných a osobitne za ženatých/vydaté. Rozdiely medzi Rímskymi katolíckymi a tými, čo sa nehlásia k žiadnej cirkvi, sú štatisticky významné aj za ženatých/vydaté.

⁴ Podrobnejšie zistenia o vzťahoch medzi skúmanými premennými pozri Matulník, J., Ritomský, A., Pastor, K., 2003.

kvartilom len 5,7%. Z vysokoškolsky vzdelaných respondentov je nad horným kvartilom 30,9%. Rozdiely sú štatisticky významné, $p=0,02$, Cramerovo $V=0,102$.

Tabuľka 4. Index hodnoty manželstva podľa vzdelania (kvartily), $n=1142$

Vzdelanie		Index hodnoty manželstva			
		Nízky	Stredný	Vysoký	Spolu
Základné	Abs.	25	25	17	67
	%	37,3%	37,3%	25,4%	100,0%
Základné vzdelanie a zaučenie	Abs.	9	24	2	35
	%	25,7%	68,6%	5,7%	100,0%
Vyučený/á/ bez maturity/	Abs.	127	249	108	484
	%	26,2%	51,4%	22,3%	100,0%
Vyučený/á/ s maturitou	Abs.	25	38	29	92
	%	27,2%	41,3%	31,5%	100,0%
Úplné stredné všeobecné, gymnázium	Abs.	24	42	21	87
	%	27,6%	48,3%	24,1%	100,0%
Úplné stredné odborné, priemyslovka a pod.	Abs.	51	129	67	247
	%	20,6%	52,2%	27,1%	100,0%
Vysokoškolské	Abs.	32	62	42	136
	%	23,5%	45,6%	30,9%	100,0%
Spolu	Abs.	293	569	286	1148
	%	25,5%	49,6%	24,9%	100,0%

Po roztriedení údajov podľa veku sme zistili štatisticky významné rozdiely v hodnote indexu len u slobodných. Starší respondenti mali menej priaznivý vzťah k manželstvu ako k celoživotnému zväzku muža a ženy. V najvyššej vekovej skupine slobodných bolo pod dolným kvartilom až 39,3% respondentov a nad horným kvartilom len 12,5. Rozdiely sú štatisticky významné ($p=0,012$, $V=0,127$). Podľa pohlavia sme nezistili rozdiely v hodnotách indexu ani u slobodných a ani u ženatých.

Podľa krajov sme zistili štatisticky významné rozdiely len u ženatých respondentov. Z Nitrianskeho kraja bolo 15,2% pod dolným decilom a len 4,2% nad horným decilom. Z Trnavského kraja bolo pod dolným decilom dokonca až 18,5% respondentov. Oproti tomu z Prešovského kraja to bolo len 4,2% respondentov. Hodnota V je 0,144, $p=0,021$.

Nezistili sme rozdiely medzi respondentmi z miest a respondentmi z dedín a ani podľa veľkostných skupín obcí sme nezistili štatisticky významné rozdiely.

Postoje k mimomanželskému spoluzitiu (obyvatelia SR vo veku od 20 do 40 rokov)

Zisťovali sme postoje respondentov k mimomanželskému pohlavnému styku ženatých, resp. vydatých osôb, k mimomanželskému spoluzitiu slobodných osôb (kohabitáciám) a k sexuálnym stykom neplnoletých. Zistili sme, že výrazná väčšina občanov zaujíma odmietavé postoje k mimomanželskému pohlavnému styku ženatých, resp. vydatých osôb ale na druhej strane oveľa menej z nich odmieta mimomanželské spoluzitie slobodných osôb a sexuálne styky neplnoletých.

V tabuľke 5 uvádzame údaje o odpovediach na otázku týkajúcu sa mimomanželského pohlavného styku ženatých/vydatých osôb. Takýto styk viac odmietajú ženatí/vydaté ako slobodní. Rozdiel je štatisticky významný ($p < 0,001$, Cramerovo $V = 0,170$).

Tabuľka 5 Aké je Vaše stanovisko k mimomanželskému pohlavnému styku u ženatých resp. vydatých osôb?

Variant odpovede	Slobodní	Ženatí/vydaté	Spolu
Nie je na tom nič zlé, vôbec nie som proti tomu	3,6	2,3	3,0
Z času načas prečo nie, ak je manžel/ka tolerantný/á	11,4	4,7	8,0
Odmietam to, lebo z toho môžu vzniknúť nepríjemnosti	17,9	12,9	15,7
Odmietam to, lebo je to podraz voči manželskému partnerovi	40,0	42,1	40,4
Odsudzujem to zo zásadných dôvodov	27,1	37,9	32,9
Spolu	100,0	100,0	100,0

Postoje občanov ku kohabitáciám a k sexuálnym stykom maloletých sme zisťovali projekčnými otázkami a respondenti boli vyzvaní, aby si predstavili v takýchto situáciách svojho syna, resp. dcéru. Výsledky uvádzame v tabuľkách 6 a 7. Z údajov v tabuľke 6 vidíme, že väčšina obyvateľov by sa nesnažila ovplyvniť svoje dieťa, ak by chcelo žiť v kohabitácii a pomerne početnej skupine (cca 1/3) by to ani neprekážalo. Vidíme tiež, že by obyvateľom menej vadilo ak by žil v kohabitácii ich syn, než keď by takto žila ich dcéra. Na posúdenie rozdielov v postojoch ku kohabitácii syna a kohabitácii dcéry sme použili neparametrický Wilcoxonov test ($z = -10,659$, $p < 0,001$), čo možno interpretovať tak, že voči kohabitáciám dcér sú menej benevolentní než voči synom.

Tabuľka 6. Odpovede na otázku: Predstavte si teraz, že by raz Váš dospelý syn (dcéra) chcel/a žiť spolu so svojou priateľkou (priateľom) v jednej domácnosti bez toho, aby sa zosobášili. Aký by bol k tomu Váš postoj, vadilo by Vám to?, n(otázka týkajúca sa syna)=1217, n(otázka týkajúca sa dcéry)=1217

Variant odpovede	Syn %	Dcéra %
Nevadilo by mi to	33,9	29,7
Skôr by som povedal/a/, že by mi to vadilo, ale nesnažil/a/ by som sa ho/ju v tom ovplyvňovať, nechal/a by som to na neho/ňu, je to jeho/jej život	38,7	36,9
Vadilo by mi to a snažil/a/ by som sa ho/ju ovplyvniť	22,2	26,0
Vadilo by mi to a urobil/a/ by som všetko preto, aby s tým prestal/a, aj za cenu, že sa rozvádime	5,2	7,3
Spolu	100,0	100,0

Podľa údajov tabuľky 7 by neprekážalo 37,2% respondentov, ak by mal ich nepľnoletý syn sexuálne styky a 27,4% by neprekážalo, ak by mala sexuálne styky ich nepľnoletá dcéra. Na posúdenie rozdielu v postojoch k sexuálnym stykom nepľnoletého syna a sexuálnym stykom nepľnoletej dcéry sme opäť použili neparametrický Wilcoxonov test ($z = -12,285$, $p < 0,001$), to znamená, že voči nepľnoletým dcéram sú respondenti menej benevolentní než voči nepľnoletým synom.

Tabuľka 7. Odpovede na otázku: Vadilo by Vám, keď by mal Váš syn (dcéra) sexuálne styky skôr, ako by bol pľnoletý (vo veku do 18 rokov)?, n(otázka týkajúca sa syna)=1216 n(otázka týkajúca sa dcéry)=1214

Variant odpovede	Syn%	Dcéra%
Vôbec by mi to nevadilo, robia to aj iní	7,3	4,9
Nevadilo by mi to, ak by účinne predchádzali otehotneniu	29,9	22,5
Skôr by som povedal/a/, že by mi to vadilo, ale nesnažil/a/ by som sa ho/ju v tom ovplyvňovať, nechal/a by som to na neho/ňu, je to jeho/jej život	17,7	18,4
Vadilo by mi to a snažil/a/ by som sa ju ovplyvniť	34,1	39,1
Vadilo by mi to a urobil/a/ by som všetko preto, aby s tým prestal/a aj za cenu, že sa rozvádime	10,9	15,2
Spolu	100,0	100,0

Postoje k mimomanželskému spolužitiu podľa rozličných skupín obyvateľov

a) Stanovisko k mimomanželskému pohlavnému styku u ženatých, resp. vydatých osôb

Stanovisku k mimomanželskému pohlavnému styku u ženatých, resp. vydatých osôb sme zistili štatisticky významné rozdiely podľa pohlavia u slobodných respondentov ($p < 0,001$, Cramerovo $V = 0,200$) i respondentov ženatých/vydatých ($p = 0,003$, Cramerovo $V = 0,157$).

V oboch prípadoch bolo viac odmietavé stanovisko žien než mužov. Údaje za slobodných/ vydatých sme podľa veku nezistili signifikantné rozdiely.

Zistili sme tiež signifikantné rozdiely podľa vekových skupín u slobodných. Menej odmietavé stanovisko prejavili vyššie vekové skupiny $p=0,026$, Cramerovo $V=0,124$. U ženatých/ vydatých sme podľa veku nezistili signifikantné rozdiely.

Štatisticky významné rozdiely sme zistili i podľa prihlásenia sa k cirkvi v súbore ženatých/ vydatých a slobodných spolu. Občania, ktorí sa hlásia k Rímskokatolíckej cirkvi, mali výrazne odmietavejšie stanovisko, $p<0,001$, Cramerovo $V=0,162$. Rozdiely boli štatisticky významné u ženatých/vydatých respondentov i podľa národnosti⁵. Odmietavejšie stanovisko prejavili občania slovenskej národnosti než občania maďarskej národnosti, $p=0,012$, Cramerovo $V=0,142$.

Je pozoruhodné, že sme nezistili významné rozdiely medzi respondentmi z miest a respondentmi z dedín ani rozdiely podľa vzdelania. Ani podľa krajov a podľa veľkostných skupín obcí neboli rozdiely štatisticky významné.

Tabuľka 8. Aké je Vaše stanovisko k mimomanželskému pohlavnému styku u ženatých resp., vydatých osôb podľa pohlavia? (slobodní/é)

Variant odpovede		Muži	Ženy	Spolu
Nie je na tom nič zlé, vôbec nie som proti tomu	Abs.	11	7	18
	%	4,0%	3,1%	3,6%
Z času načas prečo nie, ak je manžel/ka tolerantný/á	Abs.	42	15	57
	%	15,1%	6,7%	11,4%
Odmietam to, lebo z toho môžu vzniknúť nepríjemnosti	Abs.	59	31	90
	%	21,2%	13,8%	17,9%
Odmietam to, lebo je to (podraz) voči manželskému partnerovi	Abs.	107	94	201
	%	38,5%	42,0%	40,0%
Odsudzujem to zo zásadných dôvodov	Abs.	59	77	136
	%	21,2%	34,4%	27,1%
Spolu	Abs.	278	224	502
	%	100,0%	100,0%	100,0%

b) Postoje ku kohabitáciám

Podľa pohlavia sme nezistili signifikantné rozdiely v postojoch ku kohabitáciám synov ani ku kohabitáciám dcér. Podobne sme nezistili rozdiely v ani jednom z týchto prípadov podľa veku. Podľa národnosti sme zistili rozdiely len u ženatých/vydatých respondentov pri otázke o kohabitáciách synov. Tieto viac odmietajú občania slovenskej národnosti. Štatistická závislosť však

⁵ Kvôli nižšiemu zastúpeniu respondentov iných národností sa porovnávali údaje len za súbor respondentov slovenskej a maďarskej národnosti.

nie je veľmi silná (Cramerovo $V=0,116$ $p=0,036$). V prípade kohabitácie dcér sme zistili rozdiely medzi odpoveďami respondentov z miest a respondentov z dedín (Cramerovo $V=0,147$, $p=0,012$). Odmietavejšie stanovisko pritom prejavili respondenti z dedín. Podľa vzdelania sme nezistili žiadne signifikantné rozdiely.

Najvýraznejšie rozdiely sa prejavili v postojoch ku kohabitáciám podľa prihlásenia sa k cirkvi u slobodných ($V=0,246$, $p<0,001$), aj u ženatých/vydatých ($V=0,223$, $p<0,001$). V tabuľke 9 uvádzame údaje za slobodných.

Tabuľka 9. Odpovede na otázku: Predstavte si teraz, že by raz Váš dospelý syn (dcéra) chcel/a žiť spolu so svojou priateľkou (priateľom) v jednej domácnosti bez toho, aby sa zosobášili. Aký by bol k tomu Váš postoj, vadilo by Vám to? – podľa prihlásenia sa k cirkvi

Hlásia sa k cirkvi Variant odpovede		Rímskokat.	Evanjel. a.v.	Nehlásia sa	Spolu
Nevadilo by mi to	Abs.	185	17	197	399
	%	25,7%	31,5%	51,4%	34,5%
Skôr by som povedal/a/, že by mi to vadilo, ale nesnažil/a/ by som sa ho v tom ovplyvňovať, nechal/a by som to na neho, je to jeho život	Abs.	258	28	154	440
	%	35,8%	51,9%	40,2%	38,0%
Vadilo by mi to a snažil/a/ by som sa ho ovplyvniť aby to nerobil	Abs.	220	9	30	259
	%	30,6%	16,7%	7,8%	22,4%
Vadilo by mi to a urobil/a/ by som všetko preto, aby s tým prestal, aj za cenu, že sa rozvádime	Abs.	57	0	2	59
	%	7,9%	0,0%	0,5%	5,1%
Spolu	Abs.	720	54	383	1157
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

c) Postoje k stykom nepnoletých

V postojoch k sexuálnym stykom nepnoletých zisťujeme signifikantné rozdiely predovšetkým podľa pohlavia a podľa prihlásenia sa k cirkvi. V postojoch k sexuálnym stykom nepnoletých synov sú rozdiely medzi pohlaviami štatisticky významné u slobodných Cramerovo $V=0,244$, $p<0,001$, aj u ženatých/vydatých ($V=0,211$, $p<0,001$). Údaje za slobodných podávame v tabuľke 10. V postojoch k sexuálnym stykom nepnoletých dcér sme zistili signifikantné rozdiely podľa pohlavia len u slobodných, $V=0,194$, $p=0,001$. Podľa prihlásenia sa k cirkvi zisťujeme rozdiely v postojoch k sexuálnym stykom nepnoletých synov $V=0,226$, $p<0,001$, aj k sexuálnym stykom nepnoletých dcér $V=0,211$, $p<0,001$. Sexuálne styky nepnoletých synov i dcér odmietajú viac občania, ktorí sa hlásia k Rímskokatolíckej cirkvi ako ostatní občania.

Podľa národností zisťujeme signifikantné rozdiely len v postojoch k sexuálnym stykom neplnoletých synov u ženatých/vydatých respondentov, $V=0,136$, $p=0,019$. Tieto styky viac odmietajú občania slovenskej národnosti ako občania maďarskej národnosti.

Medzi mestom a dedinou zisťujeme signifikantné rozdiely v prípade postojov k sexuálnym stykom neplnoletých dcér u ženatých/vydatých respondentov, $V=0,161$, $p=0,002$ aj neplnoletých synov ($V=0,139$, $p=0,015$). Tieto styky viac odmietajú občania, ktorí bývajú na dedinách. Zistili sme i signifikantné rozdiely medzi krajinami v postojoch k sexuálnym stykom neplnoletých synov u slobodných respondentov, $V=0,165$, $p=0,002$ aj neplnoletých dcér u slobodných ($V=0,167$, $p=0,001$), aj u ženatých/vydatých respondentov, $V=0,149$, $p=0,001$. Rozdiely v postojoch k sexuálnym stykom neplnoletých dcér sú signifikantné i podľa vzdelania ale štatistická závislosť v tomto prípade je len slabá ($V=0,098$, $p=0,004$).

Tabuľka 10. Odpovede na otázku: Vadilo by Vám, keď by mal Váš syn sexuálne styky skôr, ako by bol plnoletý (vo veku do 18 rokov)? Podľa pohlavia

Pohlavie Variant odpovede		Muži	Ženy	Spolu
Vôbec by mi to nevadilo, robia to aj iní	Abs.	38	9	47
	%	13,7%	4,0%	9,3%
Nevadilo by mi to, ak by účinne predchádzali otehotneniu	Abs.	108	70	178
	%	38,8%	31,1%	35,4%
Skôr by som povedal/a/, že by mi to vadilo, ale nesnažil/a/ ho v tom ovplyvňovať, nechal/aby som to na neho, je to jeho život	Abs.	54	36	90
	%	19,4%	16,0%	17,9%
Vadilo by mi to a snažil/a/ by som sa ju ovplyvniť, aby to nerobil	Abs.	60	83	143
	%	21,6%	36,9%	28,4%
Vadilo by mi to a urobil/a/ by som všetko preto, aby s tým prestal aj za cenu, že sa rozvádime	Abs.	18	27	45
	%	6,5%	12,0%	8,9%
Spolu	Abs.	278	225	503
	%	100,0%	100,0%	100,0%

d/ Rozdiely v postojoch ku kohabitáciám synov a dcér a ku sexuálnym stykom neplnoletých podľa pohlavia respondentov

V predchádzajúcej časti sme videli, že časť respondentov má tendenciu zaujímať odmietavejšie postoje ku kohabitáciám dcér ako ku kohabitáciám synov. Zaujíma nás, aká je situácia osobitne v podsúbore mužov a osobitne v podsúbore žien. Zistili sme, že takúto „dvojakú morálku“ uplatňujú skôr muži ako ženy. Hodnoty Wilcoxonovho testu v podsúbore mužov sú: $z=-8,342$, $p<0,001$, v podsúbore žien $z=-6,655$, $p<0,001$.

Ešte výraznejšie rozdiely medzi mužmi a ženami sme zistili v odlišnosti postojov ku sexuálnym stykom neplnoletých dcér a neplnoletých synov. U mužov je: $z = -10,753$, $p < 0,001$, u žien $z = -6,171$, $p < 0,001$, takže možno konštatovať, že muži sú voči neplnoletým dcéram výraznejšie menej benevolentný v porovnaní so synmi, než ako je to u žien.

Hodnota manželstva a zamýšľaná plodnosť

Meranie zamýšľanej plodnosti

Vo výskume občanov SR 20 až 40 ročných sme zisťovali zamýšľanú plodnosť ako súčet už realizovanej a ďalšej zamýšľanej plodnosti. V nadväzujúcom výskume vysokoškolákov sa zisťovala zamýšľaná plodnosť (*Kolko detí by ste chceli mať?*). Väčšina životných situácií sa nedá presne naplánovať, ľudia to vedia a spravidla ani takto presne neplánujú. Vychádzajúc z toho, že muži i ženy u nás nemajú presné plány, v našom výskume sme na otázku „Kolko detí chcete ešte mať?“ okrem jednoznačných celočíselných odpovedí umožnili odpovedať aj nejednoznačne pomocou alternatív 1 až 2, 2 až 3, 3 až 4. Túto možnosť využilo celkovo 22 % respondentov, čím sme znížili percento odpovedí „neviem“ na 4 %. Vo výskume vysokoškolákov nejednoznačnú odpoveď využilo až 51 % respondentov a ďalších 8 % možnosť „neviem“. Vo výpočte ďalšej zamýšľanej plodnosti sme v prípade nejednoznačných odpovedí použili priemer (napr. 1,5 pre možnosť „1 až 2“). Napriek tomu, že takýto výpočet nesie so sebou riziko skreslenia, celkový odhad možno považovať za presnejší a umožňujúci jemnejšie rozlíšenie, potrebné pre ďalšie analýzy (podrobnejšie pozri Matulník, J., Ritomský, A., Pastor, K., 2003).

V nasledovnej tabuľke 11 uvádzame hodnoty zamýšľanej pôrodnosti (plánovaný počet detí) podľa týchto skupín respondentov, osobitne za podsúbor slobodných a osobitne za podsúbor ženatých/vydatých:

Tabuľka 11. Zamýšľaná plodnosť podľa indexu hodnoty manželstva – kvartily (priemerné hodnoty), n=1095

Index hodnoty manželstva	Slobodní/é	Ženatí/vydaté	Spolu
Nízky	1,74	2,20	2,00
Stredný	1,89	2,31	2,14
Vysoký	2,27	2,58	2,45
Spolu	1,95	2,35	2,18

Z tabuľky vidíme, že v oboch súboroch sú výrazné rozdiely v zamýšľanej plodnosti medzi jednotlivými skupinami utvorenými na základe indexu hodnoty manželstva. Slobodní respondenti, ktorí majú nízky index hodnoty manželstva, plánujú mať v priemere len 1,74 dieťaťa, čo je jasne pod hranicou zabezpečenia jednoduchej reprodukcie a pod hranicou zabezpečenia jednoduchej reprodukcie je i zamýšľaná plodnosť respondentov charakterizovaných stredným indexom hodnoty manželstva. Na druhej strane tí slobodní respondenti, ktorí majú vysoký index hodnoty manželstva, plánujú mať viac detí ako je potrebné na zabezpečenie jednoduchej reprodukcie (2,27). V súbore ženatých/vydatých je to 2,20 a 2,31 v porovnaní s 2,58. Analýzou rozptylu sme zistili, že tieto rozdiely sú štatisticky významné v súbore slobodných ($F(2,455)=16,358, p<0,001$) i v súbore ženatých/vydatých ($F(2,634)=8,858, p<0,001$).

V tabuľke 12 uvádzame výsledky za podsúbor slobodných a podsúbor ženatých/vydatých. Vidíme, že rozdiely sú ešte väčšie než v predchádzajúcom prípade. Analýza rozptylu opäť potvrdila, že rozdiely sú signifikantné pre skupinu slobodných respondentov ($F(2,455)=15,432, p<0,001$) i pre skupinu ženatých/vydatých respondentov ($F(2,634)=14,984, p<0,001$). V súbore ženatých i v súbore slobodných zisťujeme jasne priaznivé hodnoty v ukazovateli zamýšľanej plodnosti v tých skupinách respondentov, ktoré majú vysoký index hodnoty manželstva. Musíme si však uvedomiť, že je to len 10% zo všetkých respondentov.

Tabuľka 12. Zamýšľaná plodnosť podľa indexu hodnoty manželstva – decily (priemerné hodnoty), n=1095

Index hodnoty manželstva	Slobodní/é	Ženatí/vydaté	Spolu
Nízky (10%)	1,70	2,28	2,07
Stredný	1,91	2,29	2,03
Vysoký (10%)	2,51	2,91	2,75
Spolu	1,94	2,35	2,18

Postoje k mimomanželskému spolužitiu a zamýšľaná plodnosť

V tabuľkách 13, 14, a 15 uvádzame údaje o zamýšľanej plodnosti podľa odpovedí respondentov na uvedené otázky a v členení na slobodných a ženatých/vydaté. Zistili sme tiež, že rozdiely v zamýšľanej plodnosti medzi skupinami respondentov vytvorenými na základe odpovedí na tieto otázky sú vo väčšine prípadov štatisticky významné. Vyššie hodnoty ukazovateľa zamýšľanej plodnosti dosahujú tí obyvatelia, ktorí sa stavajú odmietavejšie k rozličným formám mimomanželského spolužitia. Tieto údaje podporujú závery, ktoré sme urobili vyššie na základe porovnania hodnôt zamýšľanej plodnosti podľa hodnôt indexu hodnoty manželstva o význame rodine založenej na trvalom manželskom zväzku pre zabezpečenie reprodukcie obyvateľstva.

Tabuľka 13. Zamýšľaná pôrodnosť podľa odpovedí na otázku: Aké je Vaše stanovisko k mimomanželskému pohlavnému styku u ženatých, resp. vydatých osôb?, n=1092

Variant odpovede	Slobodní/é		Ženatí/ Vydaté	
	Syn	Dcéra	Syn	Dcéra
Nie je na tom nič zlé, vôbec nie som proti tomu resp. z časunačas prečo nie, ak je manžel/ka tolerantný/á	1,72	1,90	2,41	2,21
Odmietam to, lebo z toho môžu vzísť nepríjemnosti	1,87	1,89	2,28	2,29
Odmietam to, lebo je to podraz voči manželskému Partnerovi	1,95	2,08	2,26	2,36
Odsudzujem to zo zásadných dôvodov	2,10	2,26	2,46	2,86
Spolu	1,95	1,95	2,35	2,35

Analýzou rozptylu sme zistili štatisticky významné rozdiely v súbore slobodných ($F(3,452)=3,937, p=0,009$). Rozdiely v súbore ženatých/vydatých nie sú signifikantné.

Tabuľka 14. Zamýšľaná pôrodnosť podľa odpovedí na otázku: Predstavte si teraz, že by raz Váš dospelý syn (dcéra) chcel/a žiť spolu so svojou priateľkou (priateľom) v jednej domácnosti bez toho, aby sa zosobášili. Aký by bol k tomu Váš postoj, vadilo by Vám to?, n=1092

Variant odpovede	Slobodní		Ženatí/vydaté	
	Syn	Dcéra	Syn	Dcéra
Nevadilo by mi to	1,92	1,90	2,20	2,21
Skôr by som povedal/a/, že by mi to vadilo, ale nesnažil/a/ y som sa ho/ju v tom ovplyvňovať, nechal/a by som to na neho/ňu, je to jeho/jej život	1,87	1,89	2,28	2,29
Vadilo by mi to a snažil/a/ by som sa ho/ju ovplyvniť	2,13	2,08	2,46	2,36
Vadilo by mi to a urobil/a/ by som všetko preto, aby s tým prestal/a, aj za cenu, že sa rozvádime	2,39	2,26	2,84	2,86
Spolu	1,95	1,95	2,35	2,35

Analýzou rozptylu sme zistili, že rozdiely sú signifikantné u slobodných (v prípade syna $F(3,452)=3,902, p=0,009$, a v prípade dcéry $F(3,453)=2,951, p=0,032$) aj ženatých (v prípade syna $F(3,629)=7,872, p<0,001$, v prípade dcéry $F(3,631)= 8,812, p<0,001$).

Tabuľka 15. Zamýšľaná plodnosť podľa odpovedí na otázku: Vadilo by Vám, keď by mal Váš syn (dcéra) sexuálne styky skôr, ako by bol plnoletý (vo veku do 18 rokov)?

n=1092

Variant odpovede	Slobodní		Ženatí/vydaté	
	Syn	Dcéra	Syn	Dcéra
Vôbec by mi to nevadilo, robia to aj iní	1,92	1,79	2,34	2,27
Nevadilo by mi to, ak by účinne predchádzali otehotneniu	1,91	1,94	2,15	2,18
Skôr by som povedal/a/, že by mi to vadilo, ale nesnažil/a/ by som sa ho/ju v tom ovplyvňovať, nechal/aby som to na neho/ňu, je to jeho/jej život	1,97	1,99	2,36	2,43
Vadilo by mi to a snažil/a/ by som sa ju ovplyvniť	1,91	1,90	2,37	2,30
Vadilo by mi to a urobil/a/ by som všetko preto, aby s tým prestal/a aj za cenu, že sa rozvodíme	2,24	2,15	2,68	2,58
Spolu	1,95	1,95	2,35	2,35

Rozdiely sú signifikantné u ženatých/vydatých v prípade syna ($F(4,627) = 5,370, p < 0,001$), aj v prípade dcéry ($F(4,627) = 3,720, p = 0,005$). U slobodných rozdiely nie sú štatisticky významné.

Záver

Získané údaje potvrdzujú predpoklad o intenzívnom pôsobení kultúrno-hodnotových faktorov, ktoré charakterizujú druhú demografickú revolúciu, na pôrodnosť na Slovensku v súčasnosti. Zistili sme, že u početných skupín obyvateľstva je veľmi oslabený vzťah k manželstvu ako k celoživotnému zväzku muža a ženy. Početné skupiny občanov tiež akceptujú kohabitácie aj sexuálne styky neploletých. Odmietavejšie postoje majú len k mimomanželským sexuálnym stykom ženatých, resp. vydatých osôb. Respondenti prejavili benevolentnejšie postoje ku kohabitáciám mužov ako ku kohabitáciám žien. Takáto „dvojaka morálka“ sa prejavila i v postojoch k sexuálnym stykom mladých ľudí vo veku do 18 rokov.

Zistili sme, že postoje k uvedeným otázkam týkajúcim sa manželstva a mimomanželského spoluzitia rodinného života veľmi signifikantne korelujú s ukazovateľom zamýšľanej plodnosti. Respondenti, ktorí prisudzujú vyššiu hodnotu manželstvu ako trvalému zväzku muža a ženy a vo väčšej miere odmietajú mimomanželské spoluzitie, majú vyššie hodnoty v ukazovateľoch zamýšľanej plodnosti.

Literatúra

Mládek, J. 1998. „Druhý demografický prechod a Slovensko“. *Acta Facultatis studiorum humanitatis et naturae Universitatis Prešovensis, Folia geographica* 30 (2): 42-45.

Matulník, J., A. Ritomský, K. Pastor 2003. *Analýza makrospoločenských faktorov súčasného vývoja pôrodnosti na Slovensku*. Trnava: Fakulta humanistiky Trnavskej univerzity.

Pastor, K. 2002. „Hodnota manželstva z pohľadu demografa“. Pp. 61-66 in *Príprava na manželstvo a rodičovstvo. Výzvy doby a skúsenosti. Zborník referátov z konferencie*. Bratislava: SSRZR.

Pastor, K. 1997. „Súčasný populačný vývoj na Slovensku a demografické teórie“. *Slovenská štatistika a demografia* 7 (4): 45-58.

Van de Kaa, D. J. 1999. „Europe and its Population: The Long View“. Pp 1-49 in *European Populations: Unity and Diversity*. Dordrecht: Kluwer.

Van de Kaa, D. J. 1987. „Europe's Second Demographic Transition“. *Population Bulletin* 42 (1): 59 pp.

Mezinárodní výzkum násilí na ženách: k prvním výsledkům šetření v České republice

Mgr. Simona Pikálková
Sociologický ústav AV ČR

Koncepce projektu je společným dílem UNICRI (United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute), HEUNI (European Institute for Crime Prevention and Control) a Statistics Canada. UNICRI a HEUNI jsou členy sítě United Nations Crime Prevention and Criminal Justice Programme.

Mezinárodní výzkum násilí na ženách (International Violence Against Women Survey) je vůbec prvním mezinárodním projektem ve sledované oblasti, účastní se ho více než 20 zemí světa včetně rozvojových. Zahrnuje jednak zjišťování incidence a frekvence aktů násilí, jednak má i širší rozměr: směřuje k postižení postojevých orientací a otázkám patřícím do širšího sociálního a kulturního kontextu.

Hlavní cíle výzkumu:

- Stanovit úroveň viktimizace žen v různých zemích a vytvořit základ pro pravidelné viktimizační výzkumy v oblasti násilí v rodině,
- podpořit výzkum v oblasti násilí na ženách v různých státech světa, zejména v rozvojových zemích,
- naznačit sociální a kulturní kontext násilí na ženách
- zvýšit povědomí o domácím násilí jakožto existujícím sociálním problému,
- poskytnout bázi pro případná legislativní opatření na národní úrovni, zejména v oblasti ochrany obětí, a poskytnout doporučení pro prevenci domácího násilí.

Hlavní oblasti zjišťování:

- Zjištění incidence násilí na ženách, typy násilných aktů včetně sexuálního násilí a jejich frekvence. Měřili jsme viktimizaci žen během posledního roku, 5 let a během celého života a rozlišovali jsme mezi:
  - násilím ze strany partnera (současný, bývalý manžel / partner / přítel)
  - násilím ze strany jiného muže než partnera (kamarád, známý, příbuzný, cizí muž apod.).

- Výskyt a frekvence psychických forem násilí na ženách (ponižování, vyhrožování, omezování kontaktů s vnějším světem)
- Ostatní charakteristiky pojící se k násilí: fyzická zranění, nutnost lékařského ošetření, alkohol, drogy
- Postoje a vnímání obětí násilí vztahující se k násilným incidentům („Jak vážná tato situace tehdy pro Vás byla?“ „Považovala jste incident za trestný čin, porušení práva nebo něco, co se prostě stává?“)
- Práce policie (nahlásila x nenahlásila), důvody vedoucí k neohlášení na policii, spokojenost, resp. nespokojenost s prací policie
- Viktimizace a zkušenosti s násilím v dětství (do 16 let věku) ve výchozí rodině – jak u respondentky, tak u jejího partnera

Je samozřejmostí, že byly sledovány rovněž základní demografické a statusové charakteristiky respondentek jakožto možné koreláty viktimizace (věk, úroveň dosaženého vzdělání, socioekonomické postavení, příjem apod.).

Metodické přístupy

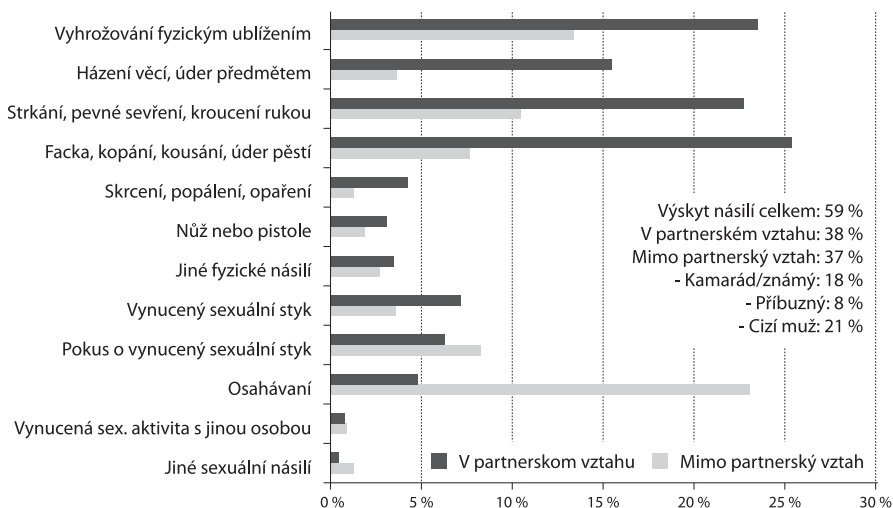
Vzhledem k mezinárodnímu zařazení projektu je metodologie výzkumu společná pro všechny účastníky se země. Celkový soubor respondentek tvoří 1 980 žen starších 18 let. Sběr dat proběhl v květnu až červnu 2003. Uplatnili jsme dvoustupňový náhodný výběr (náhodný výběr domácností a výběr respondentky pomocí „birthday rule“).

K výsledkům šetření v ČR

Obrázek 1 ukazuje podíly žen, které zažily jednotlivé typy násilí v partnerském vztahu (PV) a mimo partnerský vztah v průběhu svého života.

Data poukázala na celkově vysoké míry viktimizace žen ze strany mužů – a to jak vlastních partnerů, tak ostatních mužů. Celkový podíl žen, které měly alespoň jednu zkušenost s násilím během svého života, je **59 %** - je však nutné si uvědomit, že jde o nejširší časové období celého života. Zhruba **38 % žen v České republice zažilo během svého života alespoň některou z uvedených forem násilí za strany svého partnera** (současného nebo bývalého manžela / přítele) a takřka **shodný podíl žen (37 %) má zkušenosti s násilím ze strany jiného muže než partnera** (18 % zmínilo kamaráda, známého, 8 % jiného příbuzného, zpravidla otce, a 21 % žen má zkušenosti s násilím ze strany cizího muže).

Obrázek 1. Míry viktimizace žen během celého života

Podíváme-li se na jednotlivé typy útoků, mezi **nejčastěji uváděné typy násilného chování** patří facka, kopání, kousání, úder pěstí; vyhrožování fyzickým ublížením; osahávání a strkání, pevné sevření, kroucení rukou, tahání za vlasy – kromě osahávání, kde to bylo méně, zmínilo zkušenost s těmito formami násilí ze strany partnera 20 % až 25 % žen. Těžké formy násilí jako škrčení, popálení a použití nože nebo pistole pak uvedlo menší procento žen (méně než 5%), avšak např. vynucený sex zmínilo již přes 7 % respondentek ze strany partnera.

Zaměříme-li se na **strukturu incidentů v partnerském vztahu a mimo partnerský vztah**, míry viktimizace ze strany partnera jsou ve všech případech vyšší vyjma osahávání, pokusu o vynucený sexuální styk a jiného sexuálního násilí. Pravděpodobnost zažít násilí od vlastního partnera je výrazně vyšší jak v případech „lehčích“ forem útoků (vyhrožování, házení věcí, strkání), tak u vážnějších forem napadení (facka, úder pěstí, škrčení) a je vyšší rovněž v případě vynuceného sexu.

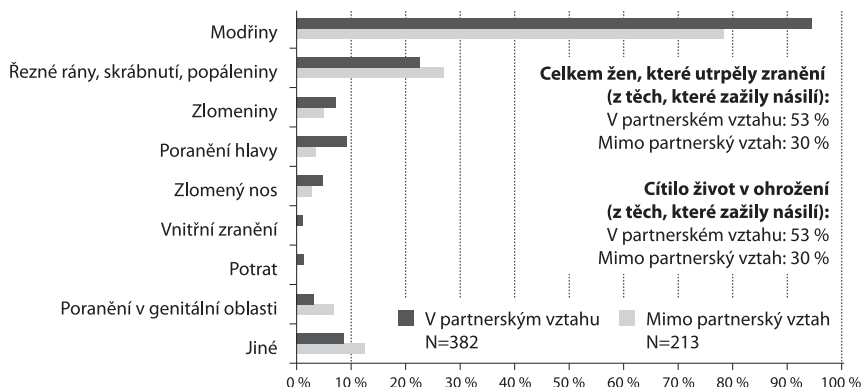
Hlavní podíl **násilí ze strany jiných mužů než partnerů** (cizích mužů, kamarádů a známých) pak činí **sexuální násilí**, zejména osahávání a po kus o vynucený sex.

Výzkum tak jednoznačně poukázal na skutečnost, že žena má výrazně vyšší pravděpodobnost zažít násilí od svého vlastního partnera než od cizího muže, a to včetně závažných forem fyzického napadení.

Aktuální míry viktimizace, tzn. **během posledních 5 let a během posledního roku**, ukazuje obrázek 2. Roční, resp. pětileté míry jsou logicky výrazně nižší než předchozí tzv.

life-long míry, které jsou do značné míry ovlivněny věkem/generací ženy. Riziko napadení partnerem během 1 roku činí 9 %, jiným mužem než partnerem 7 %; v případech pětiletých měř je riziko ještě vyšší. Je zřejmé, že i když se zaměříme na kratší časové období, pravděpodobnost viktimizace je stále relativně vysoká, a to opět vyšší ze strany vlastních partnerů než ze strany ostatních mužů.

Obrázek 2: Míry viktimizace ze strany intimního partnera

Závažnost agrese lze posoudit podle incidence **fyzických zranění jako následku násilného incidentu**. Zranění jako následek násilného útoku utrpělo celkem 53 % žen, pokud agresorem byl partner, a 30 % žen, pokud jím byl cizí muž – zase se tak potvrzuje, že násilí v partnerském vztahu má závažnější charakter. S tím koresponduje i fakt, že celkem 41 % žen, které zažily násilí v partnerském vztahu, cítilo, že jejich život byl během incidentu v ohrožení (oproti 32 % těch, které zažily agrese od cizího muže).

Co se týče druhů poranění, nejvíce frekventované byly modřiny, ale téměř 30 % z těch, co utrpěly zranění, uvedlo také řezné rány, škrábnutí, popáleniny a okolo 7 % žen utrpělo zlomeniny a poranění hlavy nebo mozku ze strany partnera.

Obrázek 3. Fyzická zranění (% z těch, které utrpěly zranění)

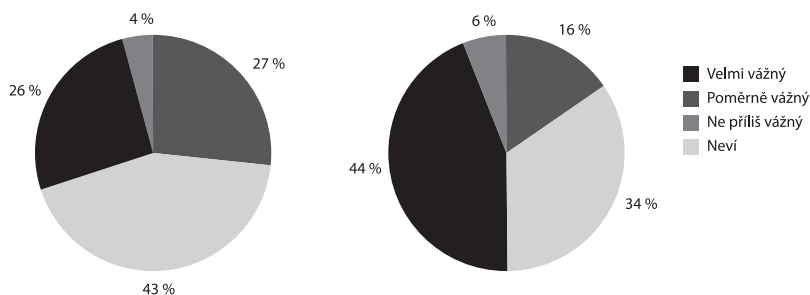
V průběhu celého života:	59 %	Během posledních 12 měsíců:	15 %
- v partnerském vztahu:	38 %	- v partnerském vztahu:	9 %
- mimo partnerský vztah:	37 %	- mimo partnerský vztah:	7 %
Během posledních 5 let:	34 %		
- v partnerském vztahu:	21 %		
- mimo partnerský vztah:	18 %		

Trochu jinou perspektivu přináší rozbor postojů obětí násilí. Obrázky 4-7 ukazují některé výsledky týkající se toho, **jak ženy, které zažily násilí, vnímaly násilné incidenty, které se jim staly.**

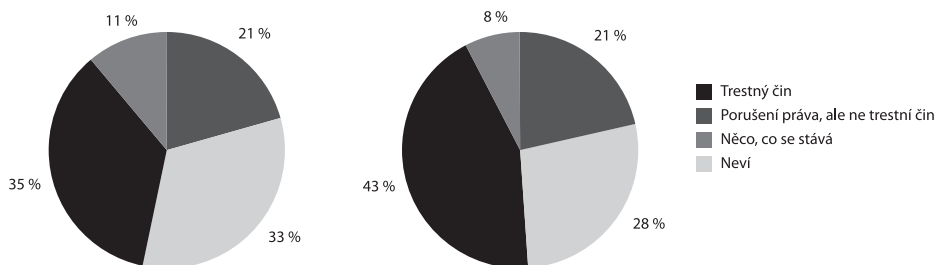
Obrázky 4-5. Byl incident tehdy pro Vás vážný? (% z těch, které zažily násilí)

V part. vztahu, N=717   Mimo part. vztah, N=721

Obrázky 6-7. Považovala jste daný incident za trestný čin, porušení práva, ale ne trestný čin, anebo za něco, co se prostě stává? (% z těch, které zažily násilí)

V part. vztahu, N=717   Mimo part. vztah, N=721

16 % žen, které zažily násilí mimo partnerský vztah, ale až 27 % z těch, které uvedly zkušenost s násilím ze strany partnera, odpovědělo, že **daný incident byl pro ně tehdy velmi vážný.** Opět se zde odráží celkově tvrdší charakter násilí uvnitř intimního partnerského vztahu – i samotnými ženami je vnímáno jako závažnější než v případě agrese zvenčí.

S tím souvisí i postoje žen k otázce, zda daný incident považovaly za **trestný čin, porušení práva, ale ne trestný čin, nebo za něco, co se prostě stává.** Za něco, co se prostě stává, považují ženy častěji incident, pokud se odehraje mimo partnerský vztah, než je-li agresorem vlastní partner.

Zhruba pětina žen, které považují daný incident za trestný čin (v obou případech), je zajímavé porovnat s procentem žen, které incident oznámily na policii: učinilo tak totiž – podle očekávání - pouze velmi malé procento žen, zhruba desetina (v případě násilí od partnera ještě o něco méně, 8%) a již jen mizivý podíl oznámení vedl k formálnímu soudnímu obvinění a soudnímu rozsudku (obvinění: 3-4%, rozsudek: 1-2%; ????? % z těch, které zažily násilí).

Mezi důvody, proč ženy incident neohlásily, dominovaly zejména „vypořádala jsem se s tím sama“, „nechtěla jsem, aby to někdo věděl“, „nestálo to za to / nebylo to dost vážné / nikdy před tím se to nestalo“ a také „strach z útočníka“ a „stud, pocit trapnosti“.

Je zajímavé zmínit také některé **souvislosti mezi pravděpodobností násilné zkušenosti**, v našem případě v horizontu 5 let, a **sociálně-demografickými charakteristikami respondentky**. Analýza ukázala, že charakter násilí v partnerském vztahu a mimo něj je odlišný i z hlediska těchto faktorů. **Násilí v partnerském vztahu** zasahuje širší věkovou skupinu žen, vyloučeny jsou jen nejmladší a nejstarší věkové kategorie, nezávisí na vzdělání ženy, ale naopak souvisí s nezaměstnaností, nízkým celkovým příjmem domácnosti a je rovněž častější u žen, které uvedly jinou národnost než českou (zejména slovenskou, romskou, polskou, ruskou) – což ovšem nejspíše opět koreluje s nižším sociálním statutem těchto žen.

Naopak agrese **mimo partnerský vztah** je výrazně nejvíce koncentrována mezi ženy ve věku 18 – 29 let (tzn. nejmladší věkové kategorie). Sociální charakteristiky se neprojeví jako signifikantní, vyjma faktu, že incidence sexuálního násilí stoupá spolu s velikostí místa bydliště (je nejvyšší ve velkých sídlech nad 100 tis. obyvatel).

Pro oba typy násilí se pak ukázala být jako významná rovněž skutečnost, že výskyt násilí v orientační rodině respondentky (otce vůči matce a otce vůči respondentce) významně zvyšuje pravděpodobnost násilné zkušenosti v dospělosti. Tato teze není nová, potvrzují ji mnohé starší zahraniční výzkumy a bude velmi zajímavé více ji rozpracovat v dalších analýzách.

Část analýzy týkající se faktorů souvisejících s viktimizací by si bezesporu zaslouhovala větší pozornost - v souvislosti s pravděpodobností viktimizace se ukázaly být velmi zajímavé také charakteristiky partnera, které byly ve výzkumu rovněž sledovány. Tyto souvislosti jsou podrobněji rozebrány v závěrečné zprávě z výzkumu.

Proměny lokálních politických elit na venkově a malém městě (informace o projektu)

Dan Ryšavý
Katedra sociologie a andragogiky, Filozofická fakulta UP Olomouc
Wurmova 7, 771 80 Olomouc, Czech Republic
tel.: +420-58 563 3399, e-mail: rysavyd@ffnw.upol.cz

Cíle výzkumného projektu

- 1) Popsat a interpretovat ve vybraných obcích proměny lokálních politických elit.
- 2) Přispět k odpovědi na otázku: V jakém smyslu lze představitele místní samosprávy označovat a považovat za lokální politické elity?

Projekt získal v roce 2003 podporu GAČR v sekci post-doktorských grantů (403/03/D241).

Návaznost na předchozí projekty

Změny lokální společnosti v post-totalitním období (1990-91)

Sociální sítě v lokálním politickém systému: české město v polovině 90. let (1997-99)

Local Democracy and Innovation (1990-1992).

S postupem času bude zvláště na úrovni vesnic a malých obcí stále složitější najít a hovořit s „muži a ženami roku 89“ či prvními svobodně zvolenými představiteli obcí. Neukončil-li jejich dráhu v místní politice neúspěch ve volbách či jejich vlastní rezignace, učiní tak spíše dříve než později generační výměna. S jejich odchodem se pak ztratí příležitost zhodnotit a dovést do důsledků práci sociologů z počátku devadesátých let minulého století.

Zjištění předchozích výzkumů místní samosprávy

- výrazná personální výměna lokálních elit rostoucí s velikostí obce;
- nižší sociální reprezentativita a vyšší selektivnost prvních zastupitelstev ve srovnání s předchozími národními výbory;
- závislost nových institucí na osobní důvěře v ty, kteří přední pozice v místní samosprávě v době po prvních obecních volbách zastávali.

Očekávání spojená s dalším vývojem lokální demokracie

- oslabení nepolitického charakteru lokální politiky;
- vstup představitelů formující se střední třídy (místních podnikatelů) do zastupitelstev obcí a jejich snaha ovlivnit ekonomickou politiku obcí;
- možný návrat některých členů bývalé komunistické elity coby příslušníků nové střední třídy do lokální politiky;
- výrazný vliv první generace vůdců, která nastoupila po zásadní změně režimu, na podobu utváření nových institucí a ustavování vzorců chování.

Významné události týkající se lokální politiky

- zavedení nového systému financování místní správy a převod majetku obcím;
- opakované komunální volby;
- vytvoření regionálních zastupitelských orgánů a zvolení prvních regionálních politiků;
- postup reformy státní správy (zrušení okresních úřadů, převod pravomocí na kraje a obce s rozšířenou pravomocí);
- rozsáhlé povodně a záplavy z let 1997 a 2002 - neočekávaný test fungování lokální a regionální samosprávy i jejich provázanosti.

Teoretická východiska výzkumu lokálních politických elit

Na první pohled se teorie a koncepty, se kterými operují výzkumy elit na celospolečenské a lokální úrovni, navzájem liší. V prvním případě jde zejména o teorie cirkulace vs. reprodukce elit a koncepty různých typů kapitálů. Na lokální úrovni se uplatňují hlediska kontinuity vs. diskontinuity politických elit, sociální a substantivní reprezentace. Při bližším zkoumání zjistíme, že po operacionalizaci pro potřeby výzkumu si jsou koncepty používané na obou úrovních podobné. Výzkum proměn lokálních politických elit v rovině jejich personálního složení proto může vhodně kombinovat teorie a koncepty uplatňované jak při výzkumu lokálních, tak celospolečenských elit.

Metodologie

Metodologie navrhovaného výzkumu lokálních politických elit kombinuje prvky designu případových studií a srovnávacího výzkumu. Oba tyto přístupy mají ve zkoumání lokálních elit dlouhou tradici. Vedle klasické analýzy proměnných (srovnávací fáze) počítá projekt s využitím analýzy sociálních sítí (případové studie).

Sociodemografický obraz současného českého venkova

Ing. Pavlína Maříková

Venkov tvoří výraznou část naší republiky a ačkoli ve venkovských obcích žije pouze čtvrtina národa, je třeba této oblasti věnovat dostatečnou pozornost. Venkov tvoří pouze vesnice, ale i kulturní krajina v jejich okolí, kterou člověk svou činností mění, ať už k lepšímu či k horšímu. Zachování krajiny a přírody vůbec je důležitým úkolem pro současnou i další generaci.

Obraz života na českém venkově v dnešní době můžeme získat z výzkumů, které jsme v posledních letech prováděli v Sociologické laboratoři KHV na České zemědělské univerzitě v Praze. Zajímali jsme se o každodenní život lidí, jejich názory a postoje a mnoho dalších témat. Donedávna nám však chyběla možnost doplnit obraz venkova o přesná demografická data. Sčítání lidí, bytů a domů provedené v roce 2001 Českým statistickým úřadem nám tuto možnost dalo. Získaná data za jednotlivé obce jsme mohli zpracovat podle našich potřeb – podle velikostních kategorií obcí.

Ukázaly se některé zajímavé skutečnosti. Například se potvrdilo, že obyvatelstvo venkova má horší vzdělanostní strukturu než obyvatelé měst. Naopak věková struktura se příliš neliší, populace stárne jak na venkově, tak ve městech. Také na výši nezaměstnanosti nemá velikost obce výraznější vliv.

Úvod – co to vlastně je český venkov

Abychom mohli český venkov zkoumat, musíme mít jasno, jak jej přesně vymezit. Venkovské obce jsou v první řadě typické rozvolněnou nízkopodlažní zástavbou, spojením obytné a hospodářské funkce budov, zemědělským charakterem. Jsou to obce menší, bývá v nich zachován tradiční tvar s návsi uprostřed. Ze sociologického hlediska zde můžeme najít konservatismus, tradicionalismus, sousedství, participaci, kooperativnost či sdílení společné historie. Z historického hlediska se jedná o obce, které neměly statut města.

Tato kritéria však nelze použít pro statistické zpracování. Proto volíme jednodušší vymezení, a to podle počtu obyvatel, počtu obydlených bytů či podle hustoty obyvatel. V našich podmínkách se za venkovskou obvykle považuje obec, která má méně než 2 000 obyvatel. V některých

zemích používají hranici pěti tisíc obyvatel. Český statistický úřad přišel s jiným vymezením - rozlišení oblastí na město a venkov bylo provedeno na základě počtu trvale obydlených bytů v obci. Obce s počtem trvale obydlených bytů vyšším než 800 jsou považovány za město.¹ Další definici používá Evropská unie – podle metodiky OECD jsou jako venkovské označeny ty obce (jednotky NUTS V), kde hustota zalidnění je menší než 100 obyv./km². Uplatnění této definice v našich podmínkách je problematické především při vymezení venkovských obcí, které sice mají malý počet obyvatel, ale současně se nacházejí na velmi malém správním území a proto jejich hustota může překročit stanovenou mezní hodnotu. V České republice můžeme najít více než 700 obcí, které mají současně méně než 2 000 obyvatel, ale jejich hustota zalidnění je větší než stanovená mezní hodnota 100 obyv/km².

Pro naše sociologické výzkumy používáme první z výše vyjmenovaných kritérií a tak za venkovské považujeme obce, které mají méně než 2 000 obyvatel. To nám umožňuje provádět statistická srovnání a vůbec využívat data z Českého statistického úřadu, jako například Lexikon obcí ČR a výsledky ze Sčítání lidí, bytů a domů.

Následující tabulka vytvořená z údajů ze SLBD 2001 ukazuje strukturu sídelní soustavy na našem území v členění podle velikostních kategorií.

Tabulka 1. Struktura sídelní soustavy podle velikostních kategorií

Velikostní kategorie	Počet obcí		Počet obyvatel
		v %	
do 199	1 661	26,54	205 095
200 - 499	2 041	32,61	663 416
500 - 999	1 280	20,45	893 592
1 000 - 1 499	436	6,97	530 982
1 500 - 1 999	216	3,45	372 775
celkem venkov	5 634	90,03	2 665 860
2 000 - 4 999	363	5,80	1 118 510
5 000 - 9 999	130	2,08	898 301
10 000 - 19 999	68	1,09	965 102
20 000 - 49 999	41	0,66	1 220 039
50 000 - 99 999	17	0,27	1 232 360
100 000 a více	4	0,06	960 782
Praha	1	0,02	1 169 106
celkem „města“	624	9,97	7 564 200
Celkem ČR	6 258	100,00	10 230 060

Zdroj: SLBD 2001 (ČSÚ), vlastní výpočty

¹ www.czso.cz, čerpáno v květnu 2004

Obcí, které vymezujeme jako venkovské, je tedy 5 634, a to je 90 % ze všech obcí. Tyto obce spravují území, které tvoří tři čtvrtiny plochy našeho státu. Žije v nich však pouze čtvrtina obyvatel, což je téměř 2 666 tisíc osob. Ve srovnání s jinými evropskými zeměmi je u nás velice mnoho malých sídel. Tato rozdrobená sídelní struktura je však dána historickým vývojem. Průměrná venkovská obec má tedy 473 obyvatel.

Mýty a fakta o českém venkovu

Existují některá často používaná a ustálená klišé o českém venkově. Mezi nejoblíbenější tvrzení patří, že venkov se vylidňuje a venkov stárne. Dále se můžeme dozvědět, že venkov je zaostalý, zemědělský či tradiční, a má mnoho dalších přídomek. Ne všechna tato tvrzení však v současnosti ještě platí. V tomto příspěvku se chci zaměřit na některé z nich a dokázat, zda odpovídají skutečnosti či nikoli.

Venkov se vylidňuje, ale ...

Z historických údajů můžeme zjistit, že od doby prvního sčítání lidu v roce 1843 docházelo k pozvolnému vylidňování českého venkova. Podíl venkovského obyvatelstva (tj. lidí žijících v obcích do 2 000 obyvatel) dosahoval v tomto roce 82,3 %. K výrazným změnám došlo díky zrušení poddanství (1848) a během průmyslové revoluce. Během čtvrtstoletí díky tomu došlo ke zdvojnásobení počtu obyvatel měst (na 35 % v roce 1869). K vyrovnání podílu obyvatel venkova a měst došlo v polovině 20. století. I po té se podíl venkovských obyvatel stále snižoval. Ne vždy byl tento proces způsoben migrací, docházelo i ke zvětšování obcí či jejich slučování, ale výsledek je jasný - v současné době činí podíl obyvatel venkova u nás cca 25 %.

I v současné době můžeme říci, že venkov vymírá, ale je nutno ihned doplnit, že města jsou na tom stejně, ne-li hůře. Ubývá totiž celé české populace. Již od roku 1994 se u nás rodí méně dětí, než kolik lidí umře. Demografové vidí budoucnost černě.

Na počet obyvatel má však kromě přirozené změny velký vliv migrace, a v této oblasti již venkov od poloviny 90. let vítězí. V té době totiž došlo k postupnému obrácení migračních směrů zpět na venkov. Ještě v roce 1991 byly všechny velikostní kategorie venkovských obcí z migračního hlediska ztrátové, v roce 2000 však migračně ztrácela města a naopak získávaly menší obce. K velkému odlivu obyvatel došlo zejména u velkoměst.

Celkově je tedy možno konstatovat, že ačkoli celá česká populace vymírá, venkov na tom není až tak špatně, protože získává nové obyvatelstvo migrací.

Venkov stárne, ale...

S věkovou strukturou je situace podobná - venkov sice stárne, ale města na tom nejsou o moc lépe. Provedeme-li jednoduché srovnání údajů z posledního Sčítání lidu z roku 2001 v členění na venkov a města, zjistíme, že věková struktura obyvatel je téměř shodná. Rozdíly se ukáží až při rozdělení na podrobnější velikostní kategorie obcí. Zjednodušeně je možno konstatovat, že obce od 500 do 50 tisíc obyvatel mají věkovou strukturu velice obdobnou, ale obce větší a menší jsou na tom hůře – v jejich populaci je vyšší podíl starších lidí na úkor dětí.

Statisticky můžeme tato tvrzení doložit pomocí indexu vitality, tj. podílu osob do 15 let věku k počtu osob nad 60 let. Pokud je hodnota tohoto indexu vyšší než sto, znamená to, že v populaci je více dětí než seniorů. Čím je však jeho hodnota nižší, tím starší je populace, tím více je v ní osob nad 60 let.

Tabulka 2. Index vitality podle velikostních kategorií

Počet obyvatel	Index vitality
do 199	68,83
200 - 499	85,24
500 - 999	91,04
1 000 - 1 499	95,44
1 500 - 1 999	94,51
Venkov	88,80
2 000 - 4 999	97,47
5 000 - 9 999	94,84
10 000 - 19 999	97,32
20 000 - 49 999	100,18
50 000 - 99 999	87,09
nad 100 000	78,08
Praha	64,77
Města	87,50

Zdroj: SLBD 2001 (ČSÚ), vlastní výpočty

V tabulce můžete vidět, že zdaleka nejnižších hodnot dosahuje tento index v Praze a potom v nejmenších venkovských obcích. V Praze je nejnižší podíl osob do 15 let – 13,4% z populace (průměr 16,18%), v malých obcích je naopak nejvíce lidí nad 60 let – 22,72% (průměr 18,41%). Nejlépe je na tom kategorie středně velkých měst (20 – 50 tisíc obyvatel), kde je v průměru nepatrně více mladých lidí než seniorů.

Opět tedy můžeme výsledky analýz shrnout do tvrzení, že venkov sice stárne, ale města také. Vyšší podíl starých lidí a méně dětí je obzvláště v nejmenších a největších obcích.

Obyvatelé venkova mají nižší vzdělání

Toto tvrzení nám výsledky SLBD jen potvrdily. Nerovnosti ve vzdělanostní struktuře přetrvávají a jsou poměrně výrazné. Dnes již nemůžeme argumentovat tím, že je to způsobeno špatnou věkovou strukturou, ale to nic nemění na faktu, že s vyšším věkem roste podíl lidí, kteří mají pouze základní vzdělání.² Důležitý je také faktor „odchodu za vzděláním“, protože na vesnicích školy vyššího typu nejsou. Lidé, kteří se chtějí vzdělávat, musí odcházet do měst a často tam již zůstanou. To platilo v minulosti a platí to stále.

Tabulka 3. Obyvatelé 15letí a starší podle nejvyššího ukončeného vzdělání a velikostních skupin obcí

Počet obyvatel	základní	střední odborné	úplné střední	vysokoškolské	nezjištěno	Celkem
Venkov	28,89	43,66	22,19	4,24	1,03	100,00
Města	21,60	35,99	30,51	10,51	1,39	100,00

Zdroj: SLBD 2001 (ČSÚ), vlastní výpočty

Ve venkovských obcích je vyšší podíl osob vyučených (bez maturity) a osob se základním či neukončeným vzděláním. Naopak je zde méně obyvatel s maturitou a vysokoškolským vzděláním. Závislost mezi velikostní kategorií bydliště a nejvyšším dosaženým vzděláním je patrná obzvláště při podrobnějším členění. Zobrazíme-li data o jednotlivých stupních vzdělání do grafů, ukáží se jasné tendence. U nižších stupňů vzdělání (bez vzdělání, základní a nedokončené, vyučení a střední odborné bez maturity) jde o závislost nepřímou – tj. čím více obyvatel má obec, tím menší podíl z nich má toto vzdělání. U vyšších vzdělanostních stupňů (s úplným středním vzděláním s maturitou, s vyšším odborným a s vysokoškolským vzděláním) je tomu naopak – čím větší obec, tím větší podíl vzdělaných lidí.

Na venkově je větší nezaměstnanost...? – ne!

Nezaměstnanost v ČR můžeme pravidelně sledovat ze dvou úhlů pohledu³, a proto je možno získat za stejné časové období dva odlišné údaje. Podle jednoho z nich míra nezaměstnanosti u nás již přesáhla 10 % (statistiky Úřadů práce o počtu registrovaných uchazečů), podle druhé-

² viz Výsledky výzkumu Trendy sociálních změn v zemědělství a na venkově, 1999, Sociologická laboratoř ČZU Praha.

³ Počet nezaměstnaných eviduje jednak Ministerstvo práce a sociálních věcí na základě údajů z Úřadů práce, jednak Český statistický úřad v rámci Výběrového šetření pracovních sil (VŠPS). ČSÚ zjišťuje nezaměstnanost podle definice Mezinárodní organizace práce (ILO). Za nezaměstnané jsou podle definice ILO považovány osoby, které v referenčním období neměly žádné zaměstnání, neodpracovaly ani jednu hodinu za mzdu nebo odměnu a aktivně hledaly práci, do které by byly schopny nastoupit nejpozději do dvou týdnů. Jestliže respondent v referenčním týdnu pracoval alespoň 1 hodinu, je podle metodiky ILO striktně klasifikován jako osoba v zaměstnání. Podle ILO nejsou jako nezaměstnaní klasifikováni rovněž ti, kteří sice patří mezi registrované uchazeče, ale nehledají si aktivně práci. Ve VŠPS proto náležejí do kategorie ekonomicky neaktivních. Blíže viz ČSÚ: Není nezaměstnanost jako nezaměstnanost, aneb když dva zjišťují totéž, není to totéž (www.czso.cz).

ho má hodnotu 7,6 % (pravidelné Výběrové šetření pracovních sil organizované Českým statistickým úřadem). První z uvedených statistik sice vykazuje nezaměstnané podle okresů až na úroveň jednotlivých obcí, ale data nejsou dostupná v podobě vhodné pro následné zpracování podle velikostních kategorií. Tuto možnost jsme dostali až s daty ze SLBD 2001. Nejsou sice tak aktuální a nevyjadřují nezaměstnané podle přesných definic, ale zpracování podle našich požadavků bylo možné.

Ze získaných údajů můžeme uvést několik příkladů - ve venkovských obcích bylo podle SLBD přes 1,3 milionu ekonomicky aktivních osob. Ve srovnání s městy je však na venkově nižší míra ekonomické aktivity (tj. podíl ekonomicky aktivních na všech obyvatelích) – aktivních je méně než polovina obyvatel (49,35 %), zatímco ve městech to je 52,06 %. Na venkově je o něco vyšší podíl důchodců, a to jak nepracujících, tak pracujících, a nižší podíl žáků, studentů a učňů. Podíl osob v postavení zaměstnance je velice podobný ve městech i na venkově, osob samostatně činných se zaměstnanci je více ve městech. Na venkově je ale zase více členů družstev.

Nezaměstnaných bylo ve venkovských obcích evidováno 8,93 % ze všech ekonomicky aktivních, ve městech to bylo nepatrně více – 9,38 %. Z podrobnějších dat zatím vyplývají jen některé dílčí skutečnosti – podíl nezaměstnaných ze všech obyvatel je relativně největší ve středně velkých městech (10 – 100 tisíc obyvatel), naopak nejmenší je ve velkých městech a malých obcích (do tisíce obyvatel). Tyto údaje však potřebují další zpracování.

Jediné, co tedy můžeme říci závěrem, je, že na nezaměstnanost nemá velikost obce výrazný vliv. Základním problémem nezaměstnanosti je totiž její regionální rozložení a dále rozložení v populaci, v závislosti na pohlaví, věku a vzdělání. Ale touto problematikou se zabývají i další odborníci, takže přenechávám iniciativu jim...

Literatura

Sčítání lidu, domů a bytů 2001, Český statistický úřad.

Malý lexikon obcí ČR 2002, Český statistický úřad 2003.

Internetové stránky Českého statistického úřadu -www.czso.cz

Trendy sociálních změn v zemědělství a na venkově, 1999, Praha: Sociologická laboratoř ČZU.

Maříková, P. 2004. „Český venkov ze statistického pohledu“ in Majerová V. a kol.: *Český venkov 2003 – Situace před vstupem do EU*. Praha: PEF ČZU.

Výzkum bydlení v ČR – ekonomické a sociální aspekty

Vážené dámy, vážení pánové,

dovolte mi, abych se nejprve představil, moje jméno je Petr Sunega a pracuji v Sociologickém ústavu AV ČR v oddělení Ekonomická sociologie, týmu Socioekonomie bydlení. Ve svém dnešním krátkém vystoupení v tematickém bloku Veřejná politika bych rád nejprve v krátkosti představil oddělení Ekonomická sociologie a tým Socioekonomie bydlení Sociologického ústavu AV ČR, jejich výzkumná zaměření a momentálně řešené projekty. Ve druhé části svého vystoupení budu ve stručnosti prezentovat výsledky hodnocení efektivnosti vybraných nástrojů bytové politiky ČR.

Oddělení Ekonomická sociologie pod vedením Doc. Ing. Jiřího Večerníka, CSc. rozvíjí svou činnost v široké oblasti mezi ekonomikou a sociologií od teoretických otázek až po empirický výzkum, konkrétně v oblasti trhu práce, mzdové a příjmové diferenciace, ekonomických nerovností a sociální politiky, sociologie náboženství. Za celou dobu své existence se oddělení podílelo na řešení řady projektů, za všechny uveďme realizaci výzkumů „Ekonomická očekávání a postoje“ v letech 1990–1998, které byly zaměřeny na reflexi objektivních podmínek života domácností v období transformace. Realizované výzkumy mají významný komparativní rozměr, který je založen mj. na spolupráci s „Luxembourg Income Study“, a také rozměr politicko-institucionální, který se opírá o kontakty se Světovou bankou, ILO, UNICEF a dalšími mezinárodními institucemi. Řada projektů byla realizována ve spolupráci s Institute for Human Sciences ve Vídni. Oddělení významně spolupracovalo na projektu Sociální trendy, který vyústil do „sociální zprávy“ publikované nejprve česky pod názvem *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998* (později anglicky pod názvem *Ten Years of Rebuilding Capitalism. Czech Society after 1989*). Jedním z nedávno ukončených projektů byl projekt „Households, Work and Flexibility“ podpořený Evropskou unií v 5. rámcovém programu. Projekt byl mimo jiné zaměřen na mezinárodní komparaci politik podporujících flexibilitu na trhu práce, a to mezi 8 zúčastněnými partnerskými zeměmi, a dále na dopady těchto politik na národní trhy práce, ekonomické a sociální aspekty života domácností i jednotlivců. Stranou projektu nezůstala ani genderová otázka, a to jak na úrovni jednotlivých domácností (tj. práce doma), tak na úrovni lokálních a národních trhů práce. V současné době má oddělení Ekonomická sociologie čtyři členy, kterými jsou kromě jmenovaného Doc. Ing. Jiřího Večerníka, CSc., Mgr. et Mgr. Zdeněk Nešpor, Ing. Mgr. Martin Lux a Ing. Petr Sunega.

Součástí oddělení je tým Socioekonomie bydlení, který byl založen v roce 2000. Jeho činnost se postupně rozšířila o účast na řadě národních i mezinárodních projektů výzkumu bydlení. Tým má dva členy, jeho vedoucím je Ing. Mgr. Martin Lux, druhým členem jsem já. V rámci konkrétních projektů však spolupracuje se členy dalších výzkumných oddělení Sociologického ústavu AV ČR. Aktivita týmu se soustřeďuje zejména na:

- přípravu, provádění a analýzu sociologických výzkumů a anket dotýkajících se rozmanitých aspektů bydlení: výdaje domácností na bydlení, spokojenost s bydlením, postoje občanů k různým formám bydlení nebo různým formám státní intervence do oblasti bydlení, aj.;
- mezinárodní komparace systémů bytových politik se zvláštním důrazem na sociální aspekty bydlení: systémy sociálního bydlení, modely příspěvků na bydlení;
- ekonometrické testování evropských modelů příspěvku na bydlení v českém prostředí;
- finanční analýzy rozdílných systémů financování sociálního bydlení.

Členové týmu se pravidelně účastní mezinárodních konferencí *European Network for Housing Research*. V roce 2000 tým zorganizoval mezinárodní seminář *Social Housing in Europe 2000*. V roce 2002 byla publikována kniha *Bydlení – věc veřejná*, která v ucelené podobě prezentuje hlavní výstupy dosavadní činnosti našeho týmu. Kromě publikací v domácích i zahraničních odborných časopisech tým zpracovává expertní studie pro ministerstva, v poslední době to byla studie pro Ministerstvo práce a sociálních věcí o dopadu současných opatření bytové politiky na prorodinné chování populace, v minulém roce pak dvě studie pro Ministerstvo pro místní rozvoj.

Tým socioekonomie bydlení realizoval za dobu své krátké existence dva výzkumy, oba v rámci grantového projektu Grantové agentury Akademie věd ČR, jehož řešitelem byl Ing. Mgr. Martin Lux. Výzkum *Postoje k bydlení v ČR 2001* byl svým způsobem ojedinělý souhrnný výzkum postojů české populace k problematice bydlení. Zkoumal spokojenost českých občanů s jejich bydlením, postoje k finanční dostupnosti bydlení, k černému trhu s byty, k bytové politice státu. Mapoval rovněž dosavadní i předpokládané budoucí „dráhy bydlení“ (stěhování) českých domácností. Šetření proběhlo formou standardního rozhovoru v roce 2001 na vzorku 3 564 osob starších 18 let, jednalo se o poměrně podrobné šetření, dotazník měl přibližně 100 otázek.

K výzkumu *Postoje k bydlení v ČR 2001* bylo za finanční podpory Ministerstva pro místní rozvoj a University of Essex realizováno doplňkové šetření *Postoje k bydlení 2001 – trh*. Cílovou skupinou výzkumu byli obyvatelé Prahy starší 18 let, kteří měli občanství České republiky, žili jako nájemníci nebo podnájemníci „na volném trhu“ v pronajatém bytě či rodinném domě. Výraz „na volném trhu“ znamená, že uživatelé těchto bytů či domů platili neregulovaný (smluvní) nájem,

neměli smlouvu na dobu neurčitou („dekret na byt“) a tudíž ani práva z ní vyplývající. Vzhledem k tomu, že takto úzce definovaná skupina respondentů je relativně málo početná a klasickými výběrovými metodami jen obtížně podchytitelná, byl výběr respondentů proveden metodou snowballingu. Velikost dotazovaného vzorku populace činila v tomto případě 201 respondentů.

V současné době řeší tým Socioekonomie bydlení dva projekty. Cílem projektu „*Standards bydlení českých domácností a potenciály k jejich růstu s přihlédnutím ke zkušenostem vyspělých zemí Evropské unie*“ podpořeného Grantovou agenturou ČR (doba trvání 2003 - 2005) je navázat na výzkumnou praxi uplatňovanou v zemích EU spočívající zejména v komplexní analýze finanční dostupnosti bydlení, výdajů na bydlení v souvislosti s obecnými proměnami spotřebního chování v českém prostředí, sociální efektivity a ekonomické efektivity stávajících i potenciálních nástrojů bytové politiky směřujících ke zvýšení finanční dostupnosti bydlení (sociální bydlení, příspěvek na bydlení) a sociálních a ekonomických dopadů existujících či potenciálních státních intervencí vedoucích rovněž ke zvýšení standardů bydlení českých domácností (regenerace obytného prostředí, občanská participace na správě bydlení i změně kvality bydlení, modernizace bytového fondu). Hlavním výstupem projektu by měly být tři výzkumné zprávy s názvem *Standards bydlení* vydávané každoročně v průběhu tříletého trvání projektu, jejichž smyslem je na jedné straně z odborného hlediska s využitím inovativních metodologických přístupů co možná nejpřesněji popsat aktuální standardy bydlení (vždy s přihlédnutím k prioritám stanoveným pro daný rok řešení projektu), na straně druhé pomocí komplexních simulačních modelů vytvořených ke zjištění efektivity a efektivity stávajících nástrojů bytové politiky a se znalostí zkušeností v zemích EU upozornit na stávající nedostatky i potenciály k růstu standardů bydlení českých domácností. V minulém roce byla vydána první z těchto tří výzkumných zpráv, která byla zaměřena zejména na komplexní hodnocení finanční dostupnosti bydlení a dále postojů občanů ČR k bydlení, zejména percepce stávajících nástrojů bytové politiky s ohledem na finanční zatížení, které pro domácnosti představují výdaje na bydlení.

Druhým projektem, na jehož řešení se tým Socioekonomie bydlení podílí, je projekt *SUREURO (Sustainable Refurbishment Europe)*. Jedná se o jeden z největších projektů 5. rámcového programu Evropské unie. Jeho hlavním cílem je vytvoření metodických i operativních nástrojů regenerace existujícího bytového fondu v souladu se zásadami udržitelného rozvoje. Teoretické výstupy projektu jsou prakticky aplikovány na pilotních projektech v zúčastněných státech.

Původně čtyřletý projekt byl zahájen v roce 1999 a jsou v něm zapojeny organizace spravující bytový fond převážně sociálního charakteru, výzkumné instituce i konzultační firmy ze sedmi evropských států. V roce 2002 byl rozšířen okruh řešitelů o dva přistupující státy, jimiž jsou Itálie a Česká republika.

Česká část projektu dostala název *SUREURO CZ NAS*. Cílem projektu je nalezení nejvhodnějšího modelu regenerace panelových sídlišť vybudovaných po druhé světové válce v ČR zejména s důrazem na adaptaci, transfer a přímou aplikaci vybraných nástrojů vytvořených v rámci hlavního projektu Sureuro. Výzkum a následná aplikace (v ČR na sídlišti v Havířově a sídlišti Jižní Město v Praze) se týká technických, sociálních, ekonomických i enviromentálních otázek regenerace bytového fondu. Hlavním úkolem SEB v rámci projektu je adaptace nástrojů sociální participace obyvatel na regeneraci panelových sídlišť v českém prostředí.

Hlavním přínosem našeho týmu v rámci projektu bylo vytvoření jakéhosi manuálu k participaci nájemníků na regeneraci panelových sídlišť v českém prostředí. Manuál je určen zejména správcům bytového fondu, tj. pověřeným pracovníkům obcí a správních firem, jejichž pracovní náplní je management bytového fondu a spolupráce s nájemníky. Při jeho přípravě jsme vycházeli ze zkušeností účastnických zemí projektu, které však byly konfrontovány i s doporučeními českých sdružení zabývajících se prací s veřejností a projekty občanské spolupráce. Materiál mimo jiné prezentuje přehled nástrojů participace nájemníků převzatých z projektu *SUREURO*, které rozšiřuje a doplňuje o některé další nástroje uplatňované v oblasti práce s veřejností.

Tolik alespoň ve stručnosti k představení oddělení Ekonomická sociologie a týmu Socio-ekonomie bydlení, doufám, že jsem Vás příliš neunavil, a nyní bych přešel k hodnocení efektivnosti vybraných nástrojů bytové politiky v ČR. Jedná se o jedno z témat první výzkumné zprávy publikované v minulém roce v rámci projektu *Standardy bydlení českých domácností a potenciály k jejich růstu s přihlédnutím ke zkušenostem vyspělých zemí Evropské unie*.

V souladu s trendem patrným ve vyspělých zemích jsou státní programy podpory bydlení v ČR v posledních letech stále častěji diskutovány s ohledem na jejich efektivitu a efektivnost. Efektivita je definována Paretovskou optikou¹, efektivností se rozumí míra naplnění původně stanovených cílů státní intervence, tj. zda-li prostředky byly skutečně zaměřeny tam, kam zaměřeny být měly, a pomohlo se těm, kterým se plánovalo pomoci. Ekonomie blahobytu rozlišuje tzv. vertikální a horizontální efektivnost. Vertikální efektivnost měří, zda-li prostředky (příspěvek na bydlení, sociální byt) jdou skutečně k těm, kteří pomoc potřebují (tj. převážně k příjmově slabším domácnostem), a nikoliv naopak. Horizontální efektivnost pak měří, zda-li někdo z potřebných není z programu vyloučen.

---

¹ Cílem je alokovat omezené zdroje optimálním způsobem tak, že jejich dalším přerozdělením může být zvýšen užitek jednoho (či více) subjektu pouze za cenu snížení užitku jiného (více) subjektů. Vzhledem ke skutečnosti, že tato optimální alokace je v realitě nedosažitelná, státní intervence by měly být vedeny snahou se k takovému optimálnímu stavu alespoň co nejvíce přiblížit. Barr (1973,72) definuje ekonomickou efektivitu takto: „Široce řečeno, ekonomická efektivita je o tom, jak nejlépe využít omezených zdrojů k uspokojení lidských potřeb.“

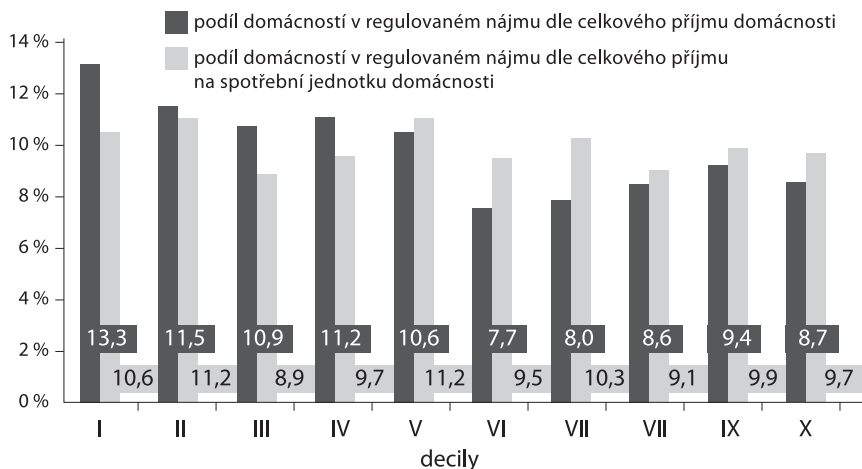

Zaměřím se na analýzu vertikální efektivnosti vybraných programů podpory bydlení v ČR, tj. zejména distribuci podpory mezi různě definovanými příjmovými skupinami domácností. Zásadní překážkou analýz efektivnosti řady programů podpory bydlení v ČR jsou chybějící data o skutečných příjemcích této podpory, výběr programů pro účely empirické analýzy byl proto omezen na regulaci nájemného, možnost odpočtu úroků z přijatých úvěrů ze stavebního spoření a hypotečních úvěrů a příspěvek na bydlení. Sledováno bude rozdělení podpory podle výše celkového čistého příjmu domácnosti a příjmu domácnosti na spotřební jednotku. Počet spotřebních jednotek domácnosti závisí na počtu členů a věku jednotlivých členů domácnosti: pro osobu v čele domácnosti je spotřební jednotka rovna 1,0, pro děti ve věku 0 až 13 let 0,5 a pro každou další osobu v domácnosti 0,7.

Prvním hodnoceným nástrojem bude *regulace nájemného*. Regulace nájemného má podobně jako i jiné nástroje bytové politiky své opodstatnění ze dvou důvodů: neefektivní fungování trhu a/nebo redistribuce prostředků směrem k příjmově slabším domácnostem. Ve své současné podobě však v ČR není obhajitelná ani z jednoho důvodu. Z porovnání hodnot ukazatelů vybavenosti bytovým fondem nevyplývá, že by v ČR v porovnání s vyspělými západoevropskými zeměmi existovala bytová nouze (rozmístění bytového fondu však v některých regionech nemusí odpovídat aktuální poptávce), efektivnost této formy podpory je velmi slabá (jak ukáží za chvíli). Stávající regulace nájemného v ČR se svým charakterem liší od regulace uplatňované v západoevropských zemích. V případě regulace nájemného uplatňované v ČR hovoříme o tzv. regulaci „první generace“, která se vztahuje plošně na všechny obyvatelé nájemních bytů bez ohledu na jejich sociální situaci. Ve vyspělých evropských zemích je obvykle v sektoru soukromého nájemního bydlení uplatňována tzv. regulace „druhého řádu“, která spočívá pouze v některých omezeních týkajících se náhlého růstu nájemného, vyrovnání místně příslušné úrovně nájemného (Německo, Francie, Švédsko), případně omezení zisku z investovaného vlastního kapitálu do soukromé nájemní bytové výstavby (Švýcarsko).

Graf 1 uvádí podíl domácností žijících v regulovaném nájemním bydlení na celkovém počtu domácností v jednotlivých kategoriích dle celkového příjmu domácnosti, resp. celkového příjmu na tzv. spotřební jednotku domácnosti. Jako zdroj byla použita zvážená data *SRÚ 2001*, z domácností žijících v nájemním bydlení byly vyloučeny všechny domácnosti uvádějící nájem vyšší než maximální regulovaný nájem v dané velikosti bytliště.

Graf 1. Podíl domácností „profitujících“ z regulovaného nájemného

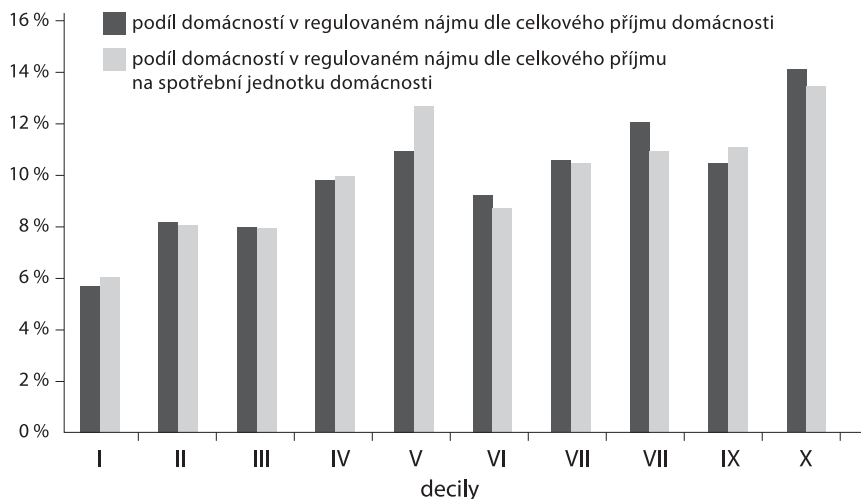
Zdroj: SRÚ 2001. N = 3 291, n = 857.

Jak je zřejmé z grafu, regulace nájemného je téměř zcela rovnoměrně uplatňována u domácností „bohatých“ i „chudých“. Téměř 10 % z nejbohatších českých domácností (dle příjmu na spotřební jednotku zařazených do X. decilu příjmového rozložení) bydlí v bytech s regulovaným nájemným, přičemž tento podíl není významně nižší než u domácností nejchudších (dle příjmu domácnosti na spotřební jednotku v I. decilu příjmového rozložení – 10,6 %).

Graf 2 ukazuje, jak je rozdělena celková skrytá dotace plynoucí z regulace nájemného, definovaná jako rozdíl mezi rovnovážnou tržní hodnotou² a aktuální regulovanou hodnotou nájemného, opět dle celkového příjmu domácnosti, resp. celkového příjmu na spotřební jednotku domácnosti. Z grafu je zřejmé, že v roce 2001 profitovaly z regulace nájemného zejména příjmově nejsilnější domácnosti a domácnosti se středními příjmy. Naopak, příjmově nejslabší domácnosti se na „čerpání“ této formy státní subvence podílely relativně nejméně.

² Pro zjištění rovnovážné hladiny skutečného tržního nájemného byl v programu SPSS vyvinut simulační model „šokové“ deregulace nájemného pracující na aktuálním datovém souboru Statistiky rodinných účtů (SRÚ). Cílem tohoto modelu bylo zjistit, při jaké úrovni nájemného by se uvolnil dostatečný počet nájemných bytů, který by nasýtil poptávku domácností žijících v tržním nájemném sektoru bydlení. Nejprve byl proveden odhad počtu tržních nájemných bytů v Praze a ostatních regionech ČR. Pro každou domácnost zpravodajsky zkoumanou ve FBS a žijící v regulovaném nájemném sektoru bydlení byla vypočtena výše uživatelských nákladů v případě pořízení vlastnického bydlení odpovídajícího velikosti a lokaci dané domácnosti. Při selektivním zvyšování současné úrovně regulovaného nájemného v jednotlivých regionech ČR jsme pak předpokládali, že pokud domácnost splňuje jistá věková a příjmová kritéria a přitom by potenciální uživatelské náklady vlastnického bydlení byly nižší než nová úroveň regulovaného nájemného, pak by odešla ze sektoru nájemního do sektoru vlastnického bydlení. Ve chvíli, kdy by se počet uvolněných bytů vyrovnal s celkovým počtem bytů vyskytujících se v současném tržním nájemném sektoru bydlení, by se v dané oblasti deregulační proces zastavil a vznikla nová rovnovážná tržní cena nájemného, jež je přirozeně často mnohem nižší než dnešní nadhodnocená úroveň tržního nájemného.

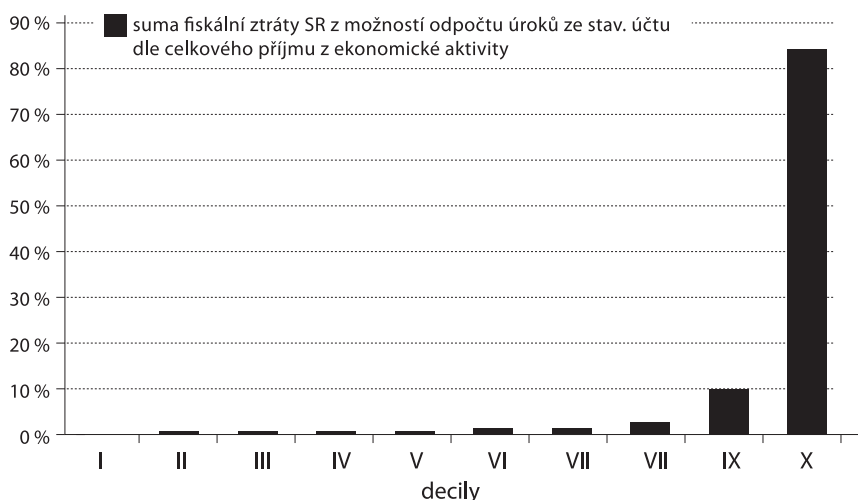
Graf 2. Distribuce sumy skryté dotace nájemníkům žijícím v regulovaném nájemním bydlení dle příjmu domácnosti

Zdroj: SRÚ 2001, vlastní výpočty.

Dalším hodnoceným nástrojem je **daňová úleva** vyplývající z možnosti snížit daňový základ u daně z příjmů fyzických osob o úroky zaplacené z úvěrů na bydlení (tj. úvěru ze stavebního spoření nebo hypotečního úvěru) do výše 300 000 Kč ročně. Distribuce fiskálních výhod plynoucích z možnosti odpočtu úroků z úvěrů ze stavebního spoření a hypotečního úvěru je, dle očekávání i zkušeností z vyspělých zemích EU, i v českém prostředí zcela jasně vychýlena ve prospěch příjmově nejsilnějších plátců daně, jak ukazuje graf 3. Graf zachycuje odhad distribuce fiskální ztráty pouze pro poplatníky podávající si samostatně daňové přiznání; odhad distribuce pro všechny daňové poplatníky (včetně zaměstnanců) není z důvodu nedostatku informací možný.

Graf 3. Distribuce sumy fiskální ztráty státního rozpočtu plynoucí z možnosti odpočtu úroků ze stavebních úvěrů z daňového základu, dle příjmu z ekonomické aktivity (pouze pro osoby podávající samostatné daňové přiznání, rok 2001)

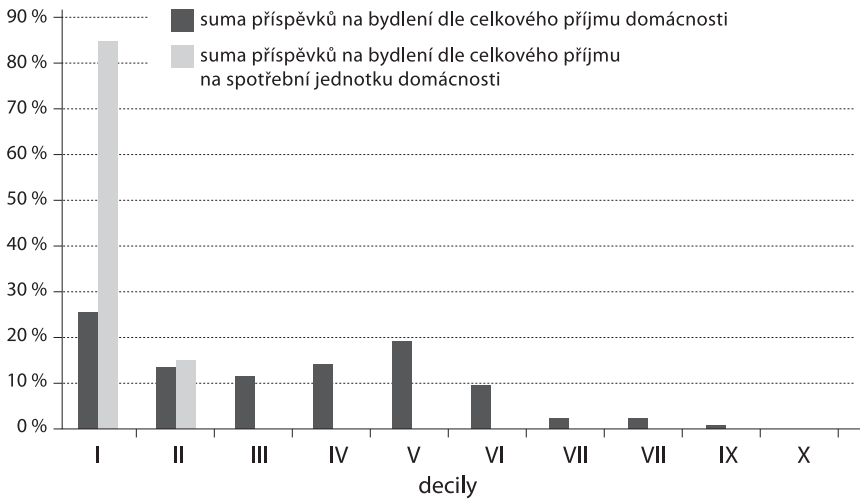
Zdroj: Ministerstvo financí ČR

Posledním hodnoceným nástrojem je *příspěvek na bydlení*. Příspěvek na bydlení je příjmově testovanou sociální dávkou vyplácenou v rámci systému státní sociální podpory sociálně slabým rodinám, pro něž mohou být stávající náklady na bydlení neúnosně zatěžující. Nárok na příspěvek má vlastník nebo nájemce bytu (obytné místnosti), který je v něm hlášen k trvalému pobytu, jestliže rozhodný příjem v rodině je nižší než částka součinu životního minima rodiny a koeficientu 1,60.

Určitým problémem současné podoby příspěvku na bydlení je nízký „take up“, tj. počet skutečných žadatelů je mnohem nižší než počet oprávněných žadatelů. Podle údajů uvedených ve studii Mareše (2001) si pouze necelých 40% oprávněných domácností zažádalo o příspěvek na bydlení v roce 1996 (výsledek simulací na datovém souboru *Mikrocensus 1996*), podobně okolo 60% dotázaných v roce 1999 (reprezentativní výzkum IVVM), jež měli nárok na získání příspěvku na bydlení, o něj nežádali, nežádají, nepobírají jej, ani si jej nevyřizují. Důvodem nečerpání této sociální dávky může být: neochota stát se závislým na podpoře, racionální kalkul přínosu vzhledem k nákladům spojeným se žádostí, nedostatečné informace, snaha vyhnout se stigmatizaci, nedostatečné schopnosti (Mareš 2001: 12). Další hypotetický důvod může být ve špatném zacílení příspěvku na ty domácnosti, které ho ve skutečnosti nevyžadují nebo nepotřebují.

Na základě simulací v *SRÚ 2001* graf 4 ukazuje, jak by vypadalo rozdělení sumy určené na příspěvek na bydlení mezi domácnosti dle výše jejich celkového čistého příjmu, resp. celkového příjmu na spotřební jednotku domácnosti, pokud by všechny oprávněné domácnosti využily svého práva čerpat příspěvek (při splnění zákonného nároku). Rozdělení dle celkového příjmu na spotřební jednotku domácnosti je přesnější, jelikož mnohačlenné domácnosti mohou dosahovat, i přes nízký důchod na osobu domácnosti, relativně vysokého celkového příjmu.

Graf 4. Distribuce celkové sumy příspěvků na bydlení dle příjmu domácnosti

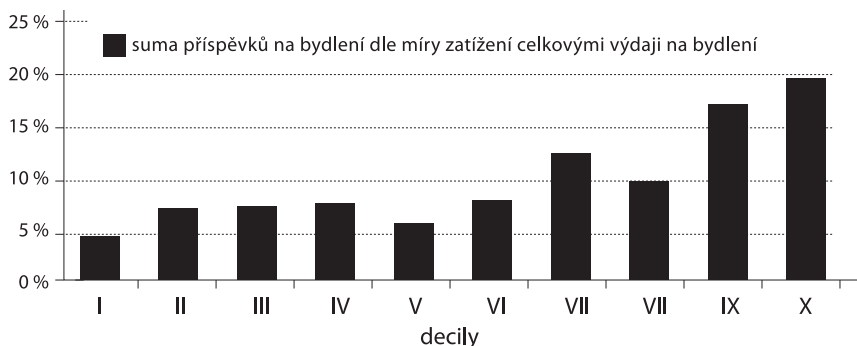

Zdroj: SRÚ 2001. N = 3 293.

Z grafu je zřejmé, že příspěvek na bydlení je skutečně modelován tak, aby napomáhal zejména domácnostem s nejnižšími příjmy.

Distribuce sumy potencionálně vyplacených příspěvků mezi domácnosti s různou mírou zatížení celkovými výdaji na bydlení (I. decil odpovídá nízké míře zatížení, X. decil vysoké míře zatížení) ukazuje graf 5. Graf 5 vychází z předpokladu, že všechny domácnosti, které by měly ze zákona nárok na poskytnutí příspěvku na bydlení, si o něj skutečně požádají.

Graf 5. Distribuce celkové sumy příspěvků na bydlení dle míry zatížení celkovými výdaji na bydlení

Zdroj: SRÚ 2001, N = 3 293.

Zacílení příspěvku na domácnosti s vyšší mírou zatížení výdaji na bydlení je přinejmenším diskutabilní, jelikož, například, 5% celkové sumy příspěvku by potenciálně bylo distribuováno mezi domácnosti s nejnižší mírou zatížení celkovými výdaji na bydlení (I. decil), domácnosti nejvíce zatížené výdaji na bydlení by si mezi sebou rozdělily pouze necelých 20% z celkové sumy prostředků určených na výplatu této dávky. Zacílení na domácnosti s vysokou mírou zatížení výdaji na bydlení je přitom ve vyspělých zemích hlavním smyslem příspěvku na bydlení; zacílení dle příjmu domácnosti je spíše vedlejším produktem.

Výhody současného systému příspěvku na bydlení:

- nízké administrativní náklady;
- jednoduchost celého systému a s tím související snadná administrace, snadný odhad počtu příjemců dávky a finančních nároků na státní rozpočet;
- automatická valorizace dávky ve vazbě na životní minimum.

Nevýhody současného systému příspěvku na bydlení:

- nezohledňuje skutečnou výši výdajů na bydlení, a tudíž ani skutečné zatížení domácností výdaji na bydlení. Dvěma domácnostem se stejným počtem členů ve stejném věkovém složení, kteří dosahují v úhrnu stejně vysokých příjmů, náleží podle současného systému příspěvek ve stejné výši bez ohledu na to, jakou část svých příjmů na bydlení ve skutečnosti vydávají. Výrazně jsou tak diskriminovány domácnosti, které žijí „na volném trhu“, tj. v bytových jednotkách pronajímaných za tzv. tržní nájemné, vůči domácnostem, které žijí v segmentu regulovaného nájemného;
- nezohledňuje regionální diferenciaci ve výši výdajů na bydlení;

- v průběhu 90. let došlo k odlišnému vývoji různých složek životních nákladů, které jsou součástí spotřebního koše, od něž se odvíjela výše životního minima. Právě v případě nákladů na bydlení došlo k jejich nadprůměrnému růstu v porovnání s ostatními položkami, jejich aktuální výše je tedy v rámci platných částek životního minima spíše podhodnocena;
- překročením explicitně stanovené příjmové hranice domácnost automaticky ztrácí nárok na výplatu příspěvku, ačkoliv na bydlení může vydávat stejnou (nebo dokonce vyšší) část příjmů, než domácnost, jejíž příjmy nepřesahují 1,6 násobek životního minima (tj. příspěvek vůbec nepomáhá domácnostem žijícím v tržním nájemním bydlení).

Zmíněné nedostatky současného českého modelu příspěvku na bydlení, zejména jeho neudržitelnost v podmínkách regionálně výrazně diferencované výše nájemného, diskutovaná problematika deregulace nájemného, a tudíž i očekávané rostoucí zatížení domácností výdaji na nájemné se staly podnětem pro testování vybraných modelů adresného příspěvku na nájemné v českých podmínkách. Porovnávány byly dva odlišné modely adresného příspěvku na nájemné v hypotetické situaci úplné deregulace nájemného. Zásadní odlišnost obou modelů spočívala v rozdílném přístupu při stanovení výše koeficientu určujícího, jakou částí svého příjmu by se domácnost měla podílet na úhradě svých výdajů na nájemné (tj. koeficientu normativní míry zatížení).

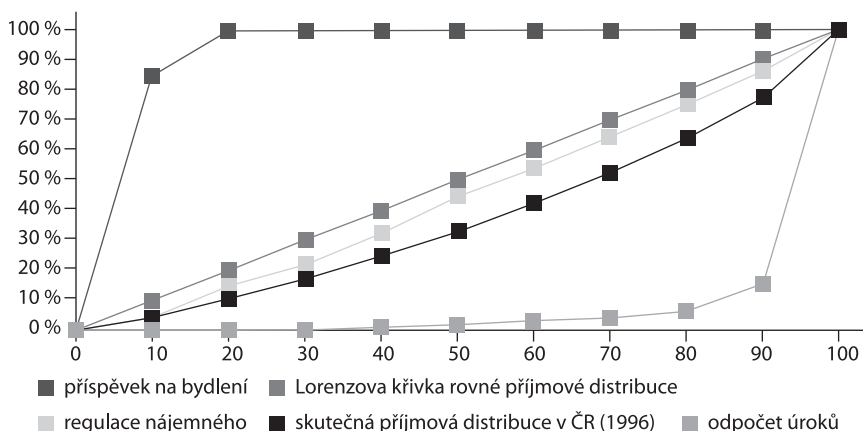
Na základě zvolených hodnotících kritérií se pro české podmínky ukázal být vhodnějším model, kde se domácnost s rostoucími výdaji na nájemné podílela na jejich úhradě rostoucí mírou (tj. s rostoucími výdaji na bydlení byla nucena vynakládat stále vyšší část svého příjmu na jejich úhradu). Z výsledků provedených simulací³ vyplynulo, že model adresného příspěvku na nájemné s rostoucí normativní mírou zatížení oproti modelu s konstantní normativní mírou zatížení:

- více podporuje ty domácnosti, které jsou již dnes výdaji na nájemné nejvíce zatíženy. Především tedy domácnosti jedno- a dvoučlenné, zejména pak domácnosti důchodcovské;
- vlivem příspěvku více vyrovnává rozdíly v míře zatížení máločlenných a vícečlenných domácností výdaji na nájemné;
- v menší míře podporuje domácnosti příjmově silnější a naopak více podporuje domácnosti příjmově slabší;
- je efektivnější, pokud jde o nároky na finanční zdroje, z nichž by měla být výplata příspěvku hrazena.

³ Metodika provádění simulací, analýzy a výsledky včetně uvedených doporučení jsou součástí publikace Sunega, P. (2001). Adresný příspěvek na nájemné v prostředí České republiky: komparace vybraných modelů. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Poslední graf, který bych vám dnes chtěl ukázat, v podstatě shrnuje to, co bylo doposud řečeno, a zachycuje distribuci vybraných státních podpor bydlení v ČR po zakreslení do Lorenzovy křivky.

Graf 6. Křivka distribuce vybraných státních podpor do bydlení

Zdroj: SRÚ 2001, Mikrocensus 1996 (Večerník), Ministerstvo financí ČR, vlastní výpočty.

Příspěvek na bydlení je z analyzovaných nástrojů bytové politiky nejvíce zacílen na skutečně potřebné domácnosti (domácnosti s nejnižšími příjmy), prakticky celý objem státních prostředků, které jsou vypláceny ve formě této dávky státní sociální podpory, si mezi sebou rozdělí 20 % domácností s nejnižšími příjmy. Křivka zachycující distribuci „skryté“ státní podpory v podobě regulace nájemného se nejvíce blíží křivce rovné příjmové distribuce, a je tudíž patrné, že z regulace nájemného profitují přibližně ve stejné míře jak příjmově slabší, tak silnější domácnosti. Možnost snížení daňového základu o zaplacené úroky z úvěrů na bydlení (hypotečního úvěru, úvěru ze stavebního spoření) je naopak jednoznačně podporou příjmově nejsilnějších domácností; 90 % domácností si mezi sebou rozdělí pouze necelých 20 % z celkového objemu této nepřímé podpory, zbývajících více než 80 % podpory plyne 10 % příjmově nejsilnějších domácností.

Lze tedy konstatovat, že ze tří hodnocených forem podpory bydlení v ČR (regulace nájemného, daňové úlevy a příspěvku na bydlení) je pouze příspěvek na bydlení zacílen na příjmově slabší domácnosti, efektivnost obou zbývajících forem podpory je velmi slabá. V případě příspěvku na bydlení se jako závažný nedostatek jeví nízké čerpání této sociální dávky a nedostatečná podpora domácností žijících v segmentu „tržního“ nájemního bydlení.

To je vše, děkuji Vám za pozornost.

K problematike evaluačného výskumu v oblasti sociálnej politiky

Doc. PhDr. Gabriela Lubelcová, CSc.
Katedra sociológie, Filozofická fakulta UK, Bratislava

Môj príspevok bude voľnejším zamyslením nad témou ako pristupovať k analýze verejnej (sociálnej) politiky, ako ju výskumne uchopiť. Značná časť analytických prác v oblasti sociálnej politiky sa zameriava na analýzu politických rozhodnutí, dokumentov a právnych noriem a ich zmien. Vzhľadom na to, že dynamika zmien v tejto oblasti je značná, možno to pokladať za východisko, ktoré je pre analýzu nevyhnutným základom. Zatiaľ sa však veľmi neuplatňuje prístup, ktorý by konfrontoval politické rozhodnutia s ich reálnymi výsledkami (v rovine transformácie politických zámerov a cieľov do konzistentných nástrojov sociálnej politiky) a najmä sociálnymi dôsledkami pôsobenia nástrojov sociálnej politiky (najmä vo vzťahu k sociálnym problémom, na riešenie ktorých sú konštruované). V tomto smere vidím priestor a potrebu rozvinutia evaluačných výskumných stratégií. Chcela by som sa preto v krátkosti venovať základným témam (oblastiam) evaluačného výskumu, ktoré vzhľadom k situácii v oblasti sociálnej politiky na Slovensku pokladám za aktuálne (evaluácia procesu a evaluácia dôsledkov) a otvoriť diskusiu nad metodologickými problémami (najmä problém selekcie vhodných evaluačných kritérií) takéhoto výskumného postupu.

Sociálnu politiku chápem ako inštitucionálnu stratégiu intervenovania do sociálnych problémov. Evaluačný výskum v oblasti sociálnej politiky možno potom charakterizovať ako výskumnú stratégiu, ktorá sa snaží zistiť a zhodnotiť výsledky a efekty zámernej inštitucionálnej intervencie do sociálneho problému.

Dôvody pre aplikáciu evaluačnej výskumnej stratégie v oblasti sociálnej politiky:

1. Sociálna (verejná) politika redistribuuje verejné zdroje a je celkom na mieste klásť otázku účelnosti vynakladania spoločenských zdrojov.
2. Sociálna politika je cieľavedomou, plánovitou aktivitou, preto je celkom na mieste výsledky a dôsledky jej pôsobenia zrovnávať s proklamovanými cieľmi.
3. Cieľom sociálnej politiky je intervenovanie do sociálnych problémov. Napĺňanie tohoto zámeru a kontinuita sociálno-politických opatrení si vyžaduje spätnú väzbu na pôsobenie a účinnosť jednotlivých nástrojov.
4. Aktuálny dôvod: žijeme v čase dynamických sociálnych zmien a reforiem takmer vo všetkých oblastiach verejnej sféry. Hektika zmien legislatívy je na Slovensku taká vysoká, že máme aj prípady novelizácie sociálnych zákonov ešte pred nadobudnutím účinnosti.

Zmeny sa pritom dejú bez toho aby sa vyhodnotila účinnosť, resp. nedostatky platných sociálno-politických opatrení.

Evaluácia v sociálnej politike môže mať niekoľko rovín, čo do predmetného zamerania. Najčastejšie sa môžeme v oblasti verejnej politiky stretnúť s evaluáciou, hodnotením na troch dimenziách (Nachmias, D., 1980, s.4):

- hodnotenie procesu
- hodnotenie dôsledkov
- hodnotenie efektívnosti vynaložených prostriedkov

V prvej dimenzii ide o **hodnotenie priebehu prípravy a implementácie sociálno-politických opatrení**. Ide teda o hodnotenie, založené na konfrontácii vstupu a výstupu tvorby politiky, od formulovania koncepcie po jej uvedenie do praxe. Takéto hodnotenie vychádza najčastejšie z inventarizácie jednotlivých úkonov, deskripcie krokov a dôležitých dokumentov, ktoré predstavujú proces prípravy a uskutočňovania konkrétneho sociálno-politického opatrenia. Takýto prístup je nevyhnutným predpokladom hodnotenia, ale nepostačuje. Má iba deskriptívny charakter, aj keď sa stáva, že súpis a rozbor koncepcií, dokumentov, právnych noriem, opatrení a vykonávacích predpisov spracovaných za určité časové obdobie, sa prezentuje ako hodnotenie. Chýbajú mu však kritériá, sledovanie a vyhodnocovanie ktorých je jadrom evaluačného výskumu. Týmito kritériami pri evaluácii procesu sú predovšetkým ciele a základné princípy, ktoré sú formulované na začiatku procesu tvorby konkrétnej politiky a evaluácia sa potom týka predovšetkým konfrontácie súladu proklamovaných cieľov (na začiatku) a realizačnej podoby nástrojov (pri aplikácii v praxi).

Evaluáciu procesu nám tu komplikujú dve roviny, ktoré v sebe sociálna politika obsahuje: rovina politická a rovina manažérska. Rovina politická odráža fakt, že každá politika je spôsobom uplatňovania moci konkrétneho politického subjektu, do ktorej sa presadzujú hodnoty, ideály a ciele tohoto politického subjektu. V sociálnej politike to znamená, že každý politický aktér má svoju predstavu o riešení sociálnych problémov svojej doby a svoju politickú kultúru, ktorá rozhoduje o spôsobe jej aplikácie. Táto diferenciácia politických "receptov" na riešenie sociálnych problémov je náplňou predovšetkým politologickej analýzy. V evaluačnom výskume, ktorého zámerom je konfrontovať jej výslednú podobu so zámermi, cieľmi, môžeme tento politický rozmer vnímať skôr ako faktor, "vyňatý pred zátvorkou", ako dôležitý kontext, ktorého parametre môžu byť užitočné pri interpretácii hodnotenia.

Manažérska rovina vyjadruje, že sociálna politika ako aplikačná politická stratégia je aj určitým spôsobom riadenia a spravovania spoločnosti v sociálnej oblasti a dajú sa preto na ňu aplikovať aj kritériá vhodné pre hodnotenie riadiacej činnosti.

Evaluácia procesu sociálnej politiky má pritom dve základné etapy: **etapu tvorby** a **etapu implementácie alebo aplikácie**. Odlíšenie týchto dvoch etáp nereflektuje iba časovú odlišnosť, ale má významné poznávacie efekty. Obe etapy sú totiž obsahovo a inštitucionálne odlišené.

Etapa tvorby sa spravidla týka makroúrovne (je realizovaná na úrovni ministerstva ako orgánu ústrednej štátnej správy) a prechádza cez etapu koncepcnú, legislatívnu až po prípravu vykonávacích predpisov. Reprezentuje ju teda tvorba záväzných dokumentov, v ktorých sa postupne koncepcné zámery a ciele transformujú do konkrétnych nástrojov sociálnej politiky. Evaluácia tejto etapy môže priniesť odpovede na otázku súladu cieľov, koncepcií s výslednými oprávneniami a zaopatreniami, zakotvenými najčastejšie v zákonných normách, teda konzistentnosti medzi proklamovanými cieľmi a obsahom nástrojov sociálnej politiky.

Druhá etapa sa už týka **implementačnej časti** a presúva proces sociálnej politiky na iných inštitucionálnych nositeľov – na miestnu úroveň. Tu už ide najčastejšie o prijímanie rozhodnutí alebo výkon sociálnej pomoci a poskytovanie sociálnych služieb v priamej komunikácii s klientom. Táto etapa evaluácie má teda iný obsah a iný objekt. Ide v nej o to, konfrontovať či a ako sa sformulované nástroje sociálnej politiky dostávajú ku klientovi a ako sa aplikujú. Domnievam sa, že práve táto etapa realizácie politiky nie je dostatočne analyticky vyhodnotená, pričom práve v tejto etape sa rozhoduje o účinnosti a efektívnosti nástrojov sociálnej politiky.

Za hodné evaluačnej analýzy by som pokladala najmä oblasti:

- menežovania aplikácie sociálno-politických opatrení zhora nadol (či a ako sa z centrálnej úrovne komunikujú pripravované alebo schválené právne normy, či a ako sa riadi príprava realizačných inštitúcií pre výkon nových oprávnení a nástrojov sociálnej politiky),
- organizačnej analýzy výkonných inštitúcií (organizačnej kultúry a technológie činností, inovačného potenciálu inštitúcií poskytujúcich sociálnu pomoc a sociálne služby - aký je étos práce týchto inštitúcií, ako komunikujú s klientom, aké sú medzi nimi vzťahy apod.).

Tu by som videla najslabšie miesto procesu sociálnej politiky a evaluácia procesu realizácie by mohla priniesť významné poznatky pre zefektívnenie aplikácie sociálnej politiky (vyslovila by som v tejto súvislosti hypotézu, že nízka účinnosť niektorých nástrojov sociálnej politiky nesúvisí s ich koncepcnou neprimeranosťou, ale s tým, že sa neaplikujú žiaducim spôsobom).

Ďalšou oblasťou, vari najzávažnejšou, evaluačného výskumu v sociálnej politike je **evaluácia dôsledkov sociálno-politických opatrení**. Obsahom evaluačného výskumu v tomto prípade je vyhodnotenie dôsledkov, efektov politiky, zodpovedanie otázky či sa podarilo dosiahnuť opatrením proklamované ciele. Výskum môže byť koncipovaný ako komparácia (cez vybrané kritériá) stavu parametrov určitého problému pred intervenciou a po nej.

Zdôraznila by som v tejto súvislosti širší pojem dôsledky, pred pojmom výsledky či prínos. Tieto označenia môžu zväzdať k tomu, že sa pri hodnotení selektuje iba identifikácia prínosu, pozitívnych zmien (alebo toho čo by sme ako pozitívne zmeny mohli nazývať), ale nezohľadňujú sa možné nepriaznivé dôsledky. Hodnotenie dôsledkov by malo byť čo možno komplexné, sledovať čo sa na situácii problémom dotknutých sociálnych aktérov zmenilo a identifikovať tak očakávané dôsledky, ale aj dôsledky neočakávané. Tieto môžu byť neutrálne, ale aj nežiadúce a kontrafinalitné k predpokladaným zámerom. Je známe z dejín sociálnej politiky, že niektoré nástroje a spôsob ich uplatňovania môže reprodukovať novú podobu sociálnych problémov. Snaha o odkrytia aj neočakávaných dôsledkov sociálno-politických opatrení môžu byť cenným poznávacím prínosom evaluačného výskumu, ktorého výsledky môžu viesť ku korektúram intervenujúcich zásahov, za predpokladu, že sa evaluačný výskum realizuje v rámci experimentálneho overenia nástroja sociálnej politiky alebo je súčasťou monitorovania zavádzania nástroja. Práve zistenia nepriaznivých neočakávaných dôsledkov určitých postupov v sociálnej politike môže viesť k prehodnoteniu a inovácii základných princípov alebo nástrojov v sociálnej politike a rozvoju alternatívnych prístupov.

Evaluačný výskum v tejto oblasti sa často realizuje ako kvaziexperimentálny, za pomoci komparácie experimentálnej a kontrolnej skupiny. Výskumné stratégie môžu byť:

- after only (hodnotenie dôsledkov intervencie po aplikácii opatrenia alebo nástroja za komparovania v emperimentálnej a kontrolnej skupine),
- before–after (konfrontovanie situácie pred a po zavedení opatrenia v experimentálnej a kontrolnej skupine),
- súbežné overovanie viac alternatív (sledovanie dôsledkov diferencovanej výšky dávok, alebo diferencovaných foriem sociálnych služieb na vybraných skupinách pokiaľ možno homogénnej populácie) (Henshel, R. L., 1990, s. 205-210).

Tretou oblasťou (zameraním) evaluačného výskumu je **hodnotenie efektívnosti vynaložených prostriedkov**. Táto môže byť poňatá v prísne ekonomickom zmysle, a potom predpokladá určitú parametrizáciu finančných tokov a nákladovosti v oblasti sociálnych výdavov alebo môže byť poňatá v širšom zmysle sociálnej efektívnosti, a potom sa najčastejšie uplatňuje ako analýza ziskov a strát a ich sociálnej alokácie (kto a ako získal a kto a ako stratil).

Nie som horlivou zástankyňou evaluačného výskumu a som si vedomá, že má svoje slabiny a limity. V zahraničí po boome evaluácie v 70. rokoch nastúpila skepsa a odklon od evaluačných výskumov v rokoch 80. a 90. rokoch. Aj napriek tomu potreba spätnej väzby na konzistentnosť a účinky sociálno-politických opatrení zostáva. Je spoločenskou a odbornou objednávkou najmä u nás, kde rýchlosť zmien a spôsob zavádzanie v sociálnej oblasti (ale aj v celej oblasti verejnej politiky) pripomína divoké experimentovanie s populáciou, bez toho aby sa precizovala opodstatnenosť a dôsledky týchto zmien.

Ako slabiny a **limity evaluačného výskumu** možno stručne spomenúť dve:

1. konceptuálne (teoretické a metodologické – najmä otázka evaluačných kritérií, resp. indikátorov cez ktoré budeme hodnotiť, problém kváziexperimentálneho overovania, problém možnosti vypreparovať účinky intervenujúceho zásahu od ostatných faktorov, pôsobiach na dotknutých sociálnych aktérov bez ohľadu na nástroj sociálnej politiky),
2. kontextuálne (najmä ochota a schopnosť decízora, a to politického aj byrokratického akceptovať a primerane interpretovať a využívať poznatky evaluačného výskumu).

Práve táto kontextuálna rovina je v prípade evaluačného výskumu obzvlášť dôležitá. Jeho zmyslom je totiž najmä spätná väzba pre tvorcov sociálnej politiky a možnosť kultivovať prijímanie rozhodnutí, modifikovať a inovovať princípy a nástroje sociálnej politiky, a to nielen podľa politickej vôle, intuície alebo stereotypov, ale na základe reálnych dopadov a dôsledkov týchto opatrení.

Literatúra

- Bubelíni, J. 2001. *Prevenencia kriminality*. Bratislava.
- Carter, N., P. Day, R. E. Klein 1991. *How Organizations Measure Success*. London: Routledge.
- Henshel, R.L. 1990. *Thinking about Social Problems*. HBJ.
- Kaydos, W. 1999. *Operational Performance Measurement*. St. Lucie Press.
- Nachmias, D. 1980. *The Practice of Policy Evaluation*. New York.
- Room, G. 1986. *Cross-National Innovation in Social Policy*. London.

Volebné správanie na Slovensku, hodnotové orientácie, štiepiace línie

(Česko-slovenské sociologické dny, Praha, Vila Lanna, 10. – 12. kvätna 2004. Pracovné zachytenie vystúpenia)

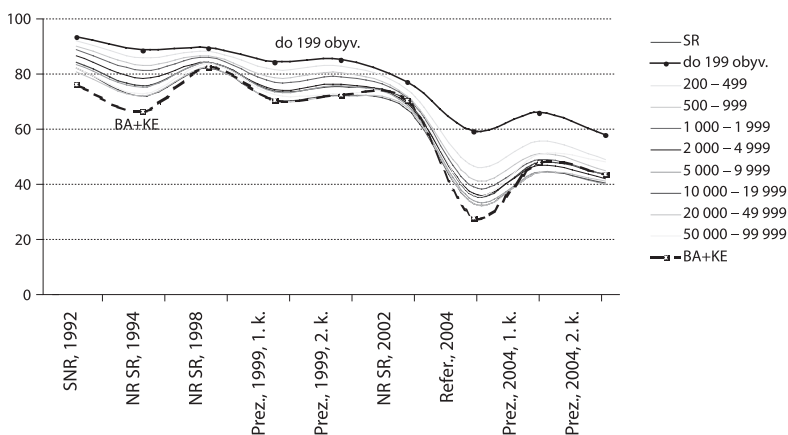
Vladimír Krivý
Sociologický ústav SAV, Bratislava

Problémové okruhy označené v názve prezentácie sa prelínajú. Prístup a poznatky chcem na tomto mieste naznačiť vybranými zisteniami. Využívam volebné a iné štatistiky na úrovni obcí SR, ako aj sociologicky obvyklejšie surveys.

Volebná účasť podľa veľkostných skupín obcí

Neveľmi ma zaujíma celková volebná účasť, ktorá sa v jednotlivých typoch volieb celkove neprekvapujúco znižuje, o to väčšia je ale zaujímavá **diferencovaná** volebná účasť, obzvlášť rozdielna účasť v prostrediach vyznačujúcich sa odlišným politickým vkusom.

Graf 1. Volebná účasť 1992 - 2004 v jednotlivých veľkostných skupinách obcí SR

Prameň: Štatistický úrad SR, vlastné prepočty

Na rozdiel napríklad od Poľska, na Slovensku od začiatku 90. rokov zaznamenávame vyššiu volebnú účasť v rurálnom prostredí, predovšetkým v najmenších obciach. Najnižšia volebná účasť bola celkove charakteristická pre slovenské veľkomestské prostredie (Bratislava a Košice),

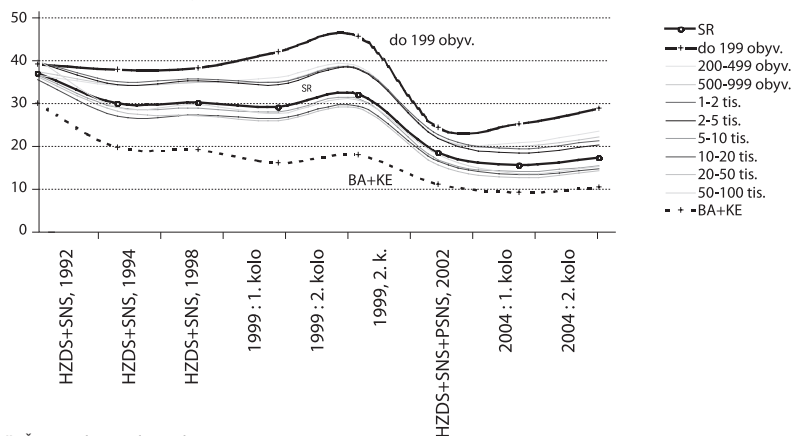
podrobnejší pohľad ale ukazuje premeny. Parlamentné voľby 1998, kedy v spoločnosti vrcholil základný politický konflikt na línii politický liberalizmus vs. autoritárstvo, boli charakteristické mimoriadne vysokou mobilizáciou voličov na oboch stranách konfliktu. V dôsledku toho sa účasť v rurálnom prostredí zvýšila mierne („efekt stropu“) a v urbánnom, najmä veľkomestskom prostredí výrazne. Rozdiely čo do účasti sa tak zmenšili. Na prekvapenie, zmenšené rozdiely pretrvali aj do parlamentných volieb 2002. Volebná účasť vo veľkomestskom prostredí sa zmenila tak, že prestáva byť najnižšou a volebný vplyv tohto prostredia sa komparatívne posilňuje. V rozpore s tým sa na prvý pohľad javí účasť v referende v apríli 2004. Vtedy sa však malo plebiscitne parlamentu odporučiť rozhodnúť o skrátení volebného obdobia a vypísaní predčasných volieb a neúčasť v referende tak bola často zámerným prejavom politického nesúhlasu s celým „projektom“.

Popri širokom pohľade na obdobie 1992 – 2004 je vhodné odlišiť tri druhy volieb – parlamentné, prezidentské a referendum – a posudzovať účasť v menších a väčších obciach v jednotlivých druhoch volieb separátne.

Rozloženie síl vo veľkostných skupinách obcí v základnom politickom konflikte

Diferencovaná volebná účasť v dôležitých prostrediach by nebola zaujímavá, keby sa tieto prostredia neodlišovali svojimi politickými inklináciami. Na Slovensku sa ale práve tým odlišovali a išlo o značne rozdielne pozície a opcie práve v základnom politickom konflikte.

Graf 2. Vývin mobilizovanej podpory mečiarizmu 1992-1994 v jednotlivých veľkostných skupinách obcí SR (v % celkového počtu oprávnených voličov)

Prameň: Štatistický úrad SR, vlastné prepočty

To, čo na Slovensku predstavovalo autoritárstvom sýtenú stránku konfliktu, dostalo názov mečiarizmus a v grafe vidieť pracovné zachytenie jeho reprezentácií. Od volieb 1992 vidíme nie iba celkový pokles jeho mobilizovanej podpory (a vidíme to prostredníctvom získaných hlasov, nie prostredníctvom získaných mandátov či získania / nezískania exekutívnej moci), ale opätovne aj rozdielnosti jednotlivých prostredí (podľa celkovej úrovne podpory a podľa vývinu). Prínajmenšom do roku 1999 sa rozdiely medzi menšími a väčšími obcami v tomto zväčšovali a dodnes sú značné.

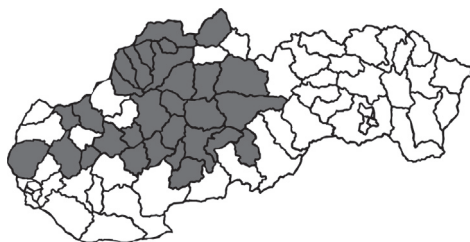
Uvedené rozdiely by vystúpili ešte väčšími, keby sme štatisticky odfiltrovali obce s výrazným zastúpením Maďarov. Maďari na Slovensku žijú často práve v rurálnom prostredí a zároveň silne odmietajú reprezentácie toho, čo býva označované ako mečiarizmus.

Metodologicky je zaujímavé (a zostáva to otvoreným problémom), že urbánno-rurálne rozdiely vystupujú zreteľnejšie prostredníctvom tvrdých údajov volebnej štatistiky, než prostredníctvom sociologických výberových zisťovaní uskutočňovaných na úrovni jednotlivcov. Výskumníkov, ktorí pracujú iba s posledne menovanými dátami, to môže viesť k podceňovaniu urbánno-rurálnych politických rozdielov.

Regionálna úspešnosť strán

K obvyklým sledovaným aspektom volieb patrí regionálna úspešnosť jednotlivých strán, často vyjadrovaná prostredníctvom „územia volebnej podpory“. Vyberieme si Hnutie za demokratické Slovensko, stranu s najväčšou voličskou podporou v parlamentných voľbách 1992 – 2002. Chceme si všímať tak nemeniaci sa teritoriálny základ podpory, ako aj premeny indikujúce regionálne „ústupy a prieniky“.

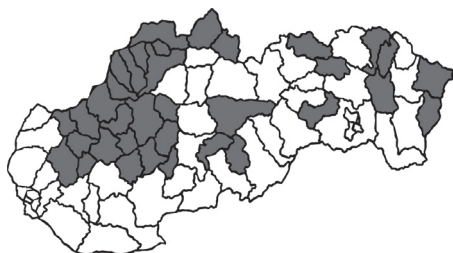
Graf 3. HZDS 1992: Územie volebnej podpory

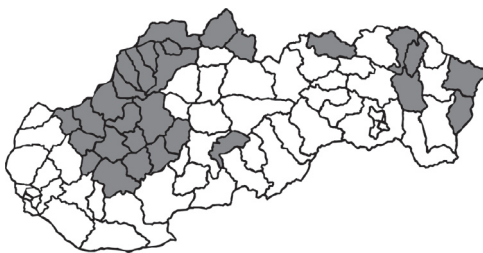
Graf 4. HZDS 1994: Územie volebnej podpory

Graf 5. HZDS 1998: Územie volebnej podpory

Graf 6. HZDS 2002: Územie volebnej podpory

Dlhodobé regionálne jadro podpory HZDS vychádza najmä z oblasti Kysúc a je lokalizované do pásu, ktorý cez horné a stredné Považie prechádza na horné Ponitrie a je potom zreteľné až po Detvu. Ustupovanie je zreteľné v dvoch smeroch: po prvé, v rozširujúcej sa „strategickej trhline“ cez Turiec s následnými regionálnymi stratami HZDS na strednom Slovensku, po druhé, ako ústup z „pribratislavských“ regiónov západného Slovenska. Naopak, HZDS sa postupne väčšmi regionálne presadzovalo na východnom Slovensku (určite ale nie na juhovýchodnom Slovensku).

Etnická mobilizácia voličov

V roku 2001 sa na Slovensku uskutočnili zakladateľské regionálne voľby do ôsmich krajských samospráv. Voľby poslancov boli jednokolové, voľby predsedov dvojkolové (s výnimkou Bratislavského kraja, kde najúspešnejší kandidát na predsedu samosprávneho kraja získal nadpolovičný podiel hlasov už v 1. kole). V dvoch krajoch – Trnavskom a Nitrianskom – sa do druhého kola dostali aj maďarskí kandidáti (presnejšie, kandidáti Strany maďarskej koalície). Zaujímavo sa to prejavilo vo volebnej účasti. Poznamenajme najprv všeobecnejšie, že celoslovenská volebná účasť v prvom kole predstavovala len 26,0 % a v druhom ešte klesla na 22,6 %. Výrazne inak tomu ale bolo práve v dvoch spomínaných krajoch.

Už v prvom kole volieb bola v týchto krajoch účasť nadpriemerná, a to predovšetkým v obciach výrazne maďarských i výrazne slovenských. A práve v týchto dvoch typoch obcí sa volebná účasť v druhom kole ešte zvýšila – na rozdiel nie iba od celoslovenského trendu, ale aj na rozdiel od etnicky „zmiešaných“ obcí uvedených dvoch krajov. Takto silne pôsobí etnická mobilizácia voličov. Dodajme už len, že obaja kandidáti Strany maďarskej koalície boli v druhom kole porazení.

Regionálne voľby 2001: volebná účasť v 1. a 2. kole v Trnavskom a Nitrianskom kraji – podľa podielu Maďarov v obciach

Znak	Účasť vo voľbách...	
	poslancov a predsedu, 1. kolo	predsedu, 2. kolo
Obce Trnavského a Nitrianskeho kraja s podielom Maďarov...		
do 0.1 %	33,7	38,9
0.1 - 1 %	32,6	36,1
1 - 5 %	35,6	40,6
5 - 20 %	28,0	28,5
20 - 40 %	26,5	26,4
40 - 60 %	29,5	30,7
60 - 80 %	34,3	37,1
80 - 100 %	43,0	51,2

Zdroj: ŠÚ SR, vlastné prepočty

Poznámka: graficky sú zvýraznené prípady vyššej volebnej účasti

Územno-voličské dedičstvo HSLS

Pátranie v minulosti viedlo k zisteniu, že ponad desaťročia existuje zaujímavé prepojenie regionálneho profilu niekdajšej Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, najpopulárnejšej strany na Slovensku v 20. a 30. rokoch (nie ale v zakladateľských voľbách) a niektorých súčasných strán. Z viacerých uplatnených metód analýzy (korelácie, regresná analýza, regionálne bašty, metóda najmenších odchyliet) uvedieme na tomto mieste iba jednu. Poznnamenávame, že údaje za roky 1929 a 1935 máme k dispozícii iba za okresy a pre okresy v hraniciach z 30. rokov sú prepočítané všetky výsledky strán od roku 1990. Keďže HSLS, ani ďalšie analyzované strany, ktoré v súčasnosti prejavujú známky obdobného regionálneho profilu, neboli úspešné v etnicky maďarskom prostredí, robíme aj prepočet, v ktorom sme odclonili vplyv okresov s výraznejším podielom maďarského etnika.

Výsledky HSLS a súčasných strán v pôvodných okresoch (Pearsonov koeficient korelácie)

Zo všetkých 79 okresov		Politické strany 1992 - 2002	Z 58 okresov (Maďari pod 20%)	
HSLS 1929	HSLS 1935		HSLS 1929	HSLS 1935
HZDS				
0,629	0,699	HZDS 1992	0,321	0,336
0,664	0,723	HZDS 1994	0,342	0,343
0,697	0,735	HZDS 1998	0,423	0,405
0,693	0,715	HZDS 2002	0,431	0,397
SNS				
0,505	0,490	SNS 1992	0,293	0,240
0,636	0,622	SNS 1994	0,497	0,463
0,740	0,733	SNS 1998	0,580	0,533
0,643	0,637	SNS 2002	0,489	0,438
0,435	0,453	PSNS 2002	0,225	0,206
0,657	0,667	SNS + PSNS 2002	0,450	0,407
KDH				
0,646	0,635	KDH 1992	0,395	0,339
0,652	0,638	KDH 1994	0,387	0,309
0,753	0,735	KDH 2002	0,557	0,488

Pramene: Československá statistika, 1929; archívne materiály Krajského úradu, 1935; ŠÚ SR 2002, vlastné prepočty

Poznámka: Vo voľbách 1935 bola HSLS v skutočnosti podstatnou súčasťou koalície Autonomistický blok.

Existujúce korelácie poukazujú na viaceré súčasné strany (HZDS, Slovenská národná strana, Kresťansko-demokratické hnutie), ktoré teritoriálnou úspešnosťou nadväzujú na úspešnosť niekdajšej HSLS. Hoci všetky uvedené tak „kopírujú“ profil regionálnej úspešnosti HSLS, iba jedna strana, Hnutie za demokratické Slovensko sa získanými podielmi hlasov pohybovala v takých „výškach“, ktoré sú porovnateľné s vysokými podielmi hlasov pre HSLS v úspešných regiónoch. Časť vysvetlenia spočíva v tom, že vtedy i „dnes“ ide o regióny výrazne slovenské a rímsko-katolícke, aj tak ale vo vysvetlení úspešnosti HZDS zostáva miesto pre samostatný vplyv „faktora HSLS“. Nazdávam sa, že základné vysvetlenie vedie cez regionálne politické kultúry. Dokumentovaný vzťah tiež oslabuje nádejnosť tých interpretácií, ktoré chceli či chcú vysvetliť úspešnosť HZDS primárne cez regionálne exponované sociálno-ekonomické problémy na začiatku 90. rokov.

Skryté súvislosti referenda o vstupe Slovenska do Európskej únie

Analytické prepojenie volebných štatistík umožňuje objaviť netušené súvislosti volebných výsledkov, prípadne aspoň argumentovať tie tušené.

V máji 2003 sa na Slovensku uskutočnilo referendum o vstupe Slovenska do EÚ. V tom čase žiadna relevantná politická strana nevystupovala proti takejto integrácii Slovenska (dokonca tesne pred referendom reprezentanti všetkých parlamentných strán sa spoločne a verejne vyjadrili „za“) a veľmi ťažkú pozíciu mali aj zahraniční experti a novinári, ktorí sa snažili nájsť nejaké euroskeptické názorové skupiny. Celá napínavosť referenda sa tak vzťahovala iba k volebnej účasti. Bolo tomu tak sčasti preto, že hoci sa verejne neprejavovali organizovaní odporcovia, existovalo dosť ľudí prejavujúcich „nevôľu“, pričom túto nevôľu neartikulovali zreteľne verejne. Bolo tomu tak ale aj kvôli slovenskému zákonu, ktorý považuje za platné referendum iba to, kde účasť prekročí 50% a to sa v žiadnom dovtedajšom slovenskom referende nestalo. Nakoniec k prelomeniu predsia len došlo, keď bola dosiahnutá účasť 52,2 %.

Účasť v referende o vstupe Slovenska do EÚ v skupinách obcí podľa úspešnosti politických strán vo voľbách 2002 – decilová metóda

Decilové rozdelenie obcí SR podľa úspešnosti politickej strany vo voľbách 2002	Účasť v obciach s výsledkom strán v r. 2002...							
	SDKÚ	SMK	KDH	ANO	HZDS	Smer	KSS	SNS+ PSNS
10	50,7	49,4	56,2	51,3	57,4	56,4	54,2	57,2
20	47,3	45,1	51,5	49,2	55,6	50,3	51,6	52,7
30	48,2	46,9	49,6	49,3	59,4	56,3	58,4	55,2
40	49,4	48,0	50,5	48,3	54,8	48,1	49,4	60,3
50	50,0	51,1	52,9	58,9	52,7	53,0	51,0	52,4
60	50,5	53,3	59,0	51,2	52,2	52,4	53,9	52,3
70	53,4	53,1	49,2	50,8	49,9	51,4	51,1	50,5
80	54,5	59,6	47,8	52,1	49,0	49,2	51,8	48,4
90	56,9	54,2	51,6	54,9	46,1	50,3	49,4	46,2
100	60,9	57,1	52,8	53,2	42,2	48,4	48,6	46,0

Prameň: Štatistický úrad SR, vlastné prepočty

Poznámky: 1. Usporiadanie obcí SR je, samozrejme, pre každú politickú stranu odlišné

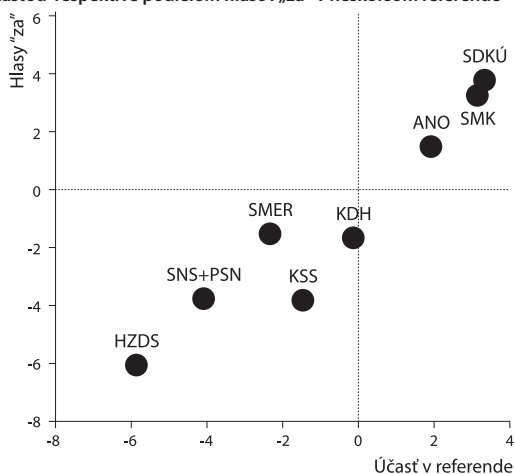
2. Celoslovenská účasť v referende bola 52,2%. Graficky zvýraznené sú políčka tabuľky s nadpriemerne vysokou účasťou v referende.

Dvomi spôsobmi sa teraz cez volebné štatistiky pozrieme na to, ktoré skupiny prívržencov politických strán podporili svojou účasťou v referende vstup Slovenska do EÚ výrazne a ktoré

menej (pri žiadnej skupine sme nenašli tak nízku volebnú účasť, že by sa dalo hovoriť o bojkote či prevažujúcom nesúhlase medzi zúčastnenými). V obidvoch prípadoch prepojíme na úrovni obcí SR údaje o účasti v referende so skoršími dátami o úspešnosti jednotlivých politických strán v parlamentných voľbách 2002.

Platí, že v prostredí (v obciach SR) s nadpriemernou úspešnosťou SDKÚ a SMK vo voľbách 2002 bola účasť v referende 2003 nadpriemerná. Tam, kde tieto strany získali v roku 2002 nízku podporu, bola aj účasť v neskoršom referende celkove nižšia. Opačná súvislosť vystúpila v prípadoch HZDS a spočítaných strán SNS a PSNS, ale aj KSS a Smeru: v prostrediach, kde boli silné, bola referendová účasť podpriemerná. Všetky zistenia vypovedajú bezprostredne o prostrediach (obciach), v ktorých politické strany operujú, nie iba o voličoch príslušných strán. Štatisticky je to ale významná indícia.

Graf 7. Referendum o vstupe Slovenska do EÚ (máj 2003): korelácia na úrovni obcí medzi úspešnosťou strán vo voľbách 2002 a účasťou respektíve podielom hlasov „za“ v neskoršom referende

Prameň: Štatistický úrad SR, vlastné prepočty

Druhý pohľad je grafický a je založený na koreláciách. Prostredníctvom nich vidíme ako sa väčšia-menšia podpora jednotlivým stranám vo voľbách 2002 premietla do neskoršej účasti v referende, ale aj do podielu hlasov „za“ vstup Slovenska do EÚ.

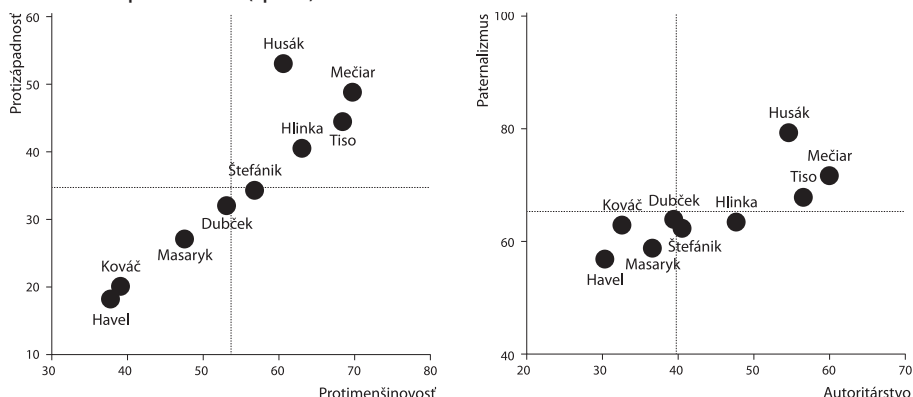
Ako najväčší protintegrační tu nepriamo vychádzajú prívrženci troch koalíčných strán – Slovenskej demokratickej a kresťanskej únie, Strany maďarskej koalície a Aliancie nového občana. V tých obciach, kde sa im darilo, bola v neskoršom referende celkove nadpriemerná účasť i nadpriemerné podiely hlasov „za“. Vo vzťahu najmä k HZDS, ale aj k ďalším opozičným stranám - Slovenskej národnej strane a Pravej slovenskej národnej strane, Komunistickej stra-

ne Slovenska a sčasti aj populárnej strane Smer - sa ukazuje opačná súvislosť: ako prechádzame k obciam, kde tieto strany majú vyššiu a vyššiu podporu, účasť v referende i podiel hlasov „za“ celkovo klesajú.

Historické inklinácie a súvisiace volebné orientácie

Slovensko prešlo v 20. storočí mnohými politickými režimami a má tak patrične bohatý a rozmanitý výber politických osobností, ku ktorým sa môže pozitívne či negatívne vzťahovať. Tieto osobnosti reprezentovali a niektorí dokonca sformovali istý hodnotový prúd a každá z nich má aj medzi dnešnou slovenskou verejnosťou svojich prívržencov. Najprv sme vybrali skupiny stúpcov; každú skupinu sme potom charakterizovali prostredníctvom niekoľkých hodnotových orientácií (ide o priemerné pozície na hodnotových stupniciach 0 – 100, samotné hodnotové stupnice boli konštruované prostredníctvom sumačných indexov).

Graf 8 a 9. Prívrženci historicky významných politických osobností: protimenšinovosť a protizápadnosť (vľavo) autoritárstvo a paternalizmus (vpravo)

Zdroj: IVO, október 1998

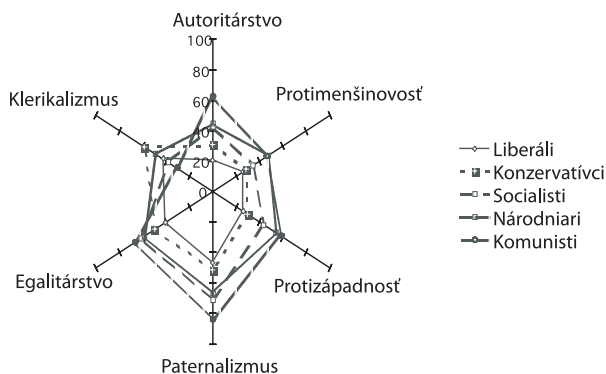
Z uvedených údajov sa nedozvieme, ktoré skupiny stúpcov sú početné a ktoré nie. Na tomto mieste doplníme len toľko, že najpočetnejší sú priaznivci A. Dubčeka a M. R. Štefánika – aj preto sú na hodnotových stupniciach blízko celoslovenských priemerov. Viac nás zaujímajú vzťahy medzi hodnotovými orientáciami, hodnotové pozície jednotlivých skupín a takto vytvorené zhluky politických osobností v hodnotových štruktúrach verejnosti. Vzťah medzi protizápadnosťou a (etnickou) protimenšinovosťou je silnejší než medzi paternalizmom a autoritárstvom. V oboch prípadoch ale vznikli dva zhluky. Jeden predstavujú stúpcovia reprezentantov rozličných prúdov autoritárskych režimov, resp. autoritárskych smerovaní: G. Husáka, J. Tisu a dosiaľ pôsobiaceho V. Mečiara (v menšej miere i A. Hlinku). Zhhluk sa

vyznačuje nadpriemernou protizápadnosťou, protimenšinovosťou, paternalizmom i autoritárstvom. Opačne smerovaný je zhluk prívržencov V. Havla, M. Kováča a v menšej miere aj T.G. Masaryka. Nájde sa viacero politologických aj historických dôvodov, pre ktoré môžeme uvedené osobnosti v zhlukoch vnímať ako celkovo či v rozhodujúcich okamžikoch vzájomne si blízky, našli by sa ale aj iné dôvody, ktoré takéto „spolupriradenie“ nepodporujú. Nerobíme však komparatívnu historicko-politologickú analýzu osobností, namiesto toho analyzujeme hodnotové štruktúry slovenskej verejnosti, ako sa v nich odráža historická skúsenosť i historické stereotypy.

Latentné ideové typy

Pokúsím sa vysvetliť konštrukciu tzv. latentných ideových typov a na záver s menším dôrazom ilustrovať tento koncept niekoľkými meritórnymi zisteniami. Vyjdeme z manifestných ideových typov, ktoré predstavujú výsledok sebazaradení pri ponuke ideových typov liberála, konzervatívca, socialistu, národníara a komunistu. Typy boli ponúknuté k sebazaradeniam a naplnili sa obsahom, ktorý do nich ľudia so svojimi názormi a hodnotovými orientáciami „priniesli“. Ďalej, každý typ sa vyznačuje istým charakteristickým vzorcom hodnotových orientácií (operacionalizovaným ako kombinácia dosiahnutých priemerných hodnôt na (tu šiestich) stupniciach.

Graf 10. Hodnotové orientácie manifestných ideových typov

Zdroj: IVO, marec 2000

Mnoho respondentov - takmer polovica - sa týmto spôsobom ale vôbec nezaradilo, hoci svojimi ideovými/politickými orientáciami predsa len niekam inklinujú. Existuje tiež nemálo takých ľudí, ktorí pred sebou svoju pozíciu nezakrývajú, majú však zábrany prezradiť ju

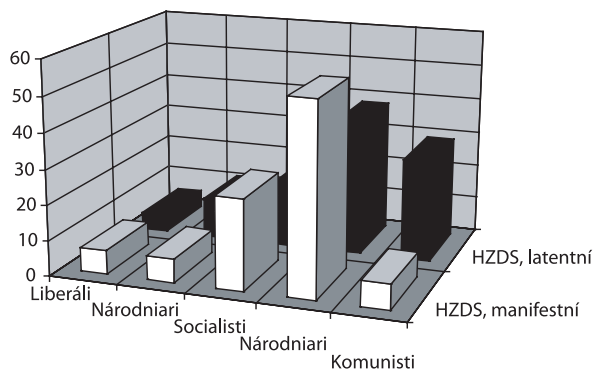
hoci vo výskumnej situácii. Opačný posun môže nastať v prípade, keď niektoré označenie je vnímané ako prestížne. Konečne, ani medzi respondentmi neexistuje súlad čo do chápania ideových typov, preto prihlásenia sa k istému typu ešte neznamenajú nevyhnutne prihlásenie sa k rovnakým hodnotám, názorom a postojom. Odkrývaním **latentných** ideových typov prekonávame prvé dve prekážky. Každého respondenta zaradíme do niektorého z typov a ani hanblivosťou zmenšený počet ľudí hlásiacich sa k niektorému typu nebráni, aby ďalší respondenti boli takto nepriamo „lokalizovaní“ podľa príbuzných orientácií. Tretiu prekážku pragmaticky otočíme: hodnotové a názorové ťažisko v každom type je určené väčšinou tých, ktorí sa k nemu prihlásili.

Práve určitý hodnotový vzorec je typický pre každú z terajších piatich skupín (typov). Potom platí, že ak má niekto k určitému vzorcu blízko, v hodnotovom zmysle patrí do skupiny a ak má k nemu ďaleko, do skupiny nepatrí. Preto aj v tomto zmysle nie každý, kto sa prihlásil za liberála, socialistu atď. ním hodnotovo aj je; na druhej strane mnohí ľudia sa síce nehlásia k tej-ktorej skupine, ale hodnotovo k nej prináležia.

Metódou najmenších odchýliek sme nakoniec každého respondenta priradili k tej skupine, od ktorej sa najmenej odchyľoval. Tak sme identifikovali jeho latentný typ.

Na príklade prívržencov HZDS možno ukázať zloženie podľa manifestných, ako aj podľa latentných ideových typov.

Graf 11. Prívrženci HZDS: Zastúpenie manifestných a latentných ideových typov

Zdroj: IVO, marec 2000

Priaznivci HZDS sa hlásili obzvlášť k typu (slovenského) národníara a za tým k typu socialistu. Analýza prostredníctvom latentných typov ale ukázala, že po type národníara nasleduje podľa početnosti latentný typ komunistu.

Obdobne ako spomínanou metódou najmenších odchýliek, metódou odchýliek najväčších zisťujeme latentný ideový typ, voči ktorému má respondent najvýraznejšiu hodnotovú dištanciu, a je teda k nemu najnegatívnejšie vymedzený.

S prihliadnutím na pozitívne i negatívne latentné typy na jar roku 2000 javila sa latentná ideová skladba skupín vymedzených podľa veku a podľa statusového sebazaradenia nasledovne.

Latentné typy definované zároveň pozitívne i negatívne: profily vybraných skupín

Znak a kategória	Antikomunistickí		Antiliberalní	
	liberáli	konzervatívci	národníari	komunisti
Vek				
18 - 24 rokov	27,1	25,7	13,2	5,2
25 - 34 rokov	30,7	18,3	13,5	9,7
35 - 44 rokov	22,9	21,6	12,0	14,6
45 - 54 rokov	23,0	15,8	15,1	15,5
55 - 59 rokov	14,2	19,8	22,6	18,9
60 a viac rokov	10,2	17,9	28,1	24,6
Status (vrstva podľa sebazaradenia)				
vyššia stredná	48,8	15,5	9,5	6,0
stredná	25,4	22,2	15,2	11,7
nižšia stredná	16,7	19,6	18,6	17,5
najnižšia	6,1	10,6	25,0	26,5

Prameň: Inštitút pre verejné otázky, marec 2000

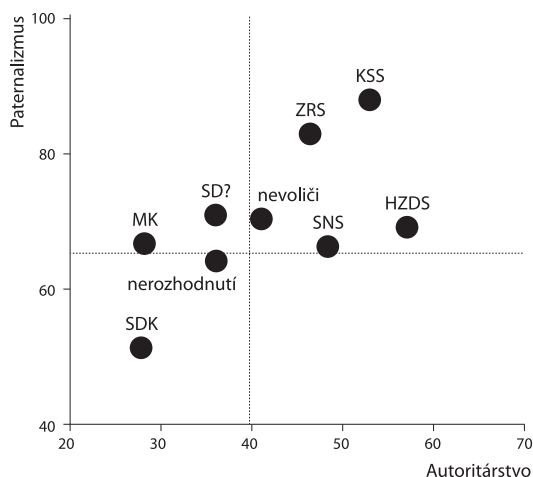
Poznámky:

1. Údaje sú riadkovými percentami. Dovočet do 100 % predstavujú vždy iné, menej početné a menej vyhranené typy (medzi nimi najčastejšie latentní socialisti a ich podtypy).
2. Graficky sú zvýraznené najvyššie číselné hodnoty v každom riadku.

Použitie označenia treba tu chápať vo vysvetlenom zmysle. Negatívne vymedzenie typov prostredníctvom najväčších hodnotových dištancií pritom iste neznamena vždy ostrý antagonizmus, ale predstavuje jednoducho vždy väčší hodnotový dištanc v istom smere, než voči všetkým ostatným hodnotovým vzorcom. Smerom k starším vekovým skupinám a ešte výraznejšie smerom k nižším statusovým skupinám ubúdala antikomunizmus a podiel latentných liberálov, pribúdala antiliberalnosť a podiely latentných národníarov (nacionalistov) a komunistov.

Hodnotové orientácie a politické štiepenia

Graf 12. Prívrženci politických strán: autoritárstvo a paternalizmus

Zdroj: Inštitút pre verejné otázky, október 1997

Už sme spomenuli, že základným politickým konfliktom v 90. rokoch (najmä v období 1994 – 1998) bol konflikt na línii autoritárstvo vs. politický liberalizmus. Údaje z jesene 1997 ukazujú, ako sa skupiny prívržencov politických strán odlišovali svojou mierou autoritárstva, ako aj mierou svojho paternalizmu. V kvadrante s nadpriemerným paternalizmom i s nadpriemerným autoritárstvom nachádzame priaznivcov všetkých troch vtedajších koalíčných strán – HZDS, SNS i Združenia robotníkov Slovenska – a k tomu stúpcov vtedy ešte mimoparlamentnej KSS. Skupiny stúpcov vtedajších opozičných strán sa síce odlišovali mierou paternalizmu, spájala ich ale podpriemerná miera autoritárstva (teda nadpriemerná miera politickej liberálnosti). Skupiny prívržencov strán sa významne odlišovali na jednej i na druhej hodnotovej stupnici, konfigurácia politickej scény ale z jednej diferenciácie – podľa miery autoritárstva – urobila politické štiepenie.

Sociologicky i politologicky je pozoruhodné, že obdobné rozdelenie prívržencov politických strán ako sme uviedli vyššie, existovalo už aj na jar 1994 a ešte aj v januári 1999. Výskum z mája 1994, štyri mesiace pred predčasnými parlamentnými voľbami, ukázal na línii autoritárstva zhľuk prívržencov práve tých strán, ktoré neskôr, na jeseň 1994 vytvorili novú, tzv. tretiu Mečiarovu vládu. Aj preto sa nedá akceptovať občasná argumentácia, že tieto rôznorodé strany spojil výlučne privatizačný záujem.

Súčasná deliace línie

Analýza údajov z troch výskumov uskutočnených na jeseň 2003 ukázala prostredníctvom faktorovej analýzy niekoľko deliacich línií.

Pozície skupín prívržencov politických strán vo vzťahu k jednotlivým faktorom podľa priemerných faktorových skóre

Výskum č.	Faktor č.	Obsah faktora	Priemerné faktorové skóre	Priemerné faktorové skóre
			> +0,100	< -0,100
1	1	Kresť. konzervativizmus vs. sekularizmus	KDH, SMK, HZDS	Smer, ANO, KSS, nerozhodnutí
	2	Odchod od komunizmu: podpora vs. odmietanie	SDKÚ, ANO, KDH, nerozhodnutí	KSS, HZDS
	3	Dôvera voči Maďarom	SMK, SDKÚ, KDH, ANO	SNS, HZDS, KSS
2	1	Porážka komunizmu: chvála vs. ľútosť	SDKÚ, ANO, KDH, nerozhodnutí, SMK	KSS, HZDS, nevolíči
	2	Západné intervenovanie	SDKÚ, SMK, ANO, KDH	KSS, HZDS, SNS
	3	Ilberálne tradicionalizmy	KDH, SMK, HZDS, KSS	ANO, SDKÚ, Smer, nevolíči, nerozhodnutí
	4	Slovenský nacionalizmus	SNS, HZDS, Smer	SMK
3	1	Kresťansko-konzervatívny klerikalizmus	KDH, SDKÚ, SNS	KSS, Smer, nevolíči
	2	Protimaďarská neznášanlivosť	SNS, HZDS, KSS, Smer, KDH, ANO	SMK, SDKÚ, nevolíči
	3	Odmietanie komunizmu	SDKÚ, ANO, KDH, SNS, nerozhodnutí, SMK	KSS, HZDS, Smer
	4	Rovnosťárstvo	KSS, HZDS, SMK	SDKÚ, nerozhodnutí
	5	Libertariánstvo vs. autoritárstvo	SDKÚ, ANO, SMK	nevolíči

Zdroje: IVO, september 2003; Katedra politológie FF UK, november 2003; CE-KI SAV, november 2003

Posudzujúc výsledky troch analýz pohľadom „celkovým“, vidíme tri hlavné osi:

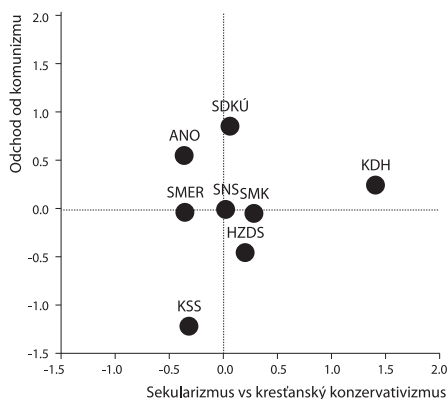
1. Konzervatívne - liberálnu os, ktorá potenciálne predstavuje priestor väčšej kultúrnej zrážky,
2. Spor o komunizmus, ktorý chápeme predovšetkým ako ľavicovo - pravicovú zrážku. Sýtenie tejto osi aj zásadnými otázkami nad uskutočnenými systémovými zmenami či pritakaním týmto zmenám však robí zo záujmového ľavo-pravého sporu aj otázku legi-

timity „nových“ vzťahov, sociálnych rozdielov, distribúcií a spravodlivosti. Nie je to iba prakticko-politické súperenie o ľavicové a pravicové riešenia aktuálnych otázok, ale „v batohu“ sa nachádzajú aj otázky „zlého či dobrého komunizmu“.

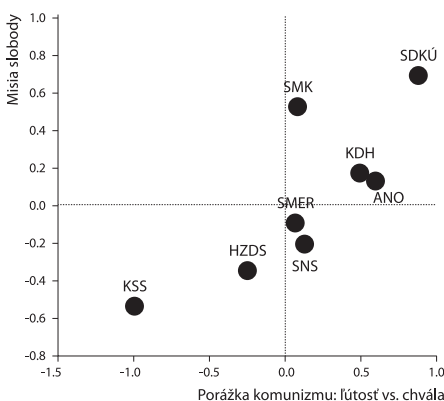
3. Spor medzi nacionálnou nevráživosťou voči Maďarom na strane jednej a občianskou toleranciou k nim a spoluprácou na strane druhej.

Základné politicko-priestorové koordináty, ako aj pozície skupín prívržencov politických strán si môžeme pozrieť v grafickom spracovaní.

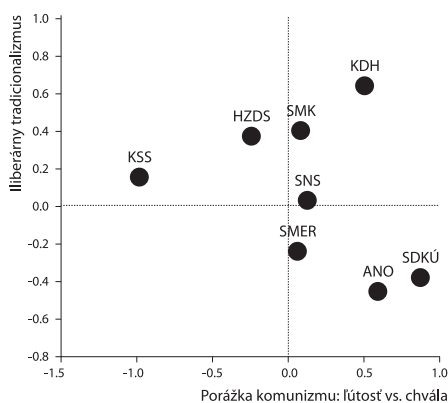
Graf 13. Prívrženci politických strán na osiach sekularizmu vs kresťanský konzervativizmus a odchod od komunizmu

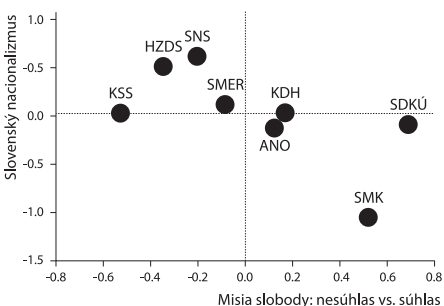
Graf 14. Prívrženci politických strán na osiach „porážka komunizmu“ a „misia slobody“

Graf 15. Prívrženci politických strán na osiach „porážka komunizmu“ a ilibérnych tradicionalizmov

Graf 16. Prívrženci politických strán na osiach „misia slobody“ a slovenský nacionalizmus

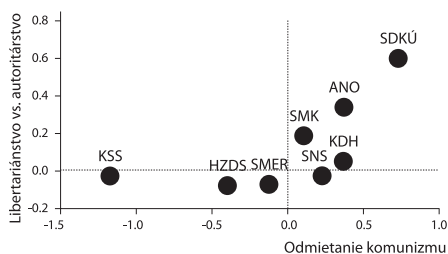

Zdroj:

1. IVO (a FOCUS), september 2003;
- 2.-4. Katedra politológie (a FOCUS), november 2003

Politické štiepenia sa objavili v prípade hlbšie ležiacich rozdielov týkajúcich sa najmä vzťahu k západnému (medzinárodnému) intervenovaniu. Za tým sa týkajú tiež dôvery k Maďarom a porážky komunizmu. Najmä v prvom prípade sú proti sebe zreteľne postavené skupiny

Graf 16. Prívrženci politických strán na osiach nacionalizmus a misia slobody

Zdroj: CE KI SAV (a MVK), november 2003

prívržencov koalíčných strán SMK, KDH, KDH a ANO na jednej strane, opozičných strán KSS, HZDS a SNS na strane druhej (pozícia priaznivcov populárneho Smeru zostala nevyhranená). Práve tým, že výrazné názorové rozdelenia sa potvrdzujú aj na inštitucionalizovanej politickej úrovni, stávajú sa štiepeniami politickými.

Vo viacerých iných prípadoch majú zhľuky skupín prívržencov strán inú „logiku združovania“. Napríklad v prípade rovnostárstva sa blízko k sebe dostávajú skupiny priaznivcov KSS, HZDS a SMK. Faktor slovenského nacionalizmu dostáva proti sebe skupiny SNS a HZDS na jednej strane a SMK na strane druhej. Na osi libertarianizmus vs. autoritarizmus stojí skupina HZDS proti zoskupeniu SDKÚ, ANO a SMK. I liberálny tradicionalizmus nemusí mať na Slovensku len podobu kresťansko-konzervatívnu, ale aj komunistickú. A tak tu blízko k sebe nachádzame skupiny KDH, HZDS, SMK a KSS, proti zasa ANO, SDKÚ a Smer. Kresťanský konzervativizmus oslovuje najväčšmi priaznivcov KDH, za tým ale aj časť prívržencov SDKÚ a HZDS, pravdepodobne aj SMK a SNS; v kontrapozícii sa nachádzajú priaznivci KSS, Smeru a pravdepodobne aj ANO.

Prostredníctvom faktorov a faktorových skóre vidíme aj to, čo (ktoré faktory) každé aktuálne inštitucionalizované zoskupenie (vládných strán, opozície) spája a čo ho prinajmenšom potenciálne rozdeľuje.

Názorové štiepenia

Existujú prinajmenšom dva dôležité spoločenské problémy (samozrejme, v skutočnosti je ich určite viac), vo vzťahu ku ktorým je slovenská verejnosť rozštiepená. Prvým z nich je spor etnického a občianskeho chápania usporiadania spoločnosti, druhým je tlmenejší spor o komunizmus.

„Predložíme Vám teraz dvojice názorov. Ktorý z uvedených dvoch názorov je Vám bližší?“

Dvojica č. Dvojice výrokov	
1	A. „Slovenská republika je štátom slovenského národa, a preto v ňom musia mať rozhodujúce postavenie Slováci“ vs. B. „Slovenská republika je štátom všetkých občanov, ktorí tu žijú, a preto musí zaručovať rovnaké práva všetkým, bez ohľadu na ich národnosť“
2	A. „Na temné stránky komunistického obdobia neslobodno zabúdať“ vs. B. „O negatívnych stránkach komunistického obdobia sa zbytočne mnoho hovorí“

Odpovede	Dvojice výrokov č.	
	1	2
úplný súhlas s výrokom A	38,5	21,9
čiastočný súhlas s výrokom A	9,5	14,9
stred	10,4	15,9
čiastočný súhlas s výrokom B	10,8	18,0
úplný súhlas s výrokom B	27,8	21,9
nevedia	3,0	7,3
spolu	100,0	100,0

Prameň: CE KI SAV, november 2003

V oboch prípadoch existuje slabý názorový stred a pomerne silne sú obsadené vyhraňené protikladné pozície (najmä vo vzťahu k prvému sporu). Predstavuje to v tomto zmysle labilnú postojovú základňu politickej stability. Samozrejme, demokratická politická stabilita môže v týchto smeroch pretrvať, avšak ak sa tak stane, nebude to vďaka postojovému konsenzu verejnosti, ale napriek uvedeným hodnotovým štiepeniam a azda ich oslabovaním.

Historicko-politické identity

Hodnotenie politických osobností s historickým významom sme už raz využili na hodnotovú analýzu ich stúpcov. V čerstvejšom výskume kolektívnych identít si respondenti vybrali zo širokého zoznamu politických osobností a nás budú zaujímať najvyšzdvihovanejšie pozitívne i negatívne osobnosti.

„Do zoznamu sme vybrali viacero verejne známych osobností z dávnejšej i nedávnejšej minulosti, ba i zo súčasnosti. Vyberte najviac tri osobnosti, ktoré si Vy osobne najväčšmi vážite, najväčšmi ich uznávate!“

Osobnosti	Odpov. Slovákov	Osobnosti	Odpov. Maďarov
Alexander Dubček	64,0	Sándor Petöfi	61,1
Ludovít Štúr	44,8	Lajos Kossuth	55,6
Milan R. Štefánik	42,4	Alexander Dubček	48,4
Mária Terézia	19,7	Václav Havel	24,6
kardinál Korec	14,8	Mária Terézia	22,2
Vladimír Mečiar	12,5		
Tomáš G. Masaryk	11,7		

Poznámka: podiely počítané z tzv. cases, tu iba podiely nad 10%

Prameň: CE KI SAV, november 2003

„Vyberte ešte zo zoznamu najviac tri osobnosti, voči ktorým máte najviac výhrady!“

Skupiny	Odpovede Slovákov	Skupiny	Odpovede Maďarov
Vladimír Mečiar	33,1	Vladimír Mečiar	65,9
Gustáv Husák	24,4	Edvard Beneš	34,1
Václav Havel	20,6	Jozef Tiso	33,3
Lajos Kossuth	17,2	Gustáv Husák	26,2
Edvard Beneš	16,0	Andrej Hlinka	25,4
Sándor Petöfi	12,7		
Jozef Tiso	11,3		
Andrej Hlinka	10,7		
voči žiadnej osobnosti nemá výhrady	15,7	voči žiadnej osobnosti nemá výhrady	0,8
pozná niekt., ale nevie sa rozhodnúť	9,7	pozná niekt., ale nevie sa rozhodnúť	4,0
nepozná žiadnu z týchto osobností	0,2	nepozná žiadnu z týchto osobností	0,8
odmietli odpovedať	4,3	odmietli odpovedať	9,5

Poznámka: podiely počítané z tzv. cases, tu iba podiely nad 10%

Prameň: CE KI SAV, november 2003

Slovenské a maďarské výbery sa v niektorých ohľadoch veľmi silne líšia. Maďari obzvlášť (pozitívne) vyzdvihujú maďarské osobnosti, negatívne najmä tie, ktorých pôsobenie vnímajú

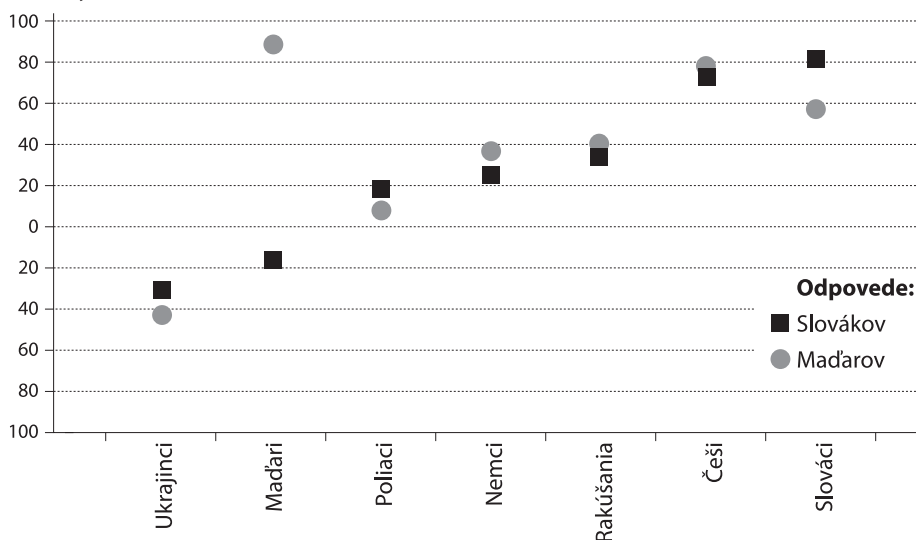

ako protimaďarské. Na druhej strane nemalá časť Slovákov priam alergicky reaguje na maďarské osobnosti. Slovákov i Maďarov spája obluba A. Dubčeka, prevažnú časť Slovákov a takmer všetkých Maďarov aj odmietanie V. Mečiara.

Kolektívne identity: dôvera a nedôvera k blízkym národom

Vzťahy stredo európskych národov boli a sú poznačené porozumením i konfliktmi, pozitívnymi i negatívnymi stereotypmi. Pozrieme sa, s akou dôverou hľadia Slováci a na Slovensku žijúci Maďari sami na seba, navzájom jeden na druhého, ako aj na okolité národy a na historicky blízkych Nemcov.

„Ako posudzujete Slovákov, Maďarov, Čechov, Rakúšanov, Poliakov, Ukrajincov a Nemcov? Sú pre Vás dôveryhodní alebo nedôveryhodní?“ Podiel odpovedí veľmi+skôr dôveryhodní mínus podiel odpovedí veľmi+skôr nedôveryhodní

V grafe všetky pozície „nad nulou“ vyjadrujú prevahu pozitívnych odpovedí (dôvery) nad negatívnymi (teda nad nedôverou), „pod nulou“ prevahu odpovedí negatívnych. Prvý pohľad prezrádza, že každá skupina (Slováci i Maďari) najčastejšie dôveruje vlastnej skupine. Druhý pohľad ukazuje „národné rebríčky“. Slovenský rebríček vedie „odspodu“ od Ukrajincov a Maďarov (s prevažujúcou nedôverou) cez Poliakov, Nemcov a Rakúšanov k Čechom a ešte o niečo väčšími k vlastnej skupine. Maďarský rebríček vedie „zdola“ taktiež od Ukrajincov, za tým ale nasledujú Poliaci, potom Nemci a Rakúšania, Slováci, Česi a sami Maďari. Tretí pohľad ukazuje slovensko – maďarské podobnosti a rozdiely. Podobnosti spočívajú v hodnotení ostatných,

teda iných skupín, rozdiely nachádzame v hodnotení vzájomnom. Maďari, pravda, nepozerajú na Slovákov s natoľko častou dôverou ako sami na seba, rozdiel ale nie je výrazný. Naproti tomu slovenské pohľady na Maďarov sa takmer „priepastne“ líšia od hodnotení samých seba: Maďari sú väčšinou posúdení ako nedôveryhodní. Pre spolunažívanie je potom priaznivou okolnosťou, že v etnicky zmiešaných obciach je spravidla posudzovanie „tých druhých“ priaznivejšie, než v obciach a oblastiach etnicky „čistých“.

V prezentácii mali centrálné miesto existujúce kultúrne rozdiely a práve sociokultúrny prístup využívame pri vysvetľovaní zistení.

Mladí ľudia o "československej", národno-štátnej a európskej identite

Ladislav Macháček, Sociologický ústav SAV, Bratislava
CERYS FF UCM v Trnave

Nezná alebo zamatová revolúcia v Československu a následné rozdelenie federálnej republiky na dva samostatné štáty dostali Slovensko a Slovákov do pozornosti medzinárodnej verejnosti oveľa výraznejšie, ako to bolo pred mnohými desaťročiami. Subjektívne hodnotenie tejto udalosti má rozličné odtiene u občanov Slovenska aj Česka. Na Slovensku ju vnímame ako prirodzený výsledok viac ako storočného úsilia Slovákov o národno-štátnu suverenitu. Bola a je to udalosť, ktorá významným spôsobom ovplyvňuje aj národnoemancipačné procesy v európskom priestore.

Rozdelenie Československa je aj po desiatich rokoch stále výzvou pre politikov i sociológov. Hľadá sa odpoveď na otázku, či bol tento akt politických elít opodstatnený v rozbiehajúcich sa procesoch európskej integrácie a komplikovaného rozdeľovania veľkých federácií (Juhoslávia a Sovietsky zväz) s dôsledkami pre mier a európsku stabilitu, prípadne obdobných národno-emancipačných hnutí v Veľkej Británii (Škótsko, Wales) a Španielsku (Baskicko, Katalánsko).

Význam "československej" identity desať rokov po

Kedže Slovenská a Česká republika boli do roku 1993, časťami spoločného štátu, chceli sme vedieť, či medzi účastníkmi výskumu zostal ešte nejaký pocit spolupatričnosti k "tej inej republike".

Výskumné údaje¹ z roku 2002 umožňujú porovnávať silu spolupatričnosti k lokalite, krajine a Európe (Tab 1). Vysoká identifikácia skúmaných osôb je spojená s ich súčasnými krajinami a mestami, kde žijú a kde sa aj väčšinou narodili .

¹ Cieľom tohto výskumného projektu financovaného Európskou komisiou je poskytnúť lokálnym, národným a európskym politikom informácie o tom, čo pre mladých ľudí znamená "byť Európanom" a ako vnímajú európske občianstvo. Respondentmi boli mladí muži a ženy vo veku 18-24 rokov, ktorí sú "novými európskymi občanmi". Výskum sa uskutočnil vo viacerých dvojiciach miest v krajinách a regiónoch, ktoré boli vždy historicky späté, ale ich odlišné hospodárske, spoločenské a kultúrne kontexty viedli k ich odlišným vzťahom so zvyškom Európy. Sú to Bratislava a Praha v Slovenskej a Českej republike; Viedeň a Vorarlberg v Rakúsku; Madrid a Bilbao v Španielsku; Chemnitz a Bielefeld v Nemecku; škótsky Edinburg a anglický Manchester vo Veľkej Británii. Okrem reprezentatívnych vzoriek mladých ľudí vo veku 18-24 rokov, ktorí žili v skúmanom meste aspoň päť rokov, sme oslovili aj mladých ľudí, o ktorých sme predpokladali, že sa budú viac cítiť Európanmi, pretože ich štúdium alebo práca ich vo väčšej miere orientujú na Európu (na Európu zameraná "elita"). Vo výskume sme zozbierali kvantitatívne (reprezentatívny prieskum) aj kvalitatívne dáta (hlboké pološtruktúrované rozhovory). Pozri Sociológia(Bratislava) 3,2004 alebo www.sociologia.sav.sk/mlade

Tabuľka 1 (Percentá so silnou pripútanosťou k mestu, krajine a Európe)

	Praha	Bratislava
Mesto narodenia	70,3%	67,5%
Vlastná krajina	77,5%	71,8%
Česká republika	-	14,8%
Slovenská republika	15,4%	-
Európa	41,6%	43,5%

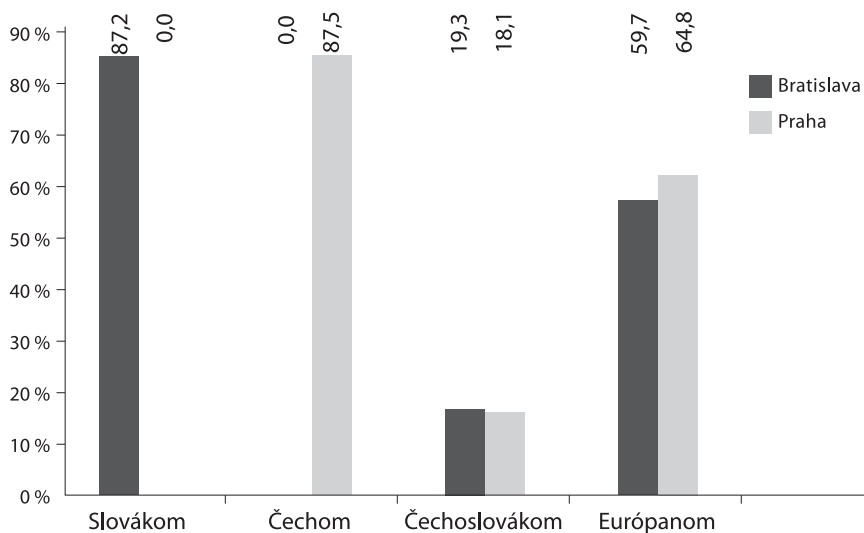
V našej analýze sme zisťovali aj silu identifikácie sa s konkrétnymi národnými identitami. Aj keď k rozdeleniu Československa došlo nie tak dávno požiadali sme našich respondentov, aby sa vyjadrili k tomu ako sa silne cítia byť Čechoslovákom. Porovnanie sily cítenia sa byť Čechoslovákom (Graf) so silou istej spolupatričnosti k inej republike bývalej Československej federácie (Tab 1) nám umožňuje konštatovať, že v oboch otázkach ide o rovnakú silu v oboch mestách.

Po rozdelení by sa dalo očakávať, že Slováci alebo Česi by mohli mať vzájomne odlišný vzťah k tej druhej časti bývalej republiky: lepší alebo horší. Rozdelenie Československa bolo vecou politických elít a zostane už "večnou" otázka, čo by sa stalo, ak by o rozdelení rozhodovali občania v referende.

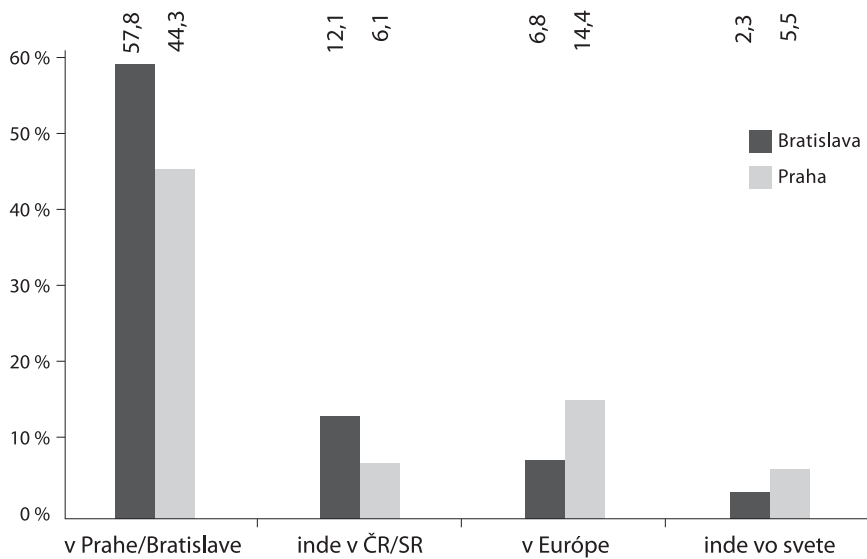
Napriek tomu, že naši respondenti žijú už desať rokov v nezávislých štátoch (čo pre mnohých z nich značí asi polovicu života), približne každá piata osoba vyjadrila spolupatričnosť s "československou" národnou identitou.

Ak hovoríme o oboch mestách, neustále treba rešpektovať ich kvalitatívny rozdiel. Praha je mesto, ktoré možno porovnávať v našom súbore iba s Viedňou alebo Madridom. Bratislava je mesto, ktoré má rovnocenného partnera v Edinburgu, Manchestri, Chemnitze alebo Bielefelde, či Bregenzi. Je zrejme, že proporcia tých, ktorí plánujú ostať žiť vo svojom meste po tridsiatke, je oveľa vyššia medzi Pražanmi ako medzi mladými Bratislavčanmi. Na rozdiel od Bratislavy je Praha metropola európskeho a dokonca svetového formátu. Mladí Pražania sa nemusia nikde sťahovať, aby sa dostali do nejakej európskej metropoly. Pre mladých Bratislavčanov je Praha jedným z prvých prirodzených cieľov na ceste do Európy a veľkého sveta (14,4%)

Graf 1. Cítite sa silne a veľmi silne byť:

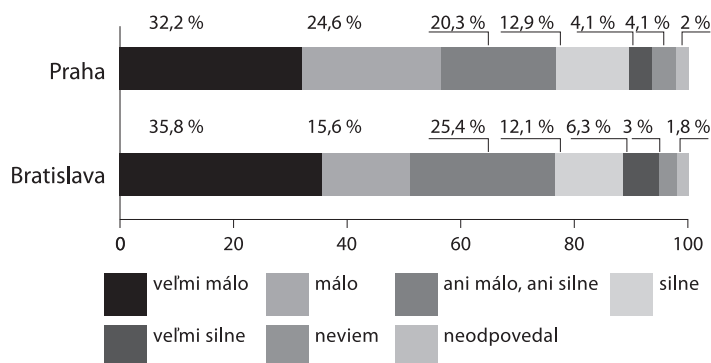

Graf 2. Kde plánuješ žiť, ak budeš mať 30 rokov?

Koncepcia „československej vzájomnosti“ pre Slovákov má aj po roku 1993 svojich stúpen-
cov spomedzi významných osobností kultúrneho života, ale aj širšieho okruhu občianstva.
Má nielen tradičné historické a kultúrne (jazyk), ale aj mnohé sociálno-štruktúrne (zmieša-
né manželstvá a ich deti v Bratislave a Prahe) a ekonomicko-politické (podpora v procesoch
európskej integrácie a výhodné prepojenie trhu) zdroje a príčiny.

Graf 3. Ako silne sa cítia mladí ľudia byť Čechoslovákom?

Ako ukazuje predstavená škála, približne viac ako polovica mladej generácie hlavných miest vníma vzájomnosť a spolupatričnosť Čechov a Slovákov. Prejavuje sa v spolupráci samostat-
ných republík v európskom priestore a v európskych inštitúciách.

Identifikácia s Európou a Európskou úniou

Meranie toho, do akej miery existuje pozitívny vzťah príslušnosti k Európe a aké sú posto-
je mladých ľudí k európskemu občianstvu a Európskej únii, sú užitočné nástroje na výskum
európskej identity. Pýtali sme sa respondentov, ako sa cítia byť Európanmi. Ako vidno, propor-
cia respondentov, ktorí sa cítia byť Slovákom/Čechom (80-90%), ale aj Európanom dosahuje
relatívne vysokú úroveň v oboch mestách (60-65%).

Tabuľka 2 Percento tých čo odpovedali veľmi silne a silne sa (3-4) cítia byť

Byť	Praha		Bratislava	
	Vzorka	Cieľová skupina	Vzorka	Cieľová skupina
Európanom	64,8%	77,4%	59,7%	74%
Európskym občanom	8,3%	25,8%	9,8%	20,4%
Budúcim EU občanom	43,9%	68,5%	59,4%	69,4%

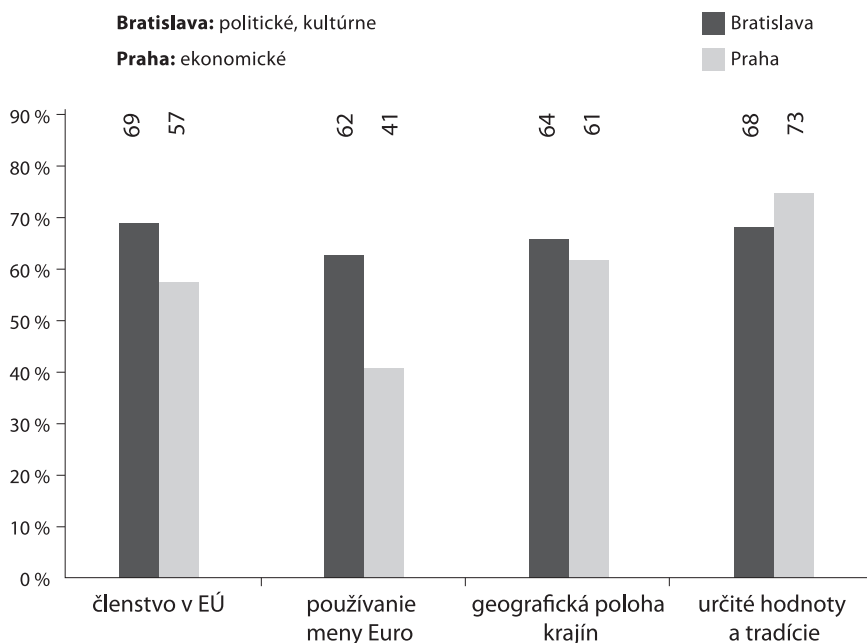
Pýtali sme sa aj "ako často sa cítia byť Euroobčanom". Podľa porovnania získaných výsledkov sa zdá (tabuľka 2), že pre respondentov "byť European" (65% a 44%) a "byť európsky občan alebo "byť občanom EÚ" značí rozdielne veci.

Mladí ľudia v Prahe (43%) a mladí ľudia v Bratislave (59%) z výskumnej vzorky oceňujú svoje budúce občianstvo v EÚ ako dôležitú záležitosť. V Bratislave je význam anticipovaného EÚ občianstva hodnotený rovnako ako dôležitosť národnej identity (60% & 60%). Môžeme teda konštatovať, že naše oduševnenie za rozdelenie federalizovaného štátu či vznik samostatných republík sa nemusí vždy spájať s menším nadšením za zjednocovanie Európy alebo za Európsku úniu.

Čo značí pre nás Európa

Prečo existuje taký veľký rozdiel pri zdôrazňovaní významu občianstva v EÚ medzi **Bratislavou a Prahou (60% a 44%)** Podrobnejšia analýza otázok, "ako chápeme Európu" alebo "čo značí pre nás Európa", umožňuje, aby sme si zvolili nasledujúce ukazovatele: členstvo v Európskej únii, európska mena, geografická poloha, isté hodnoty a tradície.

Graf 4. Kritériá pre Európu

Európa je komplexný jav, ktorý v sebe obsahuje rozličné kritériá. Euro symbolizujúce ekonomickú dimenziu integrovania krajín v EÚ sa zdá najmenej dôležitou pre chápanie zdrojov zjednocovania Európy a budovania jej identity u mladých ľudí v Prahe. V prípade Prahy je "euro" vlastne jediný ukazovateľ, ktorý sa v Prahe nepokladá za dôležitý pre chápanie "Európy". Na druhej strane v Bratislave patrí práve tento ukazovateľ chápania Európy medzi najdôležitejšie.

Znamená to súčasne, že Slováci z pozície relatívne mladého národa dobre chápu, že až ako členovia EÚ budú definitívne označení a aj uznaní za Európanov. Česi ako národ s bohatou historickou a kultúrnou tradíciou a samostatnou štátnosťou nikdy tento problém v moderných dejinách nemali. Isté pochybnosti o príslušnosti k Európe vzbudzujú Slováci medzi občanmi všetkých miest, s výnimkou Rakúska a Česka.

Väčšina mladých ľudí z Manchestru zahrnula do Európy Turecko (54%), ale len menšina Česko (44%) a Slovensko (37%). Na vyššej úrovni akceptujú Česko (58%) ako Slovensko (49%) v Edinburgu. Slovensko akceptujú v Bielefelde (56%) menej ako v Chemnitzi (81%).

Mnohých občanov Slovenska neustále irituje, čo všetko sa navarí v „európskej kuchyni“, čo všetko sa objavuje na „európskom jedálenskom lístku“ o Slovensku.

Slovensko je známe v Európe ako krajina, ktorej zostal v rukách „Čierny Peter“ za pokojné parlamentné rozdelenie Československej federácie, ktorá „svojuvoľne“ uviedla do prevádzky dunajské vodné dielo Gabčíkovo-Nagymaros, ale jej rozhodnutie schválil Haagsky súd, ktorá sa stala členom NATO o niekoľko rokov neskôr ako Poľsko, Česko a Maďarsko, ktorá bola najtvrdšie postihnutá vízovými opatreniami niektorých členských krajín EÚ za svojich občanov Rómov, ktorí sa začali správať ako prví euroobčania, ktorá najnovšie vyvolala údiv a dokonca rozhorčenie nad tým, že slovenskí občania neprišli manifestačne voliť svojich poslancov do európskeho parlamentu.

Volebné správanie mladých občanov

Výsledky sociologického výskumu Mládež a európska identita v roku 2002 naznačovali, že volebné správanie mladých ľudí má a bude mať isté osobitosti.

V Bratislave bola väčšia dôvera v parlamentnú demokraciu ako v Prahe a význam volebného aktu mal relatívne vysokú hodnotu. Na rozdiel od Prahy však mládež Bratislavy ešte nedoceňuje miestne a regionálne voľby. To naznačuje aj to, že skutočné kompetencie štátu ešte neprešli na tieto nové úrovne správy vecí verejných, najmä na Slovensku.

Pozoruhodnou informáciou získanou výskumom bolo uznanie rovnocennosti národných parlamentných volieb a volieb do európskeho parlamentu v oboch súboroch respondentov.

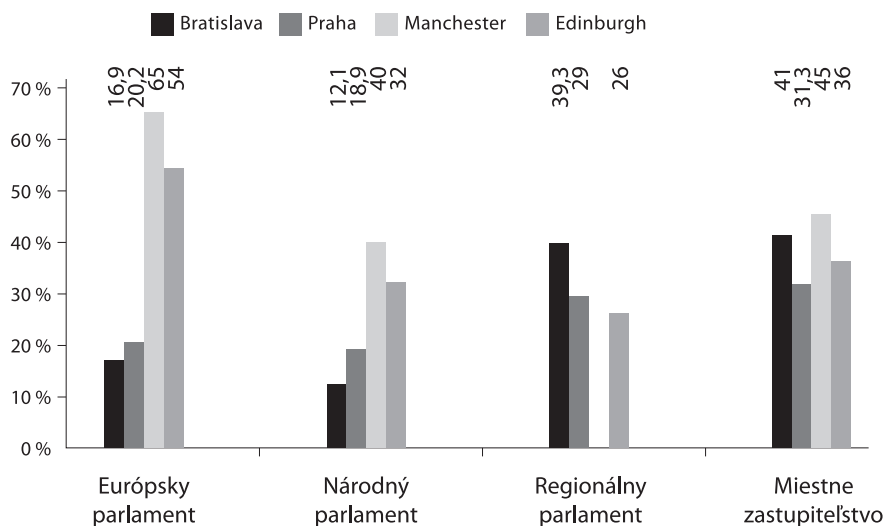

Očakávaná účasť mladých ľudí na voľbách do európskeho parlamentu v roku 2002 bola aj v porovnaní s niektorými európskymi krajinami relatívne vysoká.

Výnimkou je iba Rakúsko, kde dosahovala očakávaná účasť na voľbách ešte vyššie hodnoty.

Čo sa stalo v rokoch 2002-2004, že skutočná účasť občanov Slovenska na voľbách do Európskeho parlamentu bola podstatne iná, ako sa očakávalo?

Graf 5. Politická participácia: Nepôjdem voliť

Obyvatelia Slovenska sa v zápase s vlastným štátom, vlastnými politickými stranami, vlastnými privatizermi po roku 1993 učia správať ako občania. Zistili, že aj **neúčasť na voľbách je niekedy tá najúčinnejšie forma ako prejaviť občiansku odvahu a zodpovednosť**, ukázať svoju politickú vôľu a názor.

Prečo 80% občanov Slovenskej republiky s volebným právom, z nich veľa mladých ľudí, zostalo doma?

1. Volebný zákon im to neprikazuje, ako je to ešte dnes v niektorých členských krajinách EÚ. Občania vedia, že ich "za voľbu nohami" nečakajú tvrdé tresty ako pred rokom 1989 ani peňažné tresty ako je to v súčasnosti v niektorých krajinách EÚ.
2. Zákon absolutne netradične v doterajšej histórii určil na voľby jediný deň (napr. v Českej republike piatok a sobota). Mnohí občania v nedeľu išli do volebnej miestnosti priamo z kostola. Táto skutočnosť sa ukázala ako kalkulovaná výhoda pre ten druh politickej strany, ktorá čerpá volebný potenciál zo špecifického okruhu občanov. KDH získala nečakane 15% hlasov a 3 mandáty.

3. Inej politickej strane pomohlo to, že ich kandidátom na poslanca do Európskeho parlamentu sa stal symbol úspechu Slovenska na hokejových majstrovstvách sveta Peter Šťastný, hokejový manažér. Získal európsky poslanecký mandát s najvyšším počtom preferenčných hlasov. SDKÚ tiež získala 15% hlasov a 3 mandáty.

Neúčast' slovenských občanov na voľbách do EP treba pozorne „čítať“.

Je to ich verejný protest proti nízkej politickej kultúre, proti haštereniu predstaviteľov vládnych politických strán, proti politickej nestabilite v krajine. Efektnú neúčast', ktorú Európa neprehliadla, treba interpretovať (prečítať) ako hlasnú facku slovenských občanov svojej vláde a straníckej politike vôbec.

Nie nízka účasť na voľbách, ale rozhodujúce sú výsledky volieb do EP. Koho Slovensko poslalo do EP? Medzi 14 poslancami nenájdete člena Komunistickej strany Slovenska ani člena Slovenskej národnej strany. Zo 14 poslancov je 5 žien a 2 poslanci zastupujú maďarskú národnostnú menšinu. Zostáva však pravdou, že mandát všetkých poslancov je „slabý“. Dalo im ho iba 17% voličov. Občania si počkajú či slovenskí poslanci v EP budú alebo nebudú „srdcom na Slovensku“ ako to sľubovali. Budú si všímať aj to, kde bude ich „peňaženka“, v Bruseli alebo v Bratislave. Tak vtípne sa doplňoval predvolebný slogan o tom, kde bude „srdce“ poslanca, na billboarde jednej politickej strany. Problém je v tom, že Brusel je teraz skutočne srdcom Európy, kde sa rozhoduje aj o Slovensku.

Viac ako 50% občanov v minuloročnom referende(2003) odsúhlasilo vstup Slovenska do EÚ. Najmä mladí Slováci spájajú s ňou nielen lepší život, výhody slobodného pohybu a širšieho trhu práce, bezpečnejšiu a mierovú budúcnosť pre svoje deti, ale najmä uznanie svojej európskej identity ako relatívne mladého európskeho národa, ktorý v období po roku 1993 stihol to, čo iným národom trvalo desaťročia.

V máji 2004 sa občania Slovenska zmobilizovali k vyššej účasti v druhom kole prezidentských volieb bez toho, aby ich k tomu viedli vládne koaličné demokratické politické strany. Možno skôr povedať: išli voliť proti ich vôli. Občania Slovenska prišli k volebným urnám v takom „efektívnom“ počte, aby pochovali šancu Vladimíra Mečiara stať sa prezidentom Slovenskej republiky. V momente, keď si sadáme k okrúhlemu stolu novej Európy na „vlastnú stoličku“, občania SR nedovolili, aby ich reprezentoval v zahraničí niekto koho už (1998, 2002) posielali do prepadliska histórie.

Budúcnosť nie je síce monopolom mládeže, ale práve mladí ľudia by mali vždy využiť svoje občianske a politické práva a ovplyvniť účasťou na voľbách smerovanie a premeny vládnutia vo vlastných krajinách a v budúcnosti aj v Európskej únii.

Podpora rozvoja občianskej spoločnosti na Slovensku prostredníctvom Nadácie pre podporu občianskych aktivít v rokoch 1994 - 2002

Mgr. Milan Zeman

Fond Európskej únie PHARE sa stal po zmenách politického systému v krajinách strednej a východnej Európy významným nástrojom pomoci týmto krajinám v procese transformácie k trhovému hospodárstvu a budovania občianskej spoločnosti. Prostredníctvom programu PHARE boli podporované projekty zamerané na rozvoj súkromného sektora, rozvoj ľudských zdrojov, infraštruktúru, európsku integráciu, cezhraničnú spoluprácu, komunitné programy a pod. Táto časť štúdie je zameraná na programy ktoré na Slovensku administrovala Nadácia pre podporu občianskych aktivít od roku 1994 do roku 2002. Projekty zahrnuté do analýzy predstavujú len malú časť pomoci prichádzajúcu na Slovensko z prostriedkov PHARE, ale vzhľadom na skutočnosť, že projekty predkladajú subjekty pôsobiace v konkrétnych regiónoch, môžeme vyvodzovať mieru aktivity, resp. pasivity v danom regióne. Štúdia vznikla v rámci štátneho projektu Regionálna diferenciacia, regionálny rozvoj v Slovenskej republike v kontexte integračných dosahov.

1. Z histórie vzniku programu PHARE

Európska rada – predstavitelia vlád členských krajín Európskeho spoločenstva (terajšej Európskej únie) rozhodla v roku 1989 o podpore zásadných systémových zmien v Poľsku a Maďarsku. Rozhodnutie sa zrodilo v čase, keď v Československu ešte žiadne zmeny neprebehli.

Po roku 1989 sa Rada ministrov členských štátov EÚ v snahe podporiť zmeny prebiehajúce v krajinách strednej a východnej Európy rozhodla vytvoriť fond PHARE. Spočiatku sa fond zameriaval na poskytovanie pomoci Maďarsku a Poľsku (odtiaľ aj jeho názov ako akronym slov Poland and Hungary Assistance for Restructuring of their Economies, čiže Pomoc Poľsku a Maďarsku pri reštrukturalizácii ekonomiky) a v roku 1990 bol jeho záber rozšírený aj na Česko-Slovensko a iné krajiny strednej a východnej Európy. V deväťdesiatych rokoch 20. storočia uzavrela Európska komisia a členské štáty asociačné zmluvy (tzv. európske dohody) s ďalšími 10 krajinami Európy. Tieto dohody poskytujú právnu bázu pre bilaterálne vzťahy medzi EÚ a týmito krajinami.

Tabuľka 1. Začleňovanie krajín do programu PHARE v jednotlivých rokoch

Začleňovanie krajín do programu PHARE v jednotlivých rokoch				
1990	1991	1992	1993	1994
Maďarsko	Albánsko	Estónsko	Česko	Bosna a Hercegovina
Poľsko	Rumunsko	Lotyšsko	Slovensko	Macedónsko
Bulharsko			Litva	
Česko-Slovensko			Slovinsko	
Juhoslávia				
NDR				

Presun pomoci z ČSFR na SR a ČR prebehol plynule, pretože aj pred rokom 1993 boli jednotlivé programy rozdeľované obom republikám osobitne.

Európske spoločenstvá si prostredníctvom programu PHARE dali za cieľ poskytovať finančnú pomoc kandidátskym krajinám v úsilí zreformovať a prebudovať ich hospodárstva. Program PHARE sa čoskoro stal najväčším programom pomoci v strednej Európe zameraný na odbornú expertízu a investičnú podporu.

2. Základná charakteristika programu PHARE

Programom PHARE prejavilo Európske spoločenstvo (predchodca Európske únie) záujem podieľať sa na transformácii ekonomiky dvoch a neskôr ďalších krajín strednej a východnej Európy. Pre získanie pomoci musela krajina splniť tri podmienky – vnútornú demokraciu, smerovanie k trhovému hospodárstvu a skutočný záujem stať sa členom Európskej únie.

Phare sa stal hlavným nástrojom finančnej pomoci EÚ pre krajiny strednej a východnej Európy. Od svojho vzniku v roku 1989 Phare postupne rozšírilo svoje zameranie na 13 asociovaných krajín EÚ.

Pomoc Phare sa rozčleňovala do niekoľkých vetiev:

- Národný program
- Program cezhraničnej spolupráce (CBC – Cross-border Cooperation Programme)
- Špecializované programy
- Multibenefičiarne programy
- Komunitárne programy Európskych spoločenstiev
- Malé projekty

Programy cezhraničnej spolupráce (CBC - Cross-border Cooperation Programmes) vznikli v roku 1994 ako reakcia na potrebu riešiť špecifické problémy pohraničných regiónov. Tieto programy podporovali spoluprácu krajín a regiónov pozdĺž hraníc Európskej únie a štátov strednej a východnej Európy a boli kľúčovým prvkom predvstupovej stratégie. Cezhraničné programy sa pôvodne sústreďovali na regióny s rozvojovými problémami alebo na územia, kde sa vyskytovali pohraničné konflikty.

Špecializované programy slúžili na riešenie špecifických konkrétnych úloh v rozličných oblastiach života krajín usilujúcich sa o vstup do Európskej únie, napr. na riešenie otázok jadrovej bezpečnosti a pod.

Multibenefičiárne programy vznikli po roku 1998 zlúčením tzv. multi-country a horizontálnych programov. Súčasne sa začala redukcia pôvodných 25-30 programov na 10. Multibenefičiárne programy sa mali uplatňovať len v prípadoch, keď bol na viackrajinný prístup dôvod, napr. potreba konzistencie a efektívnych realizačných mechanizmov vo viacerých partnerských krajinách

Komunitárne programy Európskych spoločenstiev boli programy členských štátov EÚ a mohli sa na nich zúčastňovať aj asociované krajiny. Cieľom tejto spolupráce bolo pripraviť kandidátske štáty na členstvo v EÚ cestou oboznámenia s politikami a pracovnými metódami EÚ. Kandidátske krajiny sa mohli zúčastňovať na týchto programoch:

- Leonardo da Vinci, Národná agentúra programu Leonardo da Vinci v Slovenskej republike
- Vzdelávanie – Socrates, Národná kancelária programu Socrates v SR
- Mládež za Európu – mládežnícke aktivity
- Národná agentúra pre mobilitu mládeže (NAFYM)
- Copernicus (1997/1998)
- Štvrtý rámcový program pre výskum a technologický rozvoj
- Piaty rámcový program pre výskum a technologický rozvoj
- Kaleidoskop – kultúrna spolupráca (nahradil ho program Kultúra 2000)
- Raphael – ochrana a rozvoj kultúrneho dedičstva (nahradil ho program Kultúra 2000)
- Ariane – podpora kníh a čítania (nahradil ho program Kultúra 2000)
- Kultúra 2000 – Ministerstvo kultúry SR
- Médiá II - médiá
- Život – prostredie, príroda, tretí svet
- Podpora zdravia
- Európe proti rakovine
- Prevencia AIDS

- Prevencia drogovej závislosti
- Rovnaké príležitosti pre mužov a ženy
- Tretí viacročný program pre malé a stredné podniky v EÚ
- Šetri – energetické úspory
- Teplo – energia
- Synergia – energia
- Altener – energia – alternatívne zdroje

Malé projekty PHARE 2002

Základným cieľom grantového programu bolo zvýšiť povedomie slovenskej verejnosti o Európskej integrácii a integračnom procese a priamo prispieť k užšej európskej integrácii Slovenska a zviditeľniť Európsku úniu na Slovensku. O grant sa mohli uchádzať najmä mimovládne organizácie, inštitúcie vyššieho vzdelávania, orgány miestnej a regionálnej samosprávy, spoločenské, ekonomické, politické a kultúrne subjekty zo Slovenska.

Minimálna výška podpory pre jeden projekt je 5 000 EUR, maximálna výška je 35 000 EUR. Spolufinancovanie z prostriedkov grantu môže dosiahnuť najviac 80% z celkových nákladov na projekt. Projekt musí byť realizovaný na území Slovenskej republiky a ukončený do konca apríla 2004.

PHARE po roku 2000

V strategickom dokumente „Agenda 2000“, Európska komisia (EK) navrhla orientovať PHARE na prípravu kandidátskych krajín pre vstup do EÚ prostredníctvom dvoch priorit nápomocných pre prijatie legislatívy EÚ (tzv. „acquis communautaire“):

- posilnenie slovenských verejných inštitúcií, ktoré sú kompetentné pre realizáciu komunitného práva;
- investičná pomoc vo vybraných sektoroch (životné prostredie, spoje, regionálny rozvoj, dopravná infraštruktúra a podobne), v ktorých treba aj investične podporiť možnosť realizácie komunitného práva.

3. Nadácia pre podporu občianskych aktivít v Slovenskej republike

3.1 História vzniku NPOA

Európske spoločenstvo v rámci pomoci transformácie v krajinách strednej a východnej Európy vypracovalo programy pomoci nielen pre vládny a podnikateľský sektor, ale aj pre tzv. tretí sektor – pre mimovládne neziskové organizácie (MVO).

Vláda SR podpísaním Finančného memoranda s Európskym spoločenstvom v marci 1993 potvrdila prijatie podpory na rozvoj mimovládneho sektora z programu PHARE (Program rozvoja občianskej spoločnosti). Spravovanie finančných prostriedkov tohto programu bolo zverené špeciálne na tento účel ustanovenej mimovládnej organizácii – Nadácii pre podporu občianskych aktivít.

Nadácia pre podporu občianskych aktivít (NPOA) ako nezávislá mimovládna organizácia, ktorá vznikla v rámci programu Európskej únie PHARE bola zaregistrovaná v Bratislave v apríli 1993. Jej poslaním bola administrácia programov Európskej komisie, ktoré pomocou grantov pre široké spektrum slovenských mimovládnych neziskových organizácií prispievajú k rozvoju občianskej spoločnosti, demokracie a európskych hodnôt.

Riadi ju správna rada. Nadácia svoju činnosť vyvíja v úzkej súčinnosti s Delegáciou Európskej komisie a Národným koordinátorom PHARE na Úrade vlády Slovenskej republiky.

Vzhľadom na to, že NPOA bola založená z prostriedkov Programu PHARE, od začiatku bola v úzkom kontakte s viacerými PHARE programami, ako napr. školstvo, životné prostredie, sociálna starostlivosť, zdravotníctvo, rozvoj malého a stredného podnikania a ďalšími.

3.2 Programy NPOA – charakteristika

Program Phare Rozvoj občianskej spoločnosti

Základným programom NPOA je Program rozvoja občianskej spoločnosti (ROS). Cieľom prvého programu ROS 1993 bola najmä pomoc pri budovaní tretieho sektora, podpora novovznikajúcich mimovládnych organizácií (MVO), zlepšenie pracovného prostredia, školenia zástupcov MVO a podpora vzájomnej spolupráce.

Počas trojročného obdobia počet MVO význame vzrástol a ich činnosť sa začala profesionalizovať. Tento trend a celková situácia v krajine mali vplyv na aktivity MVO, čo sa prejavilo aj v stratégii programu ROS 1995. Jeho hlavným cieľom bolo zapojenie MVO do ekonomickej

a politickej transformácie Slovenska a všeobecná podpora pozície a úlohy tretieho sektora a taktiež infraštruktúry a služieb, ktoré MVO poskytujú. V čase, keď NR SR prijala kontroverzný Zákon o nadáciách, NPOA okamžite poskytla finančné prostriedky pre zriadenie štyroch poradenských centier, poskytujúcich právne poradenstvo pre MVO, najmä v oblasti preregistrácie nadácií.

Stratégia Programu ROS 1997 vznikala v nepriateľskej atmosfére voči tretiemu sektoru. Potreba posilniť tretí sektor bola reflektovaná aj v cieľoch programu, zameraných na zvýšenie povedomia verejnosti a médií o úlohe tretieho sektora, zlepšenie pozitívneho obrazu MVO, zvýšenie zručnosti MVO v oblasti ovplyvňovania predstaviteľov verejnej správy zodpovedných za tvorbu legislatívy a podpora strešných organizácií v treťom sektore. Situácia v treťom sektore počas implementácie programu ROS 1997 bola výnimočná z viacerých pohľadov. Charakterizovala ju najmä vysoká úroveň spolupráce medzi donormi, podmienená najmä podporou „Občianskej kampane za slobodné a čestné voľby - OK '98“ a významné zmeny v postojoch spoločnosti voči tretiemu sektoru po parlamentných voľbách v 1998.

Situácia po voľbách v roku 1998 otvorila pre MVO priestor v oblasti nadväzovania nových kontaktov, možnosti realizovania spolupráce nielen medzi MVO v regiónoch, ale aj s vládou a ďalšími štátnymi inštitúciami. Pre tretí sektor boli identifikované nové ciele, ku ktorým patrí najmä kultivácia dialógu so štátnymi orgánmi, transparentnosť a posilnenie decentralizácie. Hlavným cieľom programu ROS 1999, ktorý bol otvorený na roky 2000-2002, bolo preto posilnenie občianskej spoločnosti a vytvorenie prostredia, v ktorom bude sektor mimovládnych organizácií akceptovaný ako relevantný partner vlády.

Program Phare Rozvoj národnostných menšín

V októbri 1998 pripravila NPOA nový program - Program rozvoja národnostných menšín (PRNM). Problematika menšín bola čiastočne súčasťou programu ROS, kde sa MVO v oblasti ľudské práva a demokracia mohli uchádzať o podporu. Dodržiavanie menšinových práv bolo v minulosti často kritizované zo strany členských krajín Európskej únie, ako aj zo strany samotných menšín žijúcich na Slovensku. K cieľom programu patrilo preto zaujatie aktívnejšieho postoja pri ochrane práv menšín, podpora kultúrnych a vzdelávacích aktivít a podpora celkovej integrácie rómskej menšiny. Program bol otvorený v apríli 2000 a bol zameraný na podporu 11 oficiálne uznaných národnostných menšín, ktoré v súčasnosti žijú na Slovensku (Maďari, Rómovia, Ukrajinci, Bulhari, Chorváti, Rusíni-Ukrajinci, Poliaci, Česi, Židia, Nemci a Moravania), ktoré sú zastúpené aj v Rade vlády pre národnostné menšiny.

Tabuľka 2. Počet podporených projektov – podľa jednotlivých národnostných menšín

	Rok 2000	Rok 2001
Bulharská menšina	0	1
Česká menšina	1	1
Chorvátska menšina	0	1
Karpatsko-nemecká menšina	0	0
Maďarská menšina	18	17
Moravská menšina	0	0
Poľská menšina	0	0
Rómska menšina	27	84
Rusínska menšina	5	4
Rusínsko-ukrajinská menšina	2	1
Židovská menšina	1	2
Interetnické projekty	4	17
SPOLU	58	128

Okrem základného Programu rozvoja občianskej spoločnosti a Programu rozvoja národnostných menšín NPOA v spolupráci s Delegáciou Európskej komisie administrovala niekoľko mikroprogramov:

Demokratický program Phare - Mikroprojekty

Hlavným cieľom Demokratického programu Phare – Mikroprojekty bola podpora celkového procesu politickej reformy v krajinách strednej a východnej Európy, rozvoj demokratizačných princípov v spoločnosti a budovanie stabilnej otvorenej spoločnosti. V prípade tohto programu Správna rada NPOA projekty len odporúčala, konečné rozhodnutie o udelení subvencie urobila Delegácia Európskej komisie.

Program Phare LIEN

V roku 1997 NPOA administrovala mikroprojekty programu PHARE LIEN (Link Inter European NGOs), ktorého cieľom bolo podporovať projekty zamerané na pomoc znevýhodneným skupinám občanov. Z hľadiska obsahovej náplne môžeme projekty programu LIEN rozdeliť na štyri tematické skupiny:

Integrácia – vytvorenie lepších podmienok na spoločenské a sociálne začlenenie občanov s postihnutím a podpora znevýhodnených občanov,

Školenie – podpora projektov zameraných na doškolovanie a rekvalifikáciu nezamestnaných a na zlepšenie informovanosti o trhu práce,

Špeciálne programy – vytvorenie podporných programov, ktoré zabezpečia sociálnu a zdravotnú starostlivosť o sociálne slabšie vrstvy obyvateľstva,

Postavenie žien – posilňovanie postavenia žien v spoločnosti.

Program Phare Partnership

Program Phare Partnership vznikol z iniciatívy Európskej komisie podporiť proces ekonomickej a sociálnej transformácie.

Cieľová skupina tohto programu je rozšírená, okrem mimovládnych organizácií sa o subvenciu mohli uchádzať aj ďalšie neziskové organizácie, a to samosprávy a odborové organizácie. Hlavnými cieľmi programu bolo posilnenie rozvoja občianskej spoločnosti, podpora miestneho trvalo udržateľného rozvoja a spolupráce medzi miestnymi neziskovými organizáciami.

Program Partnership mal tri tematické okruhy:

Miestny a regionálny rozvoj (zlepšenie miestnych služieb, regionálne plánovanie, rozvoj vidieka, rozvoj cestovného ruchu a agroturistiky, plánovanie a rozvoj miest),

Rozvoj ľudských zdrojov (vzdelávanie dospelých, doškolovanie podľa potrieb miestneho ekonomického a sociálno-ekonomického rozvoja),

Sociálno-ekonomický rozvoj (presadzovanie práv pracujúcich a posilnenie sociálneho dialógu, presadzovanie záujmov spotrebiteľov, atď.).

Program Európska iniciatíva pre demokraciu a ľudské práva – EIDHR

Hlavným cieľom programu EIDHR je posilnenie pluralitnej demokracie, ľudských práv a dodržiavanie zákona prostredníctvom podpory celkového procesu demokratizácie, rozvoja občianskej spoločnosti a ochrany ľudských práv.

Tento program sa špecificky zameriaval na podporu projektov mimovládnych organizácií, ktoré pôsobia na národnej, regionálnej a miestnej úrovni a tak dopĺňal ďalšie programy Phare.

Hlavné oblasti podpory:

1. Transparentnosť, efektívne riadenie, boj proti korupcii
2. Ľudské a občianske práva
  - Menšiny (deti, ženy, spoločenské menšiny...)
  - Sloboda tlače a médií
  - Pozdvihnutie všeobecného právneho vedomia občanov a rešpektovanie zákona
3. Obhajovanie záujmov (advocacy)
4. Boj proti rasizmu, xenofóbii a intolerancii
5. Interetnický dialóg
6. Rovnosť príležitostí pre ženy v rozhodovacích procesoch
7. Dialóg a spolupráca medzi verejnou správou a mimovládnyimi organizáciami

Program ACCESS

Program ACCESS bol regionálnym programom Európskej komisie pre predvstupové kandidátske krajiny. Cieľom programu ACCESS bolo posilnenie inštitucionálnej a operačnej kapacity mimovládnych organizácií, medzinárodné sieťovanie MVO a redukcia problémov v oblasti životného prostredia, uplatňovania *acquis communautaire* v praxi a to najmä v oblasti životného prostredia a poskytovania sociálnych služieb zraniteľným skupinám obyvateľstva.

Tabuľka 3. Počet podporených projektov v rámci mikroprogramov

Program	Počet podporených projektov	Celková suma v EUR
Demokratický program Phare 1992	14	70 000
Demokratický program Phare 1994	17	100 000
Demokratický program Phare 1996	21	110 000
Demokratický program Phare 1997	15	110 000
Phare LIEN 1996	30	120 000
Phare LIEN 1999	27	170 000
Phare Partnership 1999	10	100 000
EIDHR 1999	12	190 000

3.3 Pokrytie krajov a okresov SR programami administrovanými NPOA

Najväčšie pokrytie projektmi administrovanými Nadáciou pre podporu občianskych aktivít dosiahol Bratislavský kraj (40%). Nadpriemerné pokrytie bolo dosiahnuté v Banskobystrickom kraji (16%). Kraje východného Slovenska dosahujú úroveň pokrytia približne zodpovedajúcu

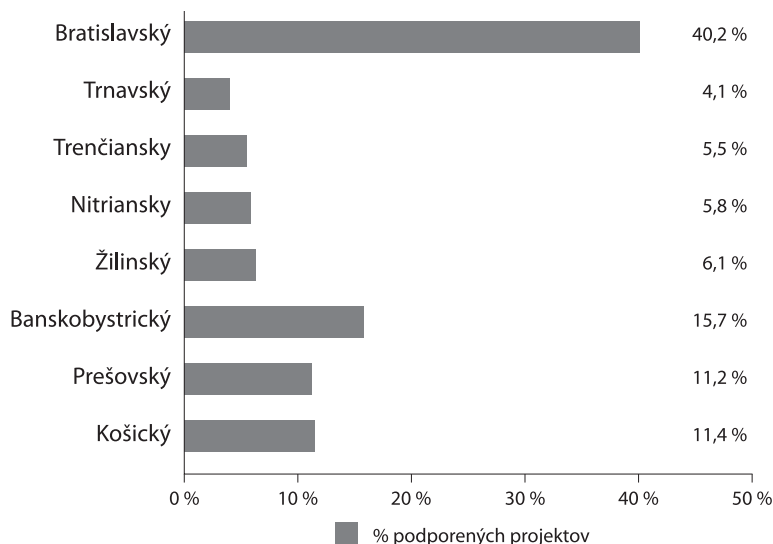
počtu obyvateľov žijúcich v týchto krajoch. Štyri kraje – Trnavský, Trenčiansky, Nitriansky a Žilinský sú podpriemerne pokryté projektmi administrovanými prostredníctvom NPOA. Dominantné postavenie Bratislavského kraja môže byť do určitej miery skresľujúce, pretože Bratislava je sídlom subjektov (nadácií, občianskych združení, neinvestičných fondov) s celo-slovenskou pôsobnosťou.

Aj keď NPOA pokrýva len menšiu časť projektov podporovaných PHARE, práve skutočnosť, že predkladanie projektov je iniciované zdola, od subjektov pôsobiacich v konkrétnych regiónoch, nám môže naznačovať, aké potreby má ten ktorý región ako aj mieru aktivity resp. pasivity.

Tabuľka 4. Podporené projekty prostredníctvom NPOA podľa krajov SR

	v abs. číslach	v %
Bratislavský kraj	584	40,2
Trnavský kraj	59	4,1
Trenčiansky kraj	80	5,5
Nitriansky kraj	85	5,8
Žilinský kraj	88	6,1
Banskobystrický kraj	229	15,7
Prešovský kraj	163	11,2
Košický kraj	166	11,4
SPOLU	1454	100%

Graf 1. Podporené projekty prostredníctvom NPOA podľa krajov SR

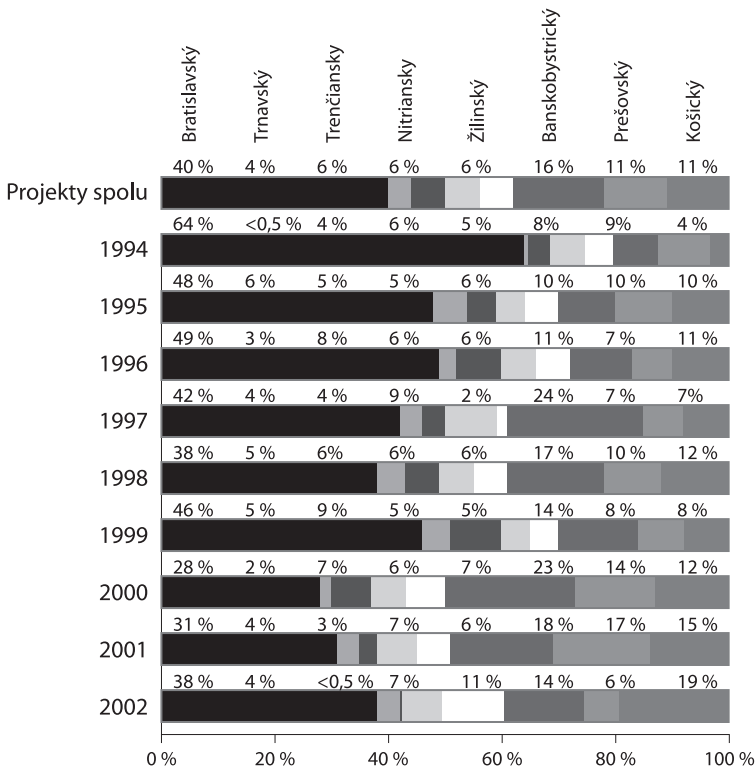

Podpora rozvoja občianskej spoločnosti na Slovensku prostredníctvom Nadácie pre podporu občianskych aktivít v rokoch 1994 - 2002

Tabuľka 5. Podporené projekty v rokoch 1994 – 2002 podľa krajov SR v abs. číslach

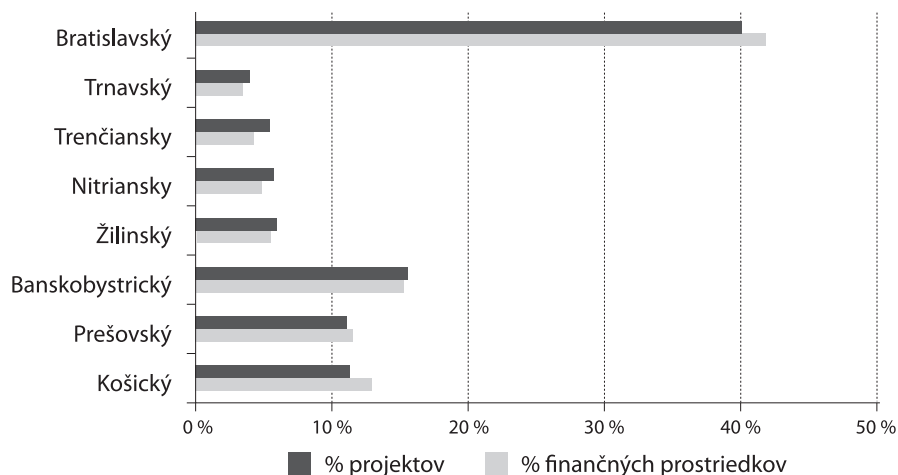
	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	Σ
Bratislavský kraj	55	84	59	19	76	109	60	95	27	584
Trnavský kraj	1	10	4	2	10	11	5	13	3	59
Trenčiansky kraj	3	8	9	2	11	21	15	10	1	80
Nitriansky kraj	5	8	7	4	12	12	12	20	5	85
Žilinský kraj	4	10	7	1	12	13	15	18	8	88
Banskobystrický kraj	7	18	13	11	33	34	49	54	10	229
Prešovský kraj	8	18	8	3	20	19	30	53	4	163
Košický kraj	3	18	13	3	24	20	25	46	14	166
SPOLU	86	174	120	45	198	239	211	309	72	1454

Graf 2. Podiel podporených projektov prostredníctvom NPOA podľa krajov SR

Z grafu 3 je zrejmé, že počet podporených projektov v jednotlivých krajoch sa v podstate kryje s podielom pridelených finančných prostriedkov.

Graf 3. Porovnanie podielu projektov a pridelených finančných prostriedkov v krajoch SR

3.4 Pokrytie krajov SR podľa typu programov a zamerania

Najviac projektov podporených prostredníctvom NPOA bolo v rámci programu ROS (71,9%). V rámci Programu rozvoja národnostných menšín bolo podporených 13% projektov.

V rámci ďalších piatich programov bolo podporených 15% projektov.

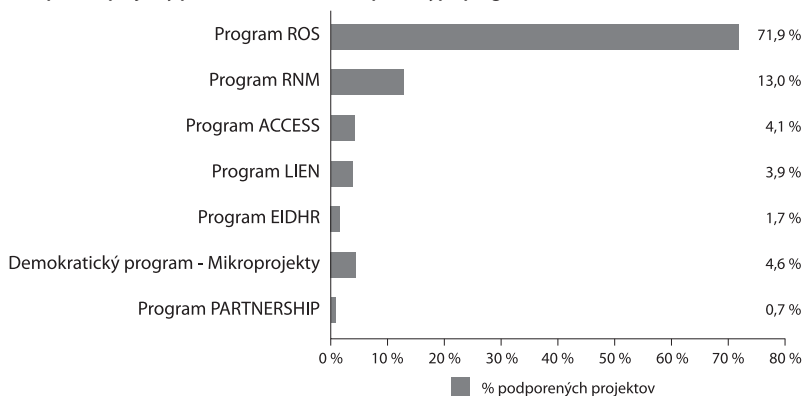
Z hľadiska zamerania bol každý piaty podporený projekt (20%) orientovaný na sociálne služby a sociálne programy. Projektov so zameraním na vzdelávanie a výskum a školenia bolo podporených 11,6%. NPOA podporila 9% projektov zameraných na rozvoj dobrovoľníctva a filantropie a 9% projektov zameraných na životné prostredie.

Ďalšie podporené projekty boli zamerané na deti a mládež (7,3%), zdravie a zdravotnú prevenciu (6,7%), demokraciu (6,5%), kultúru (6,2%), ľudské práva a národnostné menšiny, interetnický dialóg (5,8%) a komunitné aktivity (4,1%).

Menej ako 3% podporených projektov bolo zameraných na spolkový život (2,5%), integráciu postihnutých, menšinových a inak znevýhodnených komunít (2,2%), boj proti korupcii a dodržiavanie zákona (1,2%), Slovensko a EÚ (1%), voľby – zvýšenie účasti predstaviteľov národnostných menšín (0,6%), tlač a médiá (0,5%), interkultúrálnu komunikáciu (0,3%) a postavenie žien (0,3%).

Podpora rozvoja občianskej spoločnosti na Slovensku prostredníctvom Nadácie pre podporu občianskych aktivít v rokoch 1994 - 2002

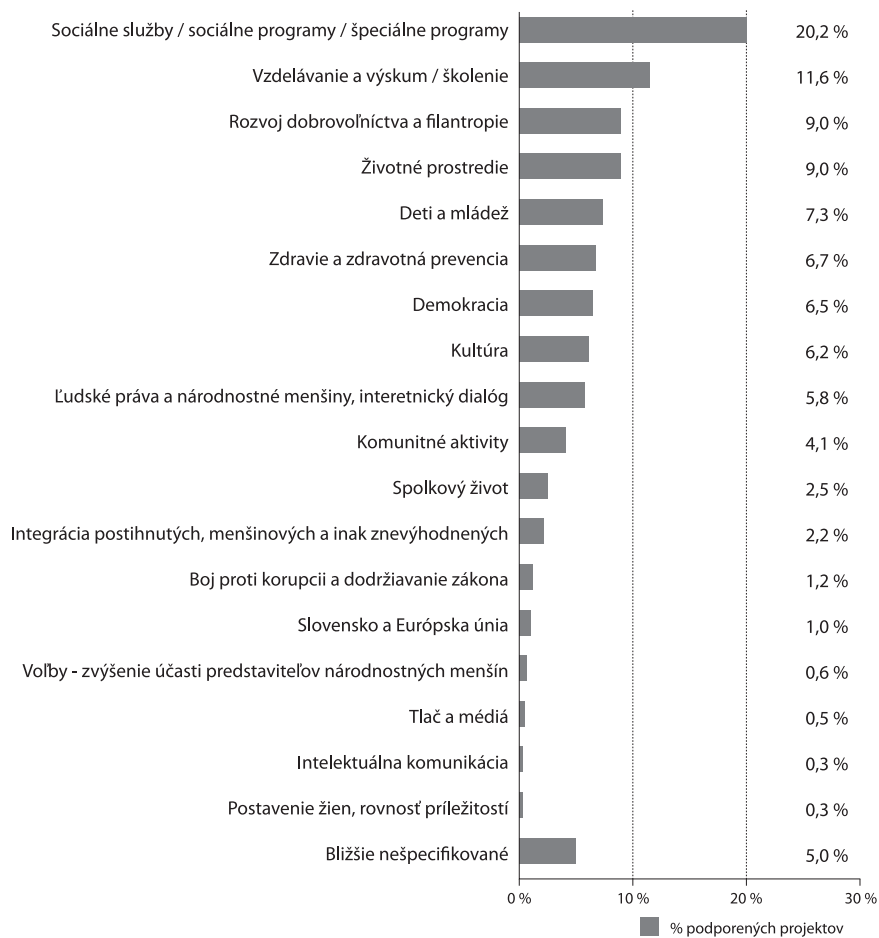
Graf 4. Podporené projekty prostredníctvom NPOA podľa typu programu

Tabuľka 6. Podporené projekty prostredníctvom NPOA podľa typu programu

Program	v abs. číslach	v %
Program ROS	1046	71,9
Program RNM	189	13,0
Program ACCESS	60	4,1
Program LIEN	57	3,9
Program EIDHR	25	1,7
Demokratický program Phare	67	4,6
Program Partnership	10	0,7
SPOLU	1454	100

Graf 5. Podporené projekty prostredníctvom NPOA podľa zamerania

Podpora rozvoja občianskej spoločnosti na Slovensku prostredníctvom Nadácie pre podporu občianskych aktivít v rokoch 1994 - 2002

Tabuľka 7. Podporené projekty prostredníctvom NPOA podľa zamerania

Zameranie	v abs. číslach	v %
Boj proti korupcii a dodržiavanie zákona	17	1,2
Demokracia	95	6,5
Deti a mládež	106	7,3
Integrácia postihnutých, menšinových a inak znevýhodnených komunit	32	2,2
Interkultúrna komunikácia	5	0,3
Komunitné aktivity	59	4,1
Kultúra	90	6,2
Ľudské práva a národnostné menšiny, interetnický dialóg	84	5,8
Postavenie žien, rovnosť príležitostí	5	0,3
Rozvoj dobrovoľníctva a filantropie	131	9,0
Slovensko a Európska únia	15	1,0
Sociálne služby / sociálne programy / špeciálne programy	294	20,2
Spolkový život	36	2,5
Tlač a médiá	7	0,5
Voľby – zvýšenie účasti predstaviteľov národnostných menšín na správe vecí verejných	9	0,6
Vzdelávanie a výskum/ školenie/ malý vzdelávací program	168	11,6
Zdravie a zdravotná prevencia	98	6,7
Životné prostredie	131	9,0
nešpecifikované	72	5,0
SPOLU	1454	100

Tabuľka 8. Počet podporených projektov v krajoch SR podľa zamerania

	BA	TT	TN	NR	ZA	BB	PO	KE	Σ
Boj proti korupcii a dodržiavanie zákona	11	0	0	0	0	0	2	4	17
Demokracia	50	4	9	3	6	7	7	9	95
Deti a mládež	32	1	11	8	12	17	13	12	106
Integrácia postihnutých, menšinových a inak znevýhodnených	12	1	0	1	1	10	3	4	32
Interkultúrna komunikácia	2	1						2	5
Komunitné aktivity	10	1	4	8	4	25	5	2	59
Kultúra	37	4	3	7	3	9	14	13	90
Ľudské práva a národnostné menšiny, interetnický dialóg	46	4	1	2	1	6	11	13	84
Postavenie žien, rovnosť príležitostí	2	0	0	0	0	1	0	2	5
Rozvoj dobrovoľníctva a filantropie	49	5	14	6	11	29	12	5	131
Slovensko a Európska únia	7	0	0	1	0	4	2	1	15
Sociálne služby / sociálne programy / špeciálne programy	116	19	8	21	17	42	35	36	294
Spolkový život	3	4	2	3	0	11	6	7	36
Tlač a médiá	2	0	0	0	0	0	3	2	7
Volby – zvýšenie účasti predstaviteľov národnostných menšín na správe vecí verejných	3	1	0	0	0	1	2	2	9
Vzdelávanie a výskum/ školenie/ malý vzdelávací program	78	6	5	13	9	24	18	15	168
Zdravie a zdravotná prevencia	49	4	3	4	8	8	8	14	98
Životné prostredie	29	3	17	5	13	29	14	21	131
nešpecifikované	46	1	3	3	3	6	8	2	72
SPOLU	584	59	80	85	88	229	163	166	1454

3.5 Pokrytie krajov SR podľa zamerania

V nasledujúcom popise sú uvedené nadpriemerné/ podpriemerné podiely podporených projektov vo vzťahu k počtu obyvateľov v jednotlivých krajoch.

Boj proti korupcii a dodržiavanie zákona

Z hľadiska zamerania bol v oblasti boja proti korupcii a dodržiavania zákona zaznamenaný nadpriemerný podiel podporených projektov v Bratislavskom kraji (65%). Ani jeden projekt

s týmto zameraním nebol podporený v Trnavskom, Trenčianskom, Nitrianskom, Žilinskom a Banskobystrickom kraji.

Demokracia

Z podporených projektov v oblasti demokracie bol dosiahnutý nadpriemerný podiel podporených projektov v Bratislavskom kraji (53%). Naproti tomu podpriemerný podiel podporených projektov v tejto oblasti bol zaznamenaný v Trnavskom (4%) a Nitrianskom kraji (3%).

Deti a mládež

V oblasti - deti a mládež - bol zaznamenaný nadpriemerný podiel podporených projektov v Bratislavskom kraji (30%). Podpriemerný podiel podporených projektov bol v tejto oblasti zaznamenaný v Trnavskom kraji (1%).

Integrácia postihnutých, menšinových a inak znevýhodnených

V oblasti - Integrácia postihnutých, menšinových a inak znevýhodnených - bol dosiahnutý nadpriemerný podiel podporených projektov v Bratislavskom (37%) a Banskobystrickom kraji (31%). Naopak hlboko pod priemerom bol zaznamenaný podiel týchto projektov v Trnavskom (3%), Nitrianskom (3%) a Žilinskom kraji (3%). V Trenčianskom kraji nebol podporený žiadny projekt s týmto zameraním.

Komunitné aktivity

V oblasti - Komunitné aktivity - bol dosiahnutý nadpriemerný podiel podporených projektov v Banskobystrickom kraji (42%). Naproti tomu podpriemerný podiel bol zaznamenaný v Trnavskom (2%) a Košickom kraji (3%).

Kultúra

V oblasti kultúry bol dosiahnutý nadpriemerný podiel podporených projektov v Bratislavskom kraji (41%). Podpriemerné podiely podporených projektov boli zaznamenané v Trnavskom (4%), Trenčianskom (3%) a Žilinskom kraji (3%).

Ludské práva a národnostné menšiny, interetnický dialóg

V oblasti - Ludské práva a národnostné menšiny, interetnický dialóg - bol dosiahnutý nadpriemerný podiel podporených projektov v Bratislavskom kraji (55%). Podpriemerné podiely podporených projektov boli zaznamenané v Trnavskom (5%), Trenčianskom (1%), Nitrianskom (2%) a Žilinskom kraji (1%).

Rozvoj dobrovoľníctva a filantropie

V oblasti - Rozvoj dobrovoľníctva a filantropie - bol dosiahnutý nadpriemerný podiel podporených projektov v Bratislavskom (37%) a Trenčianskom (11%) a Banskobystrickom kraji (22%). Podpriemerné podiely podporených projektov boli zaznamenané v Trnavskom (4%), Nitrianskom (5%) a Košickom kraji (4%).

Sociálne služby / sociálne programy / špeciálne programy

V oblasti - Sociálne služby / sociálne programy / špeciálne programy - bol dosiahnutý nadpriemerný podiel podporených projektov v Bratislavskom kraji (40%). Podpriemerný podiel podporených projektov bol zaznamenaný v Trnavskom kraji (3%).

Spolkový život

Z hľadiska zamerania bol v oblasti Spolkový život dosiahnutý nadpriemerný podiel podporených projektov v Banskobystrickom kraji (31%). Naproti tomu v Žilinskom kraji nebol podporený žiadny projekt s týmto zameraním.

Vzdelávanie a výskum/ školenie/ malý vzdelávací program

V oblasti - Vzdelávanie a výskum/ školenie/ malý vzdelávací program - bol dosiahnutý nadpriemerný podiel podporených projektov v Bratislavskom kraji (46%). Podpriemerný podiel podporených projektov bol zaznamenaný v Trnavskom (4%), Trenčianskom (3%) a Žilinskom kraji (5%).

Zdravie a zdravotná prevencia

V oblasti - Zdravie a zdravotná prevencia - bol dosiahnutý nadpriemerný podiel podporených projektov v Bratislavskom kraji (50%). Podpriemerný podiel podporených projektov bol zaznamenaný v Trnavskom (4%), Trenčianskom (3%) a Nitrianskom kraji (4%).

Životné prostredie

Z hľadiska zamerania bol v oblasti Životné prostredie dosiahnutý nadpriemerný podiel podporených projektov v Bratislavskom (22%) a Banskobystrickom kraji (22%). Podpriemerný podiel podporených projektov bol zaznamenaný v Trnavskom (2%) a Nitrianskom kraji (4%).

V oblastiach - Interkultúrna komunikácia, Postavenie žien a rovnosť príležitostí, Slovensko a Európska únia, Tlač a médiá, Voľby – zvýšenie účasti predstaviteľov národnostných menšín – nie je možné, vzhľadom na nízke počtenosti, ďalej analyzovať podiely v jednotlivých krajoch.

Tabuľka 13. Podiel podporených projektov v krajoch SR podľa zamerania v %

	BA	TT	TN	NR	ZA	BB	PO	KE	Σ
Boj proti korupcii a dodržiavanie zákona	64,7	0	0	0	0	0	11,8	23,5	100
Demokracia	52,6	4,2	9,5	3,2	6,3	7,4	7,4	9,5	100
Deti a mládež	30,2	0,9	10,4	7,5	11,3	16,0	12,3	11,3	100
Integrácia postihnutých, menšínových a inak znevýhodnených	37,5	3,1	0	3,1	3,1	31,3	9,4	12,5	100
Interkultúrna komunikácia	40,0	20,0	0	0	0	0	0	40,0	100
Komunitné aktivity	16,9	1,7	6,8	13,6	6,8	42,4	8,5	3,4	100
Kultúra	41,1	4,4	3,3	7,8	3,3	10,0	15,6	14,4	100
Ľudské práva a národnostné menšiny, interetnický dialóg	54,8	4,8	1,2	2,4	1,2	7,1	13,1	15,5	100
Postavenie žien, rovnosť príležitostí	40,0	0	0	0	0	20,0	0	40,0	100
Rozvoj dobrovoľníctva a filantropie	37,4	3,8	10,7	4,6	8,4	22,1	9,2	3,8	100
Slovensko a Európska únia	46,7	0	0	6,7	0	26,7	13,3	6,7	100
Sociálne služby / sociálne programy / špeciálne programy	39,5	6,5	2,7	7,1	5,8	14,3	11,9	12,2	100
Spolkový život	8,3	11,1	5,6	8,3	0	30,6	16,7	19,4	100
Tlač a médiá	28,6	0	0	0	0	0	42,9	28,6	100
Voľby – zvýšenie účasti predstaviteľov národnostných menšín na správe vecí verejných	33,3	11,1	0	0	0	11,1	22,2	22,2	100
Vzdelávanie a výskum/ školenie/ malý vzdelávací program	46,4	3,6	3,0	7,7	5,4	14,3	10,7	8,9	100
Zdravie a zdravotná prevencia	50,0	4,1	3,1	4,1	8,2	8,2	8,2	14,3	100
Životné prostredie	22,1	2,3	13,0	3,8	9,9	22,1	10,7	16,0	100
nešpecifikované	63,9	1,4	4,2	4,2	4,2	8,3	11,1	2,8	100
SPOLU	40,2	4,1	5,5	5,8	6,1	15,7	11,2	11,4	100

4. Záver

Fond Európskej únie PHARE sa pre krajiny strednej a východnej Európy stal významným nástrojom pomoci na ceste k trhovému hospodárstvu a budovaniu občianskej spoločnosti.

V rokoch 1990 až 1994 bolo z prostriedkov EÚ PHARE čerpaných 167,9 mil. EUR (ECU). Podporené projekty boli zamerané na privatizáciu a reštrukturalizáciu, rozvoj ľudských zdrojov, infraštruktúru a *acquis communautaire*. V rámci Národného programu PHARE bolo v rokoch 1993 – 2002 Slovensku pridelených 397,2 mil. EUR, pre program CBC bolo pridelených 57,2 mil. EUR a na program Jadrová bezpečnosť bolo pridelených 65 mil. EUR.

Počet všetkých podporených projektov v rámci programu PHARE a ich lokalizáciu nie je možné v krátkom časovom úseku zistiť, pretože neexistuje centrálna evidencia. Distribúciu týchto finančných prostriedkov zabezpečovalo množstvo inštitúcií počnúc vrcholnými štátnymi a končiac nadáciami a občianskymi združeniami.

Z databázy zistených údajov vyplýva, že podstatnú časť finančnej pomoci PHARE rozdeľovali rezortné ministerstvá, ako napr. Ministerstvo výstavby a regionálneho rozvoja, Ministerstvo životného prostredia, Ministerstvo pôdohospodárstva, Ministerstvo zdravotníctva, Ministerstvo financií, Ministerstvo vnútra, Ministerstvo školstva, Ministerstvo dopravy, pošta a telekomunikácií, Ministerstvo hospodárstva, Ministerstvo spravodlivosti, Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR.

Z ďalších vrcholných štátnych inštitúcií to boli Úrad vlády SR, Ústavný súd SR, Colné riaditeľstvo, Národná banka Slovenska, Úrad geodézie, kartografie a katastra SR, Generálna prokuratúra SR, Najvyšší kontrolný úrad SR, Štatistický úrad SR, Úrad pre normalizáciu, metrológiu a skúšobníctvo SR, Ústredné daňové riaditeľstvo SR, Kancelária podpredsedu vlády SR pre ľudské a menšinové práva a regionálny rozvoj. Okrem uvedených vrcholných inštitúcií bola pomoc PHARE spravovaná prostredníctvom nadácií a občianskych združení, prípadne bola priamo adresovaná konkrétnym mestám a obciam.

Štúdiá sa zaoberá len malou časťou podpory v rámci programu PHARE, ktorú na Slovensku administrovala Nadácia pre podporu občianskych aktivít (NPOA) od roku 1994 do roku 2002.

Prvá etapa činnosti NPOA na Slovensku bola charakteristická podporou novozaložených mimovládnych organizácií na Slovensku v rámci programu ROS (Rozvoj občianskej spoločnosti). Hlavným cieľom programu ROS bolo zapojenie mimovládnych organizácií do ekonomickej

a politickej transformácie Slovenska a celková podpora pozície tretieho sektora. Po voľbách 1998 boli pre tretí sektor definované nové ciele, ku ktorým patrí najmä kultivácia dialógu so štátnymi orgánmi, transparentnosť a posilnenie decentralizácie. Boli otvorené nové programy - Program rozvoja národnostných menšín, Demokratický program PHARE, Program LIEN, Program Partnership, Program ACCESS a Program Európska iniciatíva pre demokraciu a ľudské práva (EIDHR).

Pokrytie krajov a okresov SR programami administrovanými NPOA

- Najväčšie pokrytie projektmi administrovanými Nadáciou pre podporu občianskych aktivít dosiahol Bratislavský kraj (40%). Nadpriemerné pokrytie bolo dosiahnuté ešte v Banskobystrickom kraji (16%).
- Kraje východného Slovenska dosahujú úroveň pokrytia približne zodpovedajúcu počtu obyvateľov žijúcich v týchto krajoch.
- Štyri kraje – Trnavský, Trenčiansky, Nitriansky a Žilinský sú podpriemerne pokryté projektmi administrovanými prostredníctvom NPOA.

Dominantné postavenie Bratislavského kraja môže byť do určitej miery skresľujúce, pretože Bratislava je sídlom subjektov (nadácií, občianskych združení, neinvestičných fondov) s nadregionálnou, prípadne celoslovenskou pôsobnosťou.

Pokrytie krajov SR podľa typu programov a zamerania

- Najviac projektov podporených prostredníctvom NPOA bolo v rámci programu ROS (71,9%).
- V rámci Programu rozvoja národnostných menšín bolo podporených 13% projektov.
- V rámci ďalších piatich programov bolo podporených 15% projektov.

Z hľadiska zamerania bol každý piaty podporený projekt (20%) orientovaný na sociálne služby a sociálne programy. Projektov so zameraním na vzdelávanie a výskum a školenia bolo podporených 11,6%. NPOA podporila 9% projektov zameraných na rozvoj dobrovoľníctva a filantropie a 9% projektov zameraných na životné prostredie.

Analýza projektov administrovaná prostredníctvom NPOA môže naznačovať aktivitu/pasivitu v regiónoch pri uchádzaní sa o získanie finančných prostriedkov. V každom prípade

ide len o náznak, pretože na konkrétnejšie závery by bolo potrebné urobiť evaluačný výskum dopadov týchto realizovaných projektov priamo v zainteresovaných regiónoch.

Informačné zdroje

Alnér, Juraj 1999. PHARE Slovensko a Vy. Delegácia Európskej komisie v Slovenskej republike. Bratislava.

Inštitúcie a orgány Európskej únie. Delegácia Európskej komisie v Slovenskej republike, 2002.

PHARE, ISPA, SAPARD. Delegácia Európskej komisie v Slovenskej republike, 2003.

Výročné správy Nadácie pre podporu občianskych aktivít v SR, 1994 – 2002.

Web stránky:

www.europa.sk

www.changenet.sk/npoa/

www.vlada.gov.sk/phare

www.build.gov.sk/

www.saaic.sk/Leonardo

Možnosti a bariéry rozvoje sociálního dialogu v České republice¹

Zdenka Mansfeldová

1. Stručný přehled vzniku a geneze sociálního dialogu v ČR

Základní idea sociálního dialogu, která vedla k jeho vytvoření v České republice, spočívá v tom, že zásadní cíle hospodářské a sociální politiky jsou všemi zúčastněnými aktéry uznávané a že na základě spolupráce a koordinované činnosti jsou tyto cíle lépe dosažitelné než otevřenými konflikty. Sociální partnerství je modelem, který má za cíl společné řešení problémů a vyrovnávání zájmů a sice svou orientací na společné cíle a svou ochotou ke konsensu a kompromisu.

Institucionální rámec sociálního dialogu vznikl hned na počátku devadesátých let, kdy se vláda ve spolupráci s odbory a vznikajícími podnikatelskými a zaměstnavatelskými svazy rozhodla vytvořit na národní úrovni trojstrannou instituci (institucionalizovaný sociální dialog) v podobě tripartity, Radu hospodářské a sociální dohody (dále RHSD)². Základní idea spočívala v tom, že kromě specifických a mnohdy protikladných zájmů a aktivit jednotlivých partnerů (zástupců zaměstnavatelů, zaměstnanců a vlády) existují společné cíle a pro jejich dosažení je třeba vyvíjet společné aktivity, harmonizovat zájmy, hledat konsensus.

Tržní ekonomika a pluralitní demokracie nutně vedou k vytváření společenských skupin, jejichž zájmy a očekávání se liší, přinejmenším v krátkodobém horizontu. Tyto zájmové rozpory je třeba řešit ve veřejném zájmu demokraticky, smírně a bez narušení základních společenských funkcí a hodnot. A právě sociální dialog, který spočívá v různých formách komunikace

---

¹ V referátu jsou využity výsledky:

a) Závěrečné zprávy 1. komponentu twinningového projektu Phare CZ-IB-1999-CO-02 „Rozvoj sociálního dialogu“ z let 2001/2002, jehož cílem bylo mezi jinými rovněž „zlepšení kapacit organizací zaměstnavatelů a odborových svazů k udržení a rozvíjení členské základny pomocí posouzení nutných kroků zaměřených na nábor členů se zvláštním zaměřením na malé soukromé podniky a zlepšení veřejného povědomí“. Čerpám zejména ze stejnojmenné výsledné zprávy 1. komponentu projektu zpracované kolektivem autorů (Hála et al. 2002). Zpráva byla podrobena rozsáhlému připomínkovému řízení zástupců zúčastněných sociálních partnerů s cílem dosáhnout shody v zásadních formulacích. Prezentuje tak ve značné míře názory, které odpovídají stanoviskům těchto sociálních partnerů nebo s nimi alespoň nejsou v rozporu. Citováno je také ze závěrečné Hodnotící zprávy o aktivitách twinningového projektu z listopadu 2002, na níž se vedle dánského koordinátora projektu podíleli i již zmínění zástupci největších odborových centrál a organizací zaměstnavatelů (Rozvoj 2002).

b) Projektu MPSV MS-05-03 „Způsoby a efektivnost zprostředkování zájmů mezi jedinci, sociálními skupinami a státem“, řešeného v rámci programu Moderní společnost.

² Název se v průběhu doby několikrát změnil, více k vývoji RHSD (Mansfeldová 1997; Mansfeldová 1999; Kroupa et al. 2002).

mezi zaměstnavateli a zaměstnanci, pomáhá vytvářet podmínky pro zachování sociálního smíru a kultivované řešení kolektivních sporů. Zároveň je nezbytný mechanismus stanovení právního rámce pro tyto vztahy. Ten tvoří jak obecně závazné právní normy, tak smluvní vztahy na různých úrovních. V každém případě je ale žádoucí, aby zejména normy týkající se sociální politiky v širokém slova smyslu vznikaly za účasti hlavních aktérů: zaměstnanců a zaměstnavatelů, co nejbližší reálnému životu.

Cílem jednání bylo dosáhnout dohody nebo zaujmout stanovisko k zásadním hospodářským, sociálním a mzdovým otázkám, otázkám pracovněprávních vztahů a zaměstnanosti. Oficiálně RHSD nebyla připomínkovým místem v rámci legislativního procesu; byla však seznamována se závažnými legislativními záměry nebo koncepcemi vlády a posléze s výsledky dalších legislativních prací ještě před předložením návrhů právních předpisů do vlády. Smyslem bylo dosáhnout maximálně možné shody sociálních partnerů a vlády s těmito návrhy, aby mohly být bez větších problémů předloženy parlamentu (Kubínková 2001).

Na úrovni podniku probíhá sociální dialog mezi zaměstnavatelem a zástupcem zaměstnanců, kterým je zpravidla odborová organizace. Pokud jde o kolektivní vyjednávání, je vedeno mezi dvěma partnery i při existující odborové pluralitě. Zákon stanoví, že odborové orgány odborových organizací paralelně působících u zaměstnavatele mohou jednat o kolektivní smlouvě jen společně a ve vzájemné shodě, pokud se mezi sebou a se zaměstnavatelem nedohodnou jinak.

Nástup sociálnědemokratické vlády po volbách v červnu 1998 znamenal obecně příznivější situaci pro sociální dialog i vzhledem k postoji Sociální demokracie (ČSSD), deklarovaném v jejím volebním programu. Vláda také vstupovala do obtížné ekonomické situace, což posílilo její komunikaci se sociálními partnery. Vedla ji k tomu nejen její programová orientace, ale i příprava vstupu do Evropské unie, která předpokládala konsultaci důležitých kroků a screeningu se sociálními partnery. Sociální partneři pozitivně hodnotili fakt, že Česká republika ratifikovala Evropskou sociální chartu a rovněž hodlá ratifikovat některé další úmluvy Mezinárodní organizace práce (ILO). Požadavek ratifikace těchto významných mezinárodních dokumentů byl v minulosti obsahem Generálních dohod, uzavíraných v letech 1991-1994, avšak s nulovým výsledkem (Kubínková 2001).

Po svém nástupu do funkce v roce 1998 začala sociálně demokratická vláda využívat některé nové formy sociálního dialogu na celostátní úrovni s cílem zapojit do přípravy koncepcí a právních úprav v oblasti zaměstnanosti, sociálního zabezpečení či pracovně právní ochrany co nejširší okruh veřejnosti, zejména nestátních organizací, občanských iniciativ a nezávislých odborníků.

Takovou platformou vlády byla například Sociální konference, jejímž posláním byla především diskuse o připravovaných rozhodnutích vlády a Parlamentu k institucionálním reformám financování v sociální oblasti. Jinou formu představovala spolupráce státu a sociálních partnerů při přípravě pracovně-právní legislativy, uskutečňovaná prostřednictvím „kulatých stolů“. Jednání svolávalo příslušné ministerstvo, které bylo předkladatelem nové právní úpravy, a účastnili se ho nejen zástupci sociálních partnerů, ale i poslanci - členové Výboru pro sociální politiku a zdravotnictví PS PČR a odborníci z praxe. Smyslem kulatých stolů bylo využití odborného potenciálu co neširšího okruhu zainteresovaných odborníků a získávání podpory připravovaného návrhu zákona v zájmu jeho schválení v Parlamentu. Tato spolupráce se osvědčila při přípravě novely zákoníku práce (Kubínková 2001). K dalším formám sociálního dialogu patří i participace na činnosti příslušných komisí Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR a podvýborů Senátu. Zástupci sociálních partnerů se mohou zúčastňovat jednání, která jsou veřejná, a i když nemají stejné postavení jako poslanci či senátoři, mohou požádat o slovo (a je jim uděleno).

Nové formy sociálního dialogu se netýkaly a netýkají jen sociální oblasti, ale například i celého komplexu problémů spjatých se vstupem do Evropské unie. Exekutiva příslušných ministerstev, zabývajících se aproximací evropského práva, potřebovala kontakt se sociálními partnery, jejich znalost reality. Sociální partneři, zaměstnavatelé i odbory, mají zástupce v resortních komisích, které se zabývají implementací evropského práva a norem. Sociální partneři mohou také tím, jak některé body zákonů diskutují na svých grémích a zauímají k nim stanoviska, provádět svého druhu osvětu o EU ve svých řadách.

2. Sociální dialog v zemích EU na konci 20. století

Sociální dialog se v Evropě vytvářel postupně s procesem evropské integrace. Přitom byli sociální partneři zapojeni do institucionálního legislativního procesu společenství. Lze říci, že dnes je evropský sociální dialog považován za jednu z hnacích sil sociální politiky, kdy spolupráci sociálních partnerů vyžaduje realizace řady konkrétních sociálních opatření přijatých v EU. Sociální dialog je zejména chápán jako jeden ze zdrojů úspěšné politiky zaměstnanosti. Obsahový horizont a dosah sociálního dialogu v EU ovšem přesahuje rámec sociální politiky a politiky zaměstnanosti.

Devadesátá léta 20. století znamenala na jedné straně růst významu sociálního dialogu na nadnárodní, evropské úrovni, na druhé straně klesající podporu sociálnímu dialogu ze strany vlád některých zemí. Aniž bych zacházela do podrobností teoretické diskuse, jejíž reflexi najde-

me i v české literatuře (Brokl a kol. 1997; Mansfeldová, Čambáliková, Brokl 1998), považují za vhodné poznamenat, že diskuse, která probíhala v 70tých a 80tých letech o korporativismu a neokorporativismu, už byla v devadesátých letech víceméně minulostí. V literatuře se zpravidla setkáváme s termínem „policy concertation“. Philippe Schmitter definuje korporatism jako „systém reprezentace zájmů, ve kterém základní složky jsou organizovány do limitovaného počtu organizací s povinným členstvím, nekompetitivních, hierarchicky uspořádaných, funkčně diferencovaných. G. Lehmbuch naopak nedefinuje korporatismus jako systém reprezentace zájmů, ale jako „institucionalizovaný systém formování politiky, ve kterém zájmové skupiny navzájem spolupracují, kooperují s veřejnými autoritami (public authorities) nejen při artikulaci zájmů, ale při autoritativní alokaci hodnot a implementaci takové politiky“ (Compston 2002: 3). Schmitter v r. 1980 navrhl pro tento typ tvorby politiky termín „concertation“ a je ho možné stručně charakterizovat jako sladování zájmů mezi představiteli vlády, zaměstnanců a zaměstnavatelů při tvorbě vládní politiky v oblastech zahrnujících fiskální politiku, měnovou politiku, industriální politiku, obchodní politiku, politiku pracovního trhu, politiku zaměstnanosti a regionální politiku. Je třeba upozornit na rozdíl concertation a consultation (Compston 2002:4); concertation vede k určité dohodě, konzultace k dohodě vést nemusí, není to ani jejím cílem.

V 90. letech se „policy concertation“ (PC) střetávala s klesající podporou vlády a podnikatelských a zaměstnavatelských asociací v důsledku liberalizace. H. Compston shrnuje důvody, které k tomu vedly, do 3 skupin (Compston 2002: 8-9):

1. business neo-liberalism: podnikatelské organizace dávaly přednost deregulaci a decentralizaci vyjednávání s cílem zvýšit konkurenci, diverzitu a flexibilitu výroby.
2. government neo-liberalism: posun vládní ekonomické politiky směrem k tržnímu liberalismu a deregulaci s cílem zastavit klesající efektivitu ekonomiky.
3. slabost odborů, která znamenala pokles vyjednávací síly odborů, jako důsledek poklesu jejich schopnosti efektivně reprezentovat zájmy zaměstnanců při ?? vzrůstající heterogenitě pracovní síly, diferenciaci sociální struktury a kolektivních zájmů. Zeslábla také aliance odborů a sociálně demokratických stran.

Situace v devadesátých letech rovněž souvisí s růstem vrstvy vzdělané střední třídy a rostoucí šíří témat politické agendy, a také s přesunem pracovní síly z výrobního sektoru (typické základny odborů) do třetího sektoru. Přes tyto jevy přetrvávala „policy concertation“ i v 90. letech, byla významná v řadě západoevropských států a objevila se i v zemích jako např. Irsko, kde chyběly takové institucionální předpoklady, jako velké centralizované zájmové skupiny. Současná literatura nabízí pro tuto skutečnost tři možná vysvětlení:

1. Přecenil se vliv liberalistických trendů. Empirická zjištění nepotvrdila celkový vývoj kolektivního vyjednávání směrem k decentralizovanému modelu.
2. „Policy concertation“ se mění v závislosti na ekonomickém cyklu a specifických podmínkách jednotlivých zemí, jejich národní tradici. Např. pokud dochází k velkému rozpočtovému deficitu, je obtížné vyjednat o zvyšování mezd či snižování daní. Tam, kde došlo k přerušení PC po nástupu konzervativní vlády, dochází k jeho obnově po návratu sociálních demokratů do vlády.
3. Současným trendem je spíše měnit obsah PC než ho rušit. Např. pro země, které jsou součástí ekonomické a měnové unie (EMU), je důležité udržet stabilitu měny a konkurenceschopnost, což limituje vyjednávání o růstu mezd. Firmy musí investovat více do lidského kapitálu, vývoje a výzkumu a toto vše mění agendu „policy concertation“ (Compston 2002:10-11).

Sociální dialog, PC probíhá v jednotlivých zemích na různých fórech, ať už se jedná o oficiálně vytvořené institucionalizované formy či neinstitucionalizované, fakticky fungující formy. Ne všechny země také používají termín „sociální partnerství“ nebo „sociální partneři“. Compston je na základě národních studií o policy concertation v devadesátých letech shrnuje do 5 hlavních typů:

1. tripartitní vyjednávání s cílem uzavřít sociální pakt (Irsko, Itálie, Německo a Španělsko),
2. tripartitní vyjednávání ve výborech různého typu vytvořených speciálně jako fórum pro PC (Rakousko, Irsko, Dánsko),
3. tripartitní vyjednávání v rámci existujícího státního decizního aparátu, například ve výborech ministerstev (Rakousko),
4. tripartitní vyjednávání v rámci gremií vytvořených exekutivou (většina zemí),
5. bipartitní vyjednávání mezi zástupci zaměstnavatelů a zaměstnanců, jejich výsledky jsou pak akceptovány beze změny státem, příkladem může být zákon o zaměstnanosti (Dánsko, Francie, Španělsko).

Potřeba sociálního dialogu a PC však dnes překračuje hranice států, tak jak pokračuje ekonomická integrace v zemích Evropské unie a jak postupuje globalizace. Opatření a dohody, které jsou přijímány na nadnárodní úrovni, ovlivňují sociální dialog v jednotlivých zemích a vyvolávají potřebu nadnárodní koordinace. Implementace direktivy EU o Evropských radách pracujících (European Work Council) v září 1996 byla impulsem pro potenciální europeanizaci industriálních vztahů³.

---

³ To se bude týkat i nových členských států EU, tj. i České republiky.

Pro europeanizaci sociálního dialogu existují příslušné struktury. Téměř všechny velké národní odborové centrály členských zemí EU jsou členy Evropské odborové konfederace (European Trade Union Confederation - ETUC) a zvláštní národní organizace sdružující managery jsou členem European Confederation of Executives and Managerial Staff (CEC)⁴. Další nezávislé odborové organizace (v podstatě ty, které stojí mimo hlavní konfederace) se sdružují v European Confederation of Independent Trade Unions (CESI). Také hlavní odborové centrály z většiny kandidátských zemí, mezi nimi i České republiky, byly členy ETUC⁵ a CESI již před svým vstupem do EU (zde jsou členy ČR, Litva a Lotyšsko) (Industrial 2002). Situace se bude po 1. květnu 2004, po rozšíření EU, rychle měnit.

3. Podmínky sociálního dialogu v ČR

Na obou stranách sociálního dialogu existují kolektivní aktéři, kteří mají možnost zastupovat zájmy zaměstnavatelů a zaměstnanců. Míra organizovanosti se blíží průměru EU na straně zaměstnanecké a na straně zaměstnavatelské se pohybuje mírně pod tímto průměrem, nicméně na obou stranách dochází za poslední desetiletí k postupnému poklesu organizovanosti. Tato tendence může v dlouhodobém horizontu představovat hrozbu pro funkčnost celého systému. Vedle objektivních příčin úbytku odborové základny souvisejících s transformací a restrukturalizací podnikové sféry v ČR dochází také - zvláště v posledních letech - k projevům bránění rozvoje odborové organizovanosti ze strany zaměstnavatelů. Problémy jsou i na straně reprezentace zaměstnavatelských zájmů. V současnosti mají zaměstnavatelské organizace relativně malé zdroje, což omezuje jejich možnosti pro další rozvoj sociálního dialogu se stranou odborů.

Stejně jako ve stávajících členských státech EU jsou struktury sociálního dialogu zavedeny na národní, sektorové, podnikové a regionální úrovni, ale na rozdíl od situace řady členských států EU (příkladem může být Německo) se těžiště českého systému nachází na národní a podnikové úrovni, zatímco odvětvové struktury a regionální struktury jsou dosud méně významné.

Z posledních deseti let jasně plyne, že existence nezávislého sociálního dialogu mezi českými sociálními partnery záleží do značné míry na vůli vlády (zvláště na národní tripartitní

---

⁴ Z kandidátských zemí je členem pouze Slovinsko, Maďarsko a Polsko jsou pozorovateli.

⁵ Zásadou je, že každou zemi reprezentuje pouze jedna odborová centrála, a to i v případě, že je odborové hnutí roztržité.

úrovni). Není to ale specifikum České republiky, podobně je tomu i v ostatních zemích střední a východní Evropy, zatímco v západoevropských zemích je existence tripartitní instituce závislá spíše na ekonomických cyklech. Právě střídající se vlády v ČR buď vytvářely nebo omezovaly institucionální základ sociálního dialogu. Za funkční období posledních dvou vlád došlo k výraznému zlepšení podmínek pro sociální dialog. V ČR nikdy nebyl sociální dialog na národní úrovni legislativně zakotven. V 90tých letech, zejména v první polovině, tu taková snaha zejména na straně odborů existovala, narážela však na odpor vlády. Po nástupu sociálně demokratické vlády v r. 1998 existovala dobrá spolupráce mezi sociálními partnery a vládou a žádná taková legislativní úprava nebyla potřeba. Dnes už tato otázka pro nikoho ze zúčastněných není aktuální.

Z důvodu již zmíněné závislosti na vůli vlády je pro sociální partnery obtížné vypracovat dlouhodobé strategie a oslabuje to jejich možnosti převzetí odpovědnosti za sociální a hospodářský rozvoj. Na druhé straně je nutné kriticky poznamenat, že sociální partneři dnes nemají zájem takovou odpovědnost mít nebo se na ní podílet. Ukázalo se to například při přijímání Národního akčního plánu zaměstnanosti na rok 2002. Sociální partneři sdružení v RHSD se zúčastnili připomínkového řízení, návrh plánu byl projednáván v několika pracovních týmech tripartity a byla uplatněna řada připomínek. Návrh byl schválen na plenárním zasedání RHSD v únoru 2002 a potom byl předložen k projednání vládě. Sociální partneři ale odmítali vzít na sebe odpovědnost za nějaké opatření, a to přes upozornění, že vláda může často vytvořit jen legislativní rámec pro řešení určitého problému, iniciovat prostřednictvím soudů postih za případné porušování předpisů, ale neobejde se to bez aktivního působení sociálních partnerů. Představitel jedné střeškové organizace zaměstnavatelů dokonce uplatnil argument, že „přece od toho platí daně, aby mohl být zaplacen státní úředník, který to zabezpečí.“ Také odbory, na rozdíl od počátku devadesátých let, nyní mnohem více zvažují, do jaké míry se mají nechat „zatahnout“ do problémů, které podle jejich názoru patří vládě, a spolurozhodovat v otázkách, ve kterých musí rozhodovat vláda a nést za to odpovědnost směrem k voličům.

Sociální partneři (ale i občanské iniciativy, neziskové organizace) ve své většině zatím pokulhávají za vývojem sociálního dialogu v EU. Jednotlivé svazy sice mají často individuální vazby k některým národním svazům členských zemí a ke střešovým evropským organizacím⁶; jejich poznatky z procesu rozvoje sociálního dialogu v posledních pěti letech jsou však

⁶ Největší zaměstnavatelský svaz - Svaz průmyslu a dopravy ČR, který je dobrovolnou organizací sdružující zaměstnavatele a podnikatele v ČR z oblasti průmyslu a dopravy, je členem:
IOE (Mezinárodní organizace zaměstnavatelů- International Organization of Employees) - od roku 1992
UNICE (Mezinárodní sdružení průmyslových a zaměstnavatelských svazů Evropy) - od roku 1993
BIAC (poradní výbor OECD pro průmysl a obchod)

dosud spíše dílčího rázu. Soustřeďují se více na obhajobu svých individuálních zájmů, jsou málo aktivní v navrhování a přijímání vlastních návrhů řešení.

4. Hledání sociálního paktu

Základním dokumentem, který tripartita v letech 1991-1994 přijímala, byla Generální dohoda (dále „GD“), definující relevantní ekonomické a sociální úkoly. Zároveň byla rámcovým dokumentem a koncepčním východiskem pro kolektivní vyjednávání na odvětvové a podnikové úrovni. Tyto dohody představovaly mantinely, mezi kterými se měli sociální partneři pohybovat. GD byla od roku 1991 do r. 1994 podepisována každoročně, jejímu podpisu předcházela vždy dlouhá, často konfliktní jednání. Uzavírání GD bylo velmi důležité v prvních letech transformace, protože odbory i zaměstnavatelské svazy měly minimum zkušeností s vyjednáváním a vláda měla dominantní roli. Proto bylo účelné GD uzavírat a požadovat její naplňování. První GD obsahovaly určité rámce (ceny, mzdy), definovaly sociální jistoty, snažily se přesně vymezit, co kdo má udělat nebo dodržet. V průběhu hospodářské transformace a privatizace toto taxativní vymezení bylo pro zúčastněné strany důležité, s postupem transformace se ale stávalo omezujícím.

Srovnání jednotlivých GD v časové posloupnosti ukazuje, že ve svých formulacích tato dohoda reflektovala různý stupeň vyzrálosti a institucionalizace zájmů a měnící se hospodářskou situaci v procesu privatizace. Měnící se situaci odpovídalo ustoupení od požadavku na právní závaznost tohoto ujednání, formulovaného v prvních letech především odbory. GD nebyly právně závazným dokumentem, ale produktem demokraticky dosaženého konsensu mezi zúčastněnými stranami, jehož závaznost bylo možné chápat pouze ve smyslu politickém. To odlišovalo GD od procesu kolektivního vyjednávání, který zahrnuje různé úrovně a jehož výsledek je právně závazný a vymahatelný.

Generální dohodu na rok 1995 se nepodařilo podepsat⁷ a nebyla uzavřena ani na rok 1996. V letech 1997 a 1998 se o její přípravě vůbec neuvažovalo. Jednotliví sociální partneři hodnotili tento negativní výsledek vzhledem ke své pozici odlišně, v podstatě se však shodovali na tom, že GD v následujícím období sociálním partnerům nijak citelně nechyběla. V roce 1996 vládní strana navrhla podepsání dokumentu, který by deklaroval novou formu spolupráce a dialogu sociálních partnerů. V podstatě to byl návrh vládní strany a strany zaměstnavatelů, které měly zájem podepsat novou formu spolupráce sociálních partnerů. Byly zpracovány teze

---

⁷ Nedohodla se především vláda s odbory na okruhu požadavků.

„Dohody sociálních partnerů“ a předloženy k projednání Radě pro dialog sociálních partnerů v říjnu 1996. Vláda vyjádřila vůli uzavřít dohodu a zdůrazňovala její význam. Dohoda měla deklarovat vůli sociálních partnerů a vlády vést sociální dialog, zástupci odborů však dohodu deklarativního charakteru odmítli jako formální, „prázdný“ dokument, který nikoho k ničemu nezavazuje.

Po nástupu nové, sociálnědemokratické vlády v roce 1998 sociální partneři vyjadřovali zájem o GD a podporovali její vznik. Názory na její podobu lze rozdělit do dvou skupin: a) názory, prosazující volnější pojetí dohody, spíše jakousi rámcovou dohodu partnerů pro delší časové období (např. volební období), jako pakt, ve kterém je formulováno „co za co“; b) názory podporující původní koncepci GD i s původním názvem. Obě pojetí ale shodně od dokumentu typu Generální dohody očekávala udržení sociálního smíru a považovala jej za žádoucí. Dokument měl být rámcovou dohodou pro delší časové období, vyjadřující ochotu partnerů jednat a vymezující hlavní úkoly a pravidla vzájemné informovanosti. Sociální partneři se přikláněli k názoru, že by to měl být pouze politický dokument, gentlemanská dohoda zúčastněných stran, bez formulace závazků pro zúčastněné strany. Předpokladem ovšem je, že gentlemani dohody dodrží. Tento počáteční zájem postupně slábl a idea sociálního paktu nebyla finalizována.

V této souvislosti je třeba si položit otázku, čím by takový sociální pakt měl být nebo co může sociálním partnerům přinést i v případě, kdy vláda je obecně sociálnímu dialogu příznivě nakloněna. Další otázkou je, jak se změnila situace po vstupu do EU. Jak upozorňuje Bruszt, po vstupu do EU některé země střední a východní Evropy budou konfrontovány s celou řadou nových problémů, které západoevropské země řešily koncem osmdesátých a počátkem devadesátých let, a které budou vyžadovat koordinaci politických rozhodnutí. Půjde o problémy zaměstnanosti, pracovního trhu, nevyváženosti rozpočtu, malé konkurenceschopnosti a současně o nutnost splnit kriteria pro vstup do evropské měnové unie. Zkušenosti ze západoevropských zemí z devadesátých let ukazují, že některé vlády volily v období přípravy na vstup do EMU cestu konzultace se sociálními partnery a uzavření sociálního paktu, jiné se obešly bez koordinace své činnosti se sociálními partnery (Francie) nebo koordinace nebyla centralizovaná (Německo). Jakou cestou se dají nové členské státy, minimálně ty, které už období existence sociálního paktu (apod. dohody) na počátku devadesátých let absolvovaly, je zatím otázkou (Bruszt et al. 2004).

5. Bariery sociálního dialogu a působení odborů v ČR

Hovoříme-li se o podmínkách pro sociální dialog a jeho bariérách, jde v první řadě o stávající právní rámec působení odborů a sociálních partnerů obecně. Jednou ze základních otázek působení odborů je vztah odborových organizací a zaměstnanců, kteří nejsou jejich členy. Právní řád ČR jednoznačně petrifikuje princip, že odborová organizace je vůči zaměstnavateli reprezentantem nejen svých členů, ale všech zaměstnanců zaměstnavatele, vyjadřuje jejich zájmy a poskytuje jim kolektivní a individuální ochranu. Příslušné odborové orgány vykonávají tedy svou působnost i ve vztahu k nečlenům odborů a jsou povinny poskytovat ochranu všem zaměstnancům, přičemž zaměstnanec, který není členem odborové organizace, nemůže tuto působnost vůči své osobě odmítnout. Uvedený princip bývá považován za jeden z důvodů poklesu odborové organizovanosti a menšího významu a autority kolektivních smluv.

Konference o rozvoji sociálního dialogu na odvětvové úrovni, organizovaná ILO ve spolupráci s Evropskou komisí na podzim 2001 v Praze nabídla určité vysvětlení pro celkovou slabost sociálního dialogu na odvětvové úrovni nejen v ČR, ale vůbec v kandidátských zemích. Přitom je třeba vzít v úvahu, že reálný obsah „kolektivního vyjednávání na odvětvové úrovni“ se v jednotlivých kandidátských zemích liší. Ve všech ale hrají úlohu specifické podmínky transformace, slabá institucionální kapacita a nedostatečná reprezentativnost sociálních partnerů, nedostatečná institucionální a technická kapacita partnerů pro bipartitní dialog, nestabilní institucionální rámec pro vyjednávání, rychle se měnící ekonomické prostředí, ovlivňující odvětví i samotné podniky (Industrial 2002:9-10).

Neuralgickým bodem sociálního dialogu je veřejný sektor, kde není možné kolektivně vyjednávat na odvětvové úrovni, např. o mzdách, vzhledem k tomu, že neexistuje institucionální partner na straně zaměstnavatelů. Současné pojetí oprávnění smluvního partnera na straně zaměstnavatele zde brání kolektivnímu vyjednávání, neboť zaměstnavatelé v rozpočtové sféře obvykle nemají potřebu ani zájem sdružovat se jenom z důvodů kolektivního vyjednávání. Ve veřejném sektoru je výzvou vytvořit systém a/nebo fórum, v jehož rámci by sociální dialog probíhal. Na úrovni státu chybí představitel zaměstnavatele, který by byl oprávněn účastnit se kolektivního vyjednávání, a v celém veřejném sektoru úzká vazba na státní rozpočet omezuje možnosti vytváření postupů vyjednávání.

Ačkoli sociální dialog sehrál ve smyslu zajišťování ekonomického rozvoje a sociálního míru v přechodovém období posledních deseti let hlavní roli, informovanost a povědomí veřejnosti o jeho výsledcích jsou omezené. Sociální dialog pro mnohé znamená záležitost minulosti

a nedostatek veřejné debaty, kterou by v rámci sledování a vyhodnocování jeho výsledků zahajovaly instituce a sdělovací prostředky, způsobuje, že je obtížné sociální dialog zavést jako samozřejmost v zaměstnanecko-zaměstnavatelských vztazích.

6. Možnosti sociálního dialogu

a) na národní a nadnárodní úrovni

Tripartitní vyjednávání významně přispělo k zajištění sociálního a hospodářského rozvoje a zároveň k udržení sociálního míru a shody ve společnosti. Intenzita sociálního dialogu na národní úrovni se ale prokázala jako vysoce závislá na vůli příslušné vlády. Rovněž po obsahové stránce se sociální dialog vedený RHSD postupně vyvinul do formy, která je definována úžeji, než tomu bylo předtím. Velké úsilí se věnuje přípravě zákonů a méně pozornosti zbývá na vytyčení rámce celkového makroekonomického a sociálního rozvoje v zemi. Ve většině zemí EU tripartitní dialog na národní úrovni slouží jako prostředek k dosažení obecné shody ve společnosti ohledně možností a cílů pro další roky. Tato role byla dále podtržena používáním otevřených koordinačních metod ve vztahu k zaměstnanecko- zaměstnavatelským politikám. Posílení této role rady by rovněž napomohlo stanovit jasné vazby na další úrovně sociálního dialogu, čímž by se posílil celý systém (např. cíle v oblasti vývoje mezd a/nebo zaměstnanosti by stanovily rámec pro účely vedení dialogu na nižších úrovních). Dále by měla být znovu otevřena otázka reprezentativnosti. V současné době členství v RHSD slouží jako vstupní brána do dalších komisí a rad s tím, že organizacím mimo RHSD je ponechán malý prostor na získání vlivu.

Zástupci zaměstnavatelských svazů vidí jako jeden ze svých cílů dosáhnout toho, aby se ze zákona staly neopomenutelným připomínkovým místem při tvorbě všech právních předpisů (v současnosti tak tomu je jen u pracovněprávních a sociálních předpisů) (Rozvoj 2003: 25). Musí dnes rovněž čelit novým výzvám, jakými jsou globalizace a integrace. Jak správně poznamenává M. Čambálíková, procesy určující charakter současnosti – zejména liberalizace, globalizace, restrukturalizace výroby a pracovních sil - přinášejí interní a externí změny v neprospěch „tradičních“ sociálních partnerů. Současně slábne i partner na mikroúrovni – národní stát (Čambálíková 2002: 450). Zájemem zaměstnavatelů je, aby dopad vstupu do EU neznamenal krach části podnikatelské sféry u nás.

Předpokladem fungujícího sociálního dialogu a kolektivního vyjednávání jsou silné a viditelné organizace trhu práce. Jedním z nástrojů, kterým je toto možné docílit, je zavedení

daňových úlev pro zaměstnavatelské organizace a odborové svazy, což umožní odpočet členských příspěvků zaměstnanců i zaměstnavatelů z daňového základu a tím učiní členství v příslušných organizacích dostupnější.

Reprezentace podnikatelských a zaměstnavatelských zájmů v procesu globalizace a integrace neznamená jen vztah k nadnárodním strukturám, ale i k podnikatelským subjektům či zahraničním investorům přicházejícím do ČR. Podle vyjádření představitelů zaměstnavatelských organizací se nedá říci, že by zde existovaly nějaké kontakty organizací sociálních partnerů v západní a východní Evropě, které by provázely budoucí investice nebo jejich přemístění, a to ani ve smyslu získávání informací; k tomu využívali zahraniční investoři svých vlastních informačních zdrojů. Kontakty jsou minimální i poté, co zahraniční investor na náš trh vstoupil (Mansfeldová 2004).

b) na odvětvové a regionální úrovni

Význam sociálního dialogu, umožňujícího realizaci občanských aktivit a vysokou úroveň participace, narůstá na regionální úrovni, typické provázáním širšího rozhodovacího horizontu s konkrétními aktivitami a zájmy. Pokud jde o odbory, jejich zájem o sociální dialog na regionální úrovni má dva aspekty, jež se vzájemně prolínají. Jde jednak o vnitřní politiku odborů, o problematiku jejich vnitřní struktury, vazeb jejich reprezentací a aparátu, jednak o jejich vnější prezentaci, tj. o odborové aktivity v rámci regionu a účast při jeho rozvoji. Rozsah odborových aktivit na regionální úrovni je tak dán nejen vlivem a organizovaností odborů jak v centrálním, tak regionálním měřítku, ale i ochotou sociálních partnerů k vedení sociálního dialogu a možností pro jeho uplatnění (Kroupa et al. 2002). Obecně však platí, že je třeba definovat očekávání a cíle sociálního dialogu na regionální úrovni a shodnout se na jeho hlavním těžišti.

Sociální dialog na regionální úrovni si získává zvýšený zájem ze strany sociálních partnerů. Po změnách ve správním uspořádání a po vytvoření 14 krajů se dále zvýšily možnosti vést tripartitní sociální dialog na regionální úrovni. Možnosti spojit otázky rozvoje krajů s plány zaměstnanosti a vzdělávání / školení uvádějí sociální dialog na této úrovni nově do pohybu.

V řadě členských států hraje regionální úroveň významnou roli při zavádění politik EU v oblasti zaměstnanosti a současné zapojení místní samosprávy a sociálních partnerů zajišťuje široké přijetí opatření, která je třeba provést. Za poslední roky se v České republice regionální úroveň rozvinula hlavně v oblastech, kde se nacházejí velké průmyslové podniky v energetické

kém, hornickém, hutním a ocelářském odvětví (např. regiony, které se potýkají s většími problémy v souvislosti s přechodovým obdobím). Probíhají ale slibné změny, díky nimž se sociální dialog dále rozvine i v jiných oblastech. Je však třeba definovat očekávání a cíle sociálního dialogu na regionální úrovni, např. měl by tento sociální dialog spočívat především v tvorbě doporučení politik nebo by měl rovněž zahrnovat kolektivní vyjednávání?

Jak bylo konstatováno ve zprávě česko-dánského twinningového projektu (Rozvoj 2002), v ČR se na rozdíl od řady států EU nachází těžiště sociálního dialogu na národní a podnikové úrovni, zatímco odvětvové struktury a regionální struktury jsou méně významné. V důsledku jak neochoty zaměstnavatelů udělit vyjednávací pravomoci odvětvovým organizacím, tak nejasného rozdělení na odvětví (chybí jasné definice odvětví) je strukturální zázemí sociálního dialogu na této úrovni nedostačující.

Princip respektování mezi aktéry sociálního dialogu a v oblasti cílů vyjednávání jsou důležité zásady, které by se měly v českém prostředí prosadit v širší míře. Rovněž to souvisí s obecným vnímáním důležitosti sociálního dialogu ve společnosti. Do procesu sociálního dialogu je nutné zapojit co nejširší spektrum sociálních partnerů. Je samozřejmé, že dosažení širokého konsensu na vnitrostátní úrovni po zohlednění různých názorů a zkušeností sociálních partnerů následně umožní lépe orientované a účinnější prosazení na úrovni evropské. V konečném důsledku lze říci, že bude-li vnitrostátní stanovisko úspěšně začleněno do evropského předpisu, bude pak jednodušeji uplatněno zpětně na vnitrostátní úrovni a jeho dopad bude silnější.

Závěr

Sociální partnerství a jeho institucionalizovaná podoba – tripartita - se podílelo na transformačním procesu a zároveň se vyvíjelo v důsledku měnících se politických, ekonomických a společenských podmínek a „zrání“ sociálních partnerů. Měnily se vztahy mezi sociálními partnery a státem, měnila se jeho funkce a organizační podoba. Na funkci RHSD lze pohlížet na základě tří skutečností: 1) Rada se v průběhu desetiletého období významných společenských změn vyznačuje relativní stabilitou; 2) sociální dialog byl působením RHSD institucionalizován, protože Rada vytvořila dobře fungující organizační strukturu sestávající z pléna, předsednictva, pracovních skupin a sekretariátu (zvláště důležitá je funkce pracovních skupin, které se zabývají oblastmi působnosti rady); 3) díky zastoupení v Radě si sociální partneři vyvinuli kulturu sociálního vyjednávání. Musíme si v této souvislosti také položit otázku, zda se s rozvojem institucionální formy rozvíjel i obsah, nebo zda zde došlo k opačnému procesu

– institucionální forma se zdokonalovala, ale obsah poněkud vyprchal. Zde není odpověď tak jednoznačná.

Postavení zaměstnavatelských a podnikatelských svazů není tak silné jako pozice odborů, jež jsou v mnoha oblastech lépe organizovány, vybaveny, apod. Dalším problémem, s nímž se zaměstnavatelské svazy potýkají, je nedostatek profesionálů a expertů, kteří by mohli členům poskytovat vysoce kvalitní služby. Jednou z možných oblastí zlepšení by měl být nábor a vzdělávání nových pracovníků zaměstnavatelských organizací. Dalším problémem je financování. Členské příspěvky nejsou daňově odpočitatelnou položkou. Zaměstnavatelské organizace nedostávají téměř žádné státní granty a dotace, působí na bázi neziskových organizací a nemohou tudíž prodávat své služby, apod.

Sociální dialog procházel a nadále prochází mnoha změnami a odráží tak politickou a následně i ekonomickou a sociální situaci v České republice. Sociální dialog je tak nikdy nekončící komunikace mezi jednotlivými sociálními partnery. Jsou cíle dlouhodobé a krátkodobé, velké i svým významem relativně menší. Záleží na partnerech, zda jejich splnění proběhne dříve, či jedná-li se oběh na dlouhou trať. Všichni sociální partneři jsou si vědomi své odpovědnosti za sociální smír, jako jednoho z hlavních předpokladů stability a prosperity tohoto státu. A proto hlavním cílem je sociální dialog vést a jeho výstupy co nejdříve a nejkvalitněji realizovat.

Vývoj sociálního dialogu a tripartismu v ČR může být charakterizován jako vývoj pohybující se mezi policy concertation a policy consultation. Policy concertation vede ke sladění zájmů vlády, zaměstnavatelů a odborů při formování politiky vlády, což není případ ani cíl policy consultation. Tripartismus na počátku devadesátých let v České republice může být charakterizován jako policy concertation, včetně uzavírání generální dohody jako výsledku kompromisu. Pozdější vývoj se pak blíží více policy consultation.

Literatura:

Brokl L. (ed.) 1997. *Reprezentace zájmů v politickém systému České republiky*. Praha: SLON.

Bruszt, L., L. Neumann and A. Tóth 2004. The East meets the EMU: Preliminary lessons and open-ended questions to a research design. Paper presented at the International Workshop „The Future of social pacts in an enlarged European Monetary Union“, Florence, 26 June 2004.

Compston, Hugh, 2002. “The Strange Persistence of Policy Concertation”. Pp. 1-16 in Berger, Stefan and Hugh Compston (eds.). *Policy Concertation and Social Partnership in Western Europe*. Lessons for the 21st Century. New York, Oxford: Berghahn Books.

Čambálíková 2002 ???

Developing social dialogue in the Czech Republic, 2002. Evaluation Report of the Twinning Activities and Pre-accession Recommendations. Phare Twinning Project between the Czech Republic and Denmark CZ 99/IB/CO-02.

Hála, J., A. Kroupa, J. Kux, Z. Mansfeldová and P. Rakušanová 2003. "Social dialogue and EMU in the Czech Republic". In: *Social dialogue and EMU in the acceding countries*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions: 81-106.

Industrial relations in the EU Member States and candidate countries, 2002. EIROOnline - european industrial relations observatory on line <http://www.eiro.eurofound.eu.int/print/2002/07/feature/tn0>

Kroupa, A., J. Hála, Z. Mansfeldová, J. Kux, R. Vašková and I. Pleskot 2002. "Rozvoj sociálního dialogu v ČR". Praha: VÚPSV, <http://www.vupsv.cz>.

Kubínková, M. 2001. *Národní studie o sociálním dialogu v ČR*. Praha: ČMKOS 2001.

Mansfeldová, Z. 1997. „Sociální partnerství v České republice“. Pp. 99-150 in Brokl L. (ed.), *Reprezentace zájmů v politickém systému České republiky*. Praha: SLON.

Mansfeldová, Z. 1999. "Social Partnership in the Czech Republic". Pp. 207-218 in Kirschbaum, S. J. (ed.): *Historical Reflections on Central Europe*. kde?? Macmillan Press Ltd.

Mansfeldová, Z., M. Čambálíková and L. Brokl 1998. *Social Partnership as a Form of Interest mediation in Czech and Slovak Society*. Research report for the project Research Support Scheme (RSS) of the Open Society Institute/Higher Education Support Programme (OSI/HESP). Praha.

Mansfeldová, Z. 2004. *Foreign Direct Investment in the Czech Republic from the perspective of representatives of trade unions, employer associations and the executive*. Research report for the Project "The Impact of Foreign Direct Investments of EU based Companies on the Labour Relations in EU Candidate Countries – Taking the Examples of Germany, Poland, the Czech Republic and Slovakia", Working Package 3, Prague and Bremen.

Rozvoj sociálního dialogu v České republice, 2002. Hodnotící zpráva o aktivitách twinningového projektu a seznam předvstupních doporučení. Twinningový projekt "Sociální dialog" mezi Českou republikou a Dánskem. Praha: MPSV.

Třetí sektor a občanská participace v České republice^{1,2}

Petra Rakušanová

Otázka rozvoje občanské participace a neziskového sektoru přitahuje stále více pozornost odborné veřejnosti, a to nejen v postkomunistických společnostech, ale také v rozvinutých demokraciích. V případě postkomunistických společností je hlavní otázkou, kterou si při zkoumání tohoto tématu klademe, především to, do jaké míry se vzniklá - či v mnoha případech obnovená - občanská společnost stala oporou demokracie. Neziskové organizace pak chápeme jako institucionalizovanou součást občanské společnosti a významného aktéra procesu reprezentace zájmů. Termín třetí sektor (tedy sektor mezi sférou státu a ekonomickou sférou) zavedl v sedmdesátých letech italský politolog Amitai Etzioni pro soubor soukromých organizací poskytujících služby ve veřejném zájmu a dotované státem (Etzioni 1973).

Tento příspěvek se na základě analýz kompletního souboru kvantitativních a kvalitativních dat, která byla shromážděna v rámci projektu MPSV ČR MS-5 „Způsoby a efektivnost zprostředkování zájmů mezi jedinci, sociálními skupinami a státem“, zaměří především na fungování třetího sektoru a na občanskou participaci v České republice. Nejprve představíme typy a rozložení neziskových organizací v České republice, poté vlastní typologii neziskových organizací podle vybraných kritérií, dále zhodnotíme fungování třetího sektoru v České republice v kontextu střední Evropy a na závěr se zaměříme na občanskou participaci, kterou chápeme jako zapojení občanů ve veřejné sféře, odděleně (nikoli však nezávisle) jak od státu, tak od ekonomické sféry, v jejímž rámci občané artikuluji, organizují a prosazují své zájmy.

Český neziskový sektor byl v posledních letech předmětem zkoumání celé řady domácích i zahraničních odborníků a institucí. Za všechny jmenujme alespoň projekty Agentury neziskového sektoru (Aktivity a potřeby neziskového sektoru, Neziskový sektor a veřejný život v ČR, Dárcovství a dobrovolnictví v ČR), projekt Masarykovy univerzity v Brně pod vedením Radima Marady (Sociální zdroje dobrovolnictví a neziskových organizací) nebo nejnověji projekt Nadace pro rozvoj občanské společnosti pod vedením Terezy Vajdové (Civicus). Samostatnou kategorií jsou mezinárodní komparativní výzkumy, sem řadíme pravidelný komparativní

---

¹ Text vznikl v rámci projektu MS-5 „Způsoby a efektivnost zprostředkování zájmů mezi jedinci, sociálními skupinami a státem“ pod vedením PhDr. Zdenky Mansfeldové, CSc. Výsledků bylo dosaženo s využitím podpory MPSV z prostředků státního rozpočtu.

² Autorka příspěvku by ráda poděkovala Ing. Martinu Vyšíňovi z Rady vlády pro NNO za spolupráci na závěrečné zprávě projektu MS-5 „Způsoby a efektivnost zprostředkování zájmů mezi jedinci, sociálními skupinami a státem“, z níž tento text částečně vychází. Dále rovněž PhDr. Zdenky Mansfeldové, CSc. s níž se autorka spolupodílela na textu Zahraniční zkušenosti a inspirace v neziskovém sektoru pro Radu vlády pro NNO.

výzkum Americké agentury pro mezinárodní rozvoj (Index životaschopnosti neziskových organizací ve střední a východní Evropě a Eurasii) nebo projekt John Hopkins Univeristy (Srovnání neziskového sektoru).

Jedná se tedy o oblast, která se těší vzrůstající pozornosti odborníků z oblasti sociologie, sociální politiky, ekonomie, politologie a dalších oborů, kteří popisují různé aspekty fungování třetího sektoru. Naší snahou bylo komplexní zmapování občanské participace a třetího sektoru jako významného aktéra procesu zprostředkování zájmů. Za tímto účelem byly využity následující metody: analýza sekundárních dat, hloubkové a skupinové rozhovory a vlastní dotazníkové šetření.

Český neziskový sektor po roce 1989

Neziskový sektor v ČR nevznikl po roce 1989 z ničeho, neboť zde existovalo několik oficiálně uznávaných organizací, které lze považovat za zárodky neziskových organizací (ekologické organizace např. Brontosaurus, turistické a sportovní kluby, atd.). Vedle těchto organizací samozřejmě existovalo i několik dalších ilegálních, či semiilegálních organizací (Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných, Charta 77), na jejichž základě vznikla po roce 1989 celá řada neziskových organizací (např. Výbor dobré vůle Olgy Havlové, Poradna pro uprchlíky atd.).

Po sametové revoluci v listopadu 1989 tedy můžeme hovořit nikoli o vzniku, ale o obnově neziskového sektoru, který má v českých zemích poměrně bohatou historii. Jeho kořeny spadají až do dob národního obrození, kdy to byly především různé kulturní, umělecké a vzdělávací spolky a sdružení, které byly významnými aktéry českého občanského života. Velký rozkvět neziskové sféry přišel po vzniku samostatného českého státu roce 1918 (viz např. Müller 2002).

Stejně jako je obtížné popsat občanskou společnost, je rovněž složité definovat organizace, které lze chápat jako součást třetího sektoru. Definice se velmi různí, pro potřeby této práce však přijímáme a pracujeme s definicí, kterou podávají ve svých pracích Lester M. Salamon a Helmut K. Anheier. Podle této definice musí organizace splňovat šest základních kritérií, aby mohla být označena za organizaci neziskového sektoru. Prvním kritériem je **institucionální** – tedy musí se jednat o organizace s jistou organizační strukturou, jejíž podoba je definována formálním statutem. Druhým kritériem je formální oddělení organizace od státní, resp. veřejné správy - musí se tedy jednat o **subjekty soukromého práva**³. Třetím kritériem,

---

³ Proto např. nelze považovat rozpočtové nebo příspěvkové organizace (nyní organizační složky státu) za neziskové organizace, protože jsou buď napojeny na veřejné rozpočty, nebo je jejich zakladatelem stát a prostřednictvím svých úředníků se podílí na jejich řízení a fungování.

jež je nejdůležitějším rysem neziskových organizací, je, že **nerozdělují zisk**. Neziskové organizace nesmí případný zisk, plynoucí z jejich činnosti, rozdělovat mezi vlastníky nebo vedení organizace. Veškerý takový zisk musí být v celé své výši použit na činnost, pro kterou byla daná nezisková organizace založena. Čtvrtým kritériem je, že jsou organizace schopny samy řídit svou činnost podle svých vlastních interních pravidel a nejsou ovládány zvenčí, tedy jejich **samosprávnost**. Pátým kritériem je **dobrovolnost** neziskových organizací, resp. fakt, že jejich fungování obsahuje určitý prvek dobrovolnosti - ať už se jedná o dobrovolnou (tedy neplacenou) práci nebo o dobrovolné příspěvky na činnost organizace. Šestým a posledním znakem, který neziskové organizace splňují, je **veřejný prospěch**. Tento princip však neplatí pro všechny druhy neziskových organizací (Salomon, Anheier, 1997, Anheier, Kendall 2001).

Z tohoto hlediska tedy můžeme rozlišit dva druhy neziskových organizací. Prvním typem jsou organizace vzájemně prospěšné (zejména spolky a sdružení, které vznikají za účelem naplňování zájmů a potřeb svých členů). Členy takových organizací spojují různé koníčky, sociální postavení, věk, národnost, náboženské vyznání apod. Druhým typem neziskové organizace jsou organizace veřejně prospěšné. Jejich cílem je poskytování veřejně prospěšných služeb třetím osobám, jsou tedy otevřeny všem zájemcům z řad široké veřejnosti. Tyto organizace jsou nepochybně pro společnost jako celek prospěšnější, a jsou proto v mnoha zemích oproti organizacím vzájemně prospěšným zvýhodňovány, např. různými formami daňových úlev. V České republice však zákony mezi organizacemi vzájemně a veřejně prospěšnými nerozlišují.

Neziskové organizace hrají v moderních demokraciích nezastupitelnou roli, přesněji řečeno role. První z nich je role participativní. Občané se prostřednictvím sdružování v neziskových organizacích snaží vyjadřovat své společné zájmy a požadavky; sdružují se s cílem řešit své společné problémy. Tímto způsobem se občané aktivně podílejí na spolurozhodování např. obce, kraje či státu, a zároveň tak přebírají jistý díl odpovědnosti za rozhodnutí, učiněná orgány veřejné moci. Tato spolupráce mezi neziskovým sektorem a státní správou či samosprávou je prospěšná pro obě strany, neboť neziskové organizace jsou často mnohem blíže realitě, a mohou proto rozhodujícímu orgánu pomoci při definici problémů, které je třeba řešit. Kromě toho je v neziskových organizacích i řada odborníků, kteří svými znalostmi a připomínkami při veřejném projednávání daného problému zdokonalují navržené řešení. Aktivita občanů v neziskových organizacích také přispívá ke zdokonalování občanů v roli „homo politicus“. Občané se učí formulovat své názory, učí se diskutovat a vystupovat na veřejnosti a zvyšují se jejich organizační schopnosti, sociální a kulturní kapitál.

Další významnou rolí neziskového sektoru je jeho role servisní. Neziskové organizace poskytují služby zejména pro takové skupiny lidí, které své potřeby nemohou uspokojit jinde. Neziskové organizace tak de facto vyplňují mezeru v nabídce služeb, které poskytuje většinou

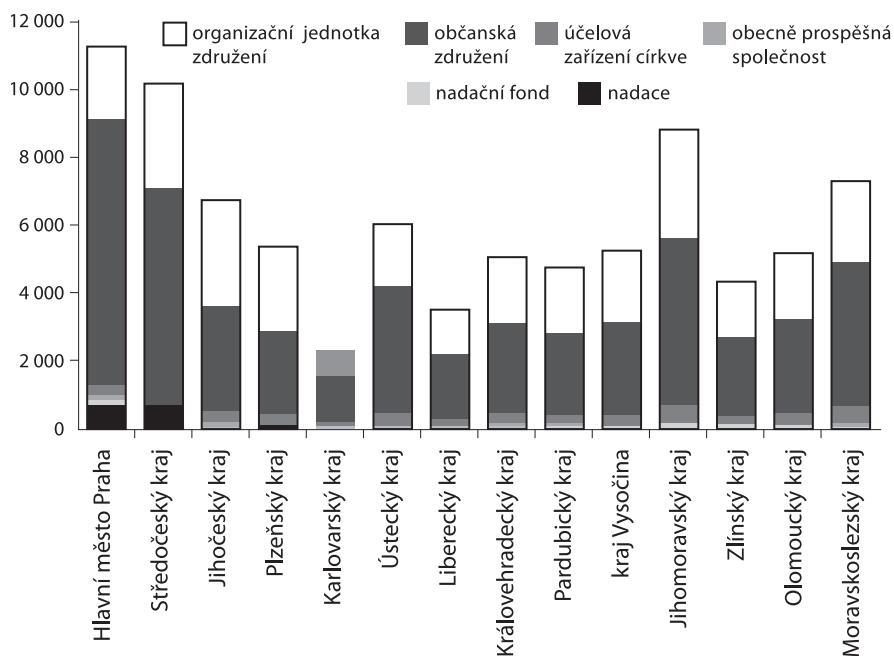
stát nebo municipalita. Služby nabízené neziskovým sektorem bývají zpravidla velice efektivní, neboť neziskové organizace nejsou nuceny dosahovat při své činnosti zisku. Tyto služby bývají také mnohem cílenější, protože většinou vycházejí ze skutečných potřeb klientů.

Různé marginalizované skupiny společnosti mohou také prostřednictvím sdružování v neziskových organizacích vyjadřovat své zájmy a potřeby. Svou různorodostí pomáhají neziskové organizace vytvářet názorovou pluralitu a nabízejí alternativní řešení rozličných problémů. Neziskové organizace jsou tedy nástrojem zprostředkování nejrůznějších zájmů, pro potřeby této studie přijímáme členění Rady vlády pro nestátní neziskové organizace (ta využívá toto členění především pro mapování financování NNO). Neziskové organizace dělíme podle sfér jejich působnosti do následujících deseti kategorií:

1. poskytování sociálních služeb
2. ochrana a podpora zdraví, včetně péče o zdravotně postižené
3. ochrana životního prostředí, udržitelný rozvoj
4. rozvoj kultury, záchrana kulturního dědictví
5. příprava na vstup do EU, spoluúčast na programech EU
6. rozvoj sportu a tělovýchovy
7. podpora rovných příležitostí mužů a žen
8. práva příslušníků národnostních a etnických menšin
9. péče o ohrožené a problémové skupiny obyvatel
10. ochrana spotřebitele a ochrana nájemních vztahů

V rámci těchto oblastí neziskové organizace agregují, selektují a uspokojují zájmy občanů. Tento proces zprostředkování zájmů mnohdy zahrnuje rovněž uspokojování individuálních i skupinových zájmů a potřeb, které jsou v současnosti definovány jako funkce státu. Například v oblasti sociální či v oblasti ochrany a podpory zdraví včetně péče o zdravotně postižené nabízejí neziskové organizace mnohdy nikoli pouze alternativu, ale jediný zdroj uspokojování zájmů občanů (péče o seniory, práce s mentálně či fyzicky handicapovanými dětmi i dospělými, azylové domy, hospici, atd.). Podle Weisbroda tak neziskové organizace nejen saturují funkce státu a nabízejí alternativu soukromému sektoru, ale substituují uspokojování individuálních potřeb kolektivními zájmy a produkcí kolektivního-veřejného blaha [Weisbrod in: Phelps 1975: 182].

Graf 1. Četnost nestátních neziskových organizací v České republice k 14.3.2003 dle krajů a typů

Zdroj: Rada vlády pro nestátní neziskové organizace

Graf 1 nabízí pohled na četnost neziskových organizací v jednotlivých krajích České republiky. Doplnující pohled nabízí rovněž tabulka 1, která ukazuje počet obyvatel krajů, připadajících na jednotlivé typy neziskových organizací. Pravděpodobně nejzajímavější je pohled na kategorii občanských sdružení. Na tomto místě je však nutné zdůraznit, že přibližně 15 – 20 % občanských sdružení je nečinných, a že i zde nalézáme určitou míru centralizace – zatímco v Praze a dalších metropolích nalézáme více občanských sdružení, v ostatních oblastech je naopak větší množství organizačních jednotek sdružení. Přesto se v tomto směru a při zohlednění počtu obyvatel jako neaktivnější jeví hlavní město Praha, Středočeský kraj a Kraj Vysočina a naopak nejméně aktivní Moravskoslezský a Zlínský kraj.

Tabulka 1. Počet obyvatel připadajících na jednotlivé typy organizací (členění dle krajů)

	nadace	nadační fond	obecně prospěšná společnost	úcelová zařízení církve	občanská sdružení	organizační jednotka sdružení
Hlavní město Praha	1834	5530	9172	3840	148	519
Středočeský kraj	18116	38732	31200	1992	176	364
Jihočeský kraj	21530	9182	13008	1683	203	201
Plzeňský kraj	16149	23872	21962	1700	228	217
Karlovarský kraj	33704	21667	33704	1850	232	379
Ústecký kraj	45499	38999	19046	2105	219	447
Liberecký kraj	32852	30506	20337	2043	223	325
Královéhradecký kraj	9622	10348	36564	1769	205	283
Pardubický kraj	13696	14905	19491	1891	211	257
Kraj Vysočina	23536	14794	39830	1767	189	242
Jihomoravský kraj	26729	11455	23886	2273	230	348
Zlínský kraj	49035	8388	37498	2560	276	388
Olomoucký kraj	24715	10592	23726	1648	219	297
Moravskoslezský kraj	34162	18319	31600	2655	294	540

Zdroj: Rada vlády pro nestátní neziskové organizace

Klasifikace typů fungování neziskových organizací

S využitím hloubkových rozhovorů a aplikace teorie odpovědnosti (accountability) byla vytvořena vlastní klasifikace typů identit aktérů občanské společnosti na základě následujících kritérií: sebezaražení, zdroje financování, typy spolupráce s dalšími aktéry. Použití principu odpovědnosti nám umožnilo vytvoření rámce pro analýzu, a to na: vertikální úrovni (popisu je vztah mezi nerovnými aktéry) – ve výzkumu aplikována jak na vztah mezi nadnárodními nadacemi, které rozdělují finanční prostředky na úrovni jednotlivých zemí, a českými nadacemi, tak na vztah mezi státem a neziskovými organizacemi; na horizontální úrovni pak na vzájemný vztah mezi neziskovými organizacemi.

Na vertikální úrovni došlo ke konsolidaci vztahu mezi zahraničními dárci a domácími příjemci – byly vytvořeny úspěšné modely spolupráce a vytvořen oboustranně prospěšný vztah.

Domácí příjemci realizovali své projekty, často docházelo k vytvoření dlouhodobější spolupráce – přenašení moderní kultury fungování organizace.

Zahraniční finanční zdroje pro neziskové organizace jsou v České republice značně diversifikovány, v této oblasti však dochází k významným posunům. Protože je Česká republika považována za konsolidovanou demokracii a již v příštím roce se stane členem Evropské unie, odchází celá řada zahraničních dárců. Na přechodné období, než se České republice i dalším zemím v regionu podaří úspěšně čerpat z nových zdrojů (např. strukturální fondy a další programy EU)⁴, byl v červnu 2000 skupinou předních amerických nadací⁵ založen *Trust pro občanskou společnost ve střední a východní Evropě* (Trust for Civil Society in Central and Eastern Europe).

Všeobecným předpokladem je, že neziskové organizace v regionu budou v budoucnosti převážně čerpat prostředky z evropských zdrojů. Z našich rozhovorů s představiteli neziskových organizací však zřetelně vyplývá, že české neziskové organizace dosud nejsou administrativně připraveny obstát v technicky, časově i finančně náročné přípravě „evropských“ projektů. Zároveň také část organizací, kterou zařazujeme do tzv. klientského typu (na základě dále zmíněných kritérií, tedy jejich modelech fungování, financování a spolupráce s ostatními aktéry), nejsou připraveny administrativně zvládnout ani management českých projektů.⁶

V mnoha případech jsme se setkali s tím, že organizace nejsou schopny správně vyúčtovat ani současné granty. Pro organizaci klientského typu (viz box 1) je zároveň typická personalizace řízení – koncentrace řídicích i rozhodovacích funkcí na jednu osobu, která přenáší stejný model spolupráce i na vztah s dalšími neziskovými organizacemi i se státem. Vedle klientského typu však v českém neziskovém sektoru fungují také organizace tzv. moderního typu (viz box 1). Jsou to organizace, které si uvědomují změny, které jim přinese vstup ČR do EU⁷.

⁴ Předvstupní programy EU jsou Phare, Sapard a Ispa. Strukturální fondy, pro které se bude ČR po svém vstupu kvalifikovat, jsou: Evropský fond pro regionální rozvoj (ERDF), Evropský sociální fond (ESF), Evropský zemědělský podpůrný a záruční fond (EAGGF) a Finanční nástroj pro usměrňování rybolovu (FIFG). Poněkud odlišný je tzv. Fond soudržnosti (CF).

⁵ Členy aliance jsou: Atlantic Philanthropies, Charles Stewart Mott Foundation, Ford Foundation, German Marshall Fund of the United States, Open Society Institute a Rockefeller Brother Fund. Aliance se zavázala, že v letech 2000-2010 vynaloží 75 milionů dolarů na rozvoj občanské společnosti v regionu.

⁶ „... Ministerstvo tam je to taky velmi problematické, když tam člověk pošle projekt, tak by očekával reakci... [naopak] tady když se pošle projekt na město nebo na kraj, tak dostane člověk zprávu, zda byl ten projekt podpořen nebo třeba vyloučen kvůli nějakým formálním nedostatkům, aby si na to dal třeba pozor...“ (INT-T4).

⁷ „[K]dyž řeknete (Evropská) integrace, pro mne to má jiný význam, ne peníze. My jsme charitativní organizace, které se zabývá prací s lidmi, kteří jsou v potřebě. Já vnímám, že standardy sociální práce obecně v Evropě jsou možná jinak postaveny než standardy sociální práce, které byly v minulosti u nás...“ (INT-K6).

Box 1. Typologie neziskových organizací

<i>Klientský typ neziskových organizací</i>
• nízké administrativní schopnosti (neschopnost administrovat grantové prostředky – často nutnost vřacet chybně proučtované části projektů),
• personalizace řízení (koncentrace řídicích i rozhodovacích funkcí na jednu osobu)
• přenášení personalizovaných vazeb i na vztah s dalšími neziskovými organizacemi i se státem (často na hranici klientelismu či za ní)
• špatná či neexistující komunikace s dárci ani s cílovou skupinou
<i>Moderní typ neziskových organizací</i>
• administrativně schopné (úspěšně získávají a administrují různé typy prostředků včetně evropských)
• jasná struktura řízení (rozdělení kompetencí, fungující komunikace uvnitř organizace, další vzdělávání zaměstnanců)
• připravenost na nové podmínky po vstupu ČR do EU (dlouhodobě spolupracují se zahraničními organizacemi ve své sféře působnosti a přejímají od nich moderní modely fungování)
• pravidelná komunikace s dárci
• flexibilně reagují na proměny zájmů

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, projekt MS 5 „Způsoby a efektivnost prostředkování zájmů...“, autor P. Rakušanová

Tyto organizace se aktivně připravují na změnu podmínek, již dlouhodobě spolupracují se zahraničními organizacemi ve své sféře působnosti a přejímají od nich moderní modely fungování. Na tomto místě je však nutné zdůraznit, že navržené rozdělení organizací považujeme za ideální typy v sociologickém slova smyslu – tedy za póly kontinua, ke kterým se neziskové organizace více či méně blíží.

Navržená typologie organizací klientského a moderního typu je zřetelná i v oblasti komunikace se státem a dalšími neziskovými organizacemi. Jednou z charakteristik organizací klientského typu je tak klanově-kooperativní typ koexistence, vycházející z modelu úzké provázanosti se státními orgány (viz box 2).⁸ S podobným modelem se setkáváme například v Maďarsku, kde v posledních letech dochází k výraznému nárůstu propojování státu a neziskových organizací (Stuart 2002: 80).

⁸ Respondent se vyjadřuje k úspěšnosti spolupráce se státními orgány: „Krajský úřad nemá zájem, je s nimi minimální spolupráce. Pouze na kraji na životním prostředí, kde mám známé, tam je spolupráce.“ (INT-K1).

Jedná se především o úzké propojení mezi neziskovým sektorem a politikou v případech, že dochází ke zvýhodňování některých organizací na úkor jiných. Například představitel několika organizací v rozhovoru zdůraznil důležitost osobních kontaktů s nejvyššími představiteli městského zastupitelstva. Především zdůraznil roli těchto kontaktů při získávání finanční podpory, a to jak od města, tak od podnikatelů, kteří si jsou tohoto úzkého vztahu vědomi. Tyto neziskové organizace tak často prosazují spíše než zájmy občanů zájmy jednotlivců či úzké skupiny osob.

Vztah mezi neziskovými organizacemi a politikou může být rovněž pozitivní. Neziskové organizace jsou totiž často přirozenou rekrutační bází budoucích politiků, protože shromažďují aktivní občany se zájmem o věci veřejné. Dochází tak k propojování občanské a politické participace. Podle Olsena je politická participace aktivována na základě nepolitické participace, která podporuje rozvoj následujících znaků: rozšiřuje oblast zájmu, zakládá různé typy sítí mezilidských vztahů a zvyšuje celkovou informovanost (Olsen in: van Deth 1997:11).

Box 2. Charakteristiky typů koexistence neziskových organizací

<i>klanově-kooperativní typ koexistence</i>
• vztah se státem: úzká provázanost se státními orgány a jejich představiteli, často na hranici klientelismu (viz. box 1)
• vztah s dalšími neziskovými organizacemi: spolupráce na bázi personálních sítí vedoucích představitelů za účelem prosazování zájmů úzké skupiny osob
<i>kompetitivní typ koexistence</i>
• vztah se státem: korektní, v rámci existujících norem
• vztah s dalšími neziskovými organizacemi: konkurenční boj o oblast reprezentovaných zájmů a soutěž o finanční prostředky na jejich realizaci

Zdroj: Sociologický ústav AV ČR, projekt MS 5 „Způsoby a efektivnost prostředkování zájmů...“, autor P. Rakušanová

Organizace moderního typu naopak realizují kompetitivní typ koexistence - ve vztahu k neziskovým organizacím navzájem dochází ke konkurenčnímu boji o oblast reprezentovaných zájmů a soutěžení o finanční prostředky dárců (domácích i zahraničních, velkých neziskových organizací i státu – obcí, krajů a ministerstev) na jejich realizaci (viz box 2). Organizace moderního typu komunikují se svými konkurenty, dochází ke spolupráci ve smyslu rozdělení spektra realizovaných činností tak, aby v dané oblasti došlo k naplnění společenské objednávky – artikulovaných zájmů.

Občanská participace

Občanskou účast nechápeme jako izolovaný jev – na praktické úrovni jsme se setkali s propojením nepolitické a politické participace, s níž se setkáváme u Olsena [Olsen in Van Deth 1998]. Na mikroúrovni chápeme občanskou účast jako participaci v dobrovolných organizacích, díky nimž realizují občané specifické cíle. Na makroúrovni definujeme občanskou participaci jako proces, v němž organizovaní občané usilují skrze aktivní účast o integraci svých zájmů do rozhodovacích procesů, o aktivní ovlivnění politiky. V našem šetření například uvedlo více než 71 % respondentů, že aktivně participuje v občanském životě.

Celkem 55,7 % respondentů uvedlo, že je členem neziskové organizace – nejvíce se respondenti podílejí na činnosti sportovních klubů (21,8 %), zájmových organizací (18,9 %) a místních sdružení (13,0 %). Naopak nejméně se angažují v etnických organizacích (0,4 %) společenských a ekologických hnutích (0,7 % respektive 2,2 %). Na základě analýzy socio-demografických charakteristik je možné říci, že se více angažují muži než ženy, obyvatelé menších měst (5 000 - 14 999 obyvatel), malých obcí (800 – 1999 obyvatel) a velkoměst (nad milion obyvatel – pouze Praha), lidé s vysokoškolským a středoškolským vzděláním. Nejvíce angažovaní jsou respondenti, kteří uvedli, že ve volbách do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR hlasovali pro ODS a KSČM. Nejvíce angažovaných je v produktivním věku – tedy ve věkových kategoriích 45 - 59 let a 30 - 44 let.

Naopak nejméně se angažují občané v Moravskoslezském kraji, severovýchodních a jihovýchodních Čechách (analýza na úrovni NUTS 2), občané velkých měst (80 000 - 999 999 obyvatel) a nejmenších obcí (méně než 799 obyvatel), lidé se středoškolským vzděláním bez maturity a se základním vzděláním. Mezi méně angažované patří rovněž nevoliči (respondenti, kteří uvedli, že se nezúčastnili voleb do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR v roce 2002) a respondenti, kteří uvedli, že v těchto volbách hlasovali pro ČSSD. Nejméně angažovaní jsou občané starší šedesáti let.

Při skupinových rozhovorech, tzv. focus groups, jsme se snažili zmapovat, na koho se občané obracejí ve snaze řešit různé problémy osobního či komunitního charakteru.⁹ Následně jsme tato zjištění testovali na základě reprezentativního šetření. Analýza hloubkových rozhovorů dále dokresluje datovou analýzu participace. Potvrzenou hypotézou byla jak odlišnost jednotlivých regionů, tak vliv velikosti sídla a regionu na participaci občanů ve veřejném životě. V re-

---

⁹ Testované otázky – například „Dcera přátel, absolventka vysoké školy, nemůže již rok najít práci.; V domácnosti Vašich známých dochází k domácímu násilí.; Na pozemcích obce má vzniknout skládka toxického odpadu.“

gionech s nízkou mírou participace (Moravskoslezský kraj) se občané v obtížných životních situacích spoléhají na stát a vlastní aktivitu – tradiční společenství zde převážně erodovala a na jejich místo nastupuje pasivita. To potvrzují nejen údaje o počtu obyvatel připadajícím na neziskovou organizaci v těchto krajích, ale také analýza dat. Ve strukturálně postiženém regionu (vysoká nezaměstnanost atd.) se neziskový sektor rozvíjí pomaleji, nabízí však přinejmenším alternativu narůstající pasivitě.

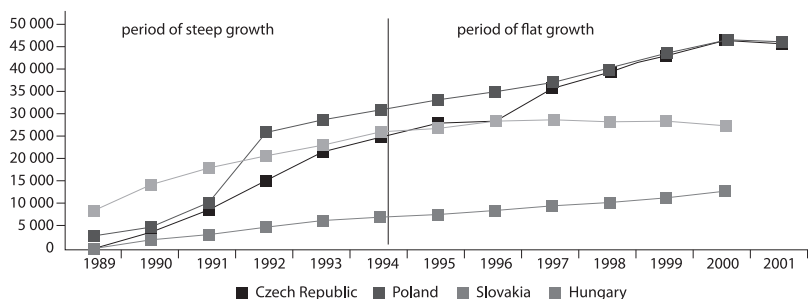
Naopak nejméně se na stát spoléhají občané v regionu s rozvinutou sítí neziskových organizací – v Kyjově (doplněné o sociální sítě) a v individualizovanější Praze, kde vedle neziskového sektoru hraje podle respondentů větší roli vlastní aktivita jednotlivce. Neziskové organizace se tu stávají přirozeným doplněním tradičních vztahů. I nadále zde hrají velkou roli sociální sítě a důležitým aktérem v neziskovém sektoru je církev a církevní organizace neziskového charakteru. Tábor se v tomto ohledu jeví jako průměrný – občané zde spoléhají jak na stát, tak na sociální sítě.

Český neziskový sektor v kontextu střední Evropy

Po roce 1989 došlo ve střední a východní Evropě k velkému rozvoji občanské společnosti. Impulsem vzniku velkého množství neziskových organizací byla především diferenciací společenských zájmů a potřeb provázející proces politické a společenské transformace. Neziskový sektor ve střední a východní Evropě navázal na historické tradice občanské participace a neziskových organizací, které v různé míře v regionu již existovaly – původně spojované jak se sociálními hnutími, tak s církví a středními vrstvami.

Neziskové organizace existovaly také v období socialismu – vedle oficiálních a polooficiálních organizací tu byly i organizace pohybující se na tenké hranici legality. Společným jmenovatelem velké části těchto organizací však bylo jejich zapojení do nepolitických aktivit - mezi jinými v oblastech kultury, sportu a volnočasových aktivit. Některé tyto organizace představovaly „embryonální struktury“ občanské společnosti, která se začala rozvíjet s otevřením prostoru pro občanské aktivity. Po roce 1989 došlo tak vedle vzniku celé řady nových organizací a zániku některých subjektů k transformaci celé řady původně masových organizací. Dynamiku vzniku neziskových organizací v zemích Visegrádské čtyřky v letech 1989 – 2001 dokumentuje graf 2.

Graf 2. Vznik neziskových organizací v zemích Visegrádské čtyřky v letech 1989 - 2001

Zdroje: Polsko: Ministerstvo spravedlnosti (citováno Nałęcz, 2003), Maďarsko: Bocz et al., 2000, Česká republika a Slovensko: Albertina Firemní Monitor, 2001

Přestože ve všech zemích regionu došlo k výraznému nárůstu počtu neziskových organizací, je mezi jednotlivými zeměmi možné sledovat výrazné rozdíly, které lze připisovat především rozdílné míře autonomie, kterou neziskové organizace v těchto zemích v druhé polovině osmdesátých letch požívaly. Zatímco v Polsku a Maďarsku již v době rozkladu Sovětského bloku existovala celá řada rozvinutých neziskových organizací, které se zároveň staly důležitými aktéry společenské transformace (Kuti/Sebestény, 2002: 8), byl občanský sektor v České republice a na Slovensku mnohem více regulovaný a podřízený státu.

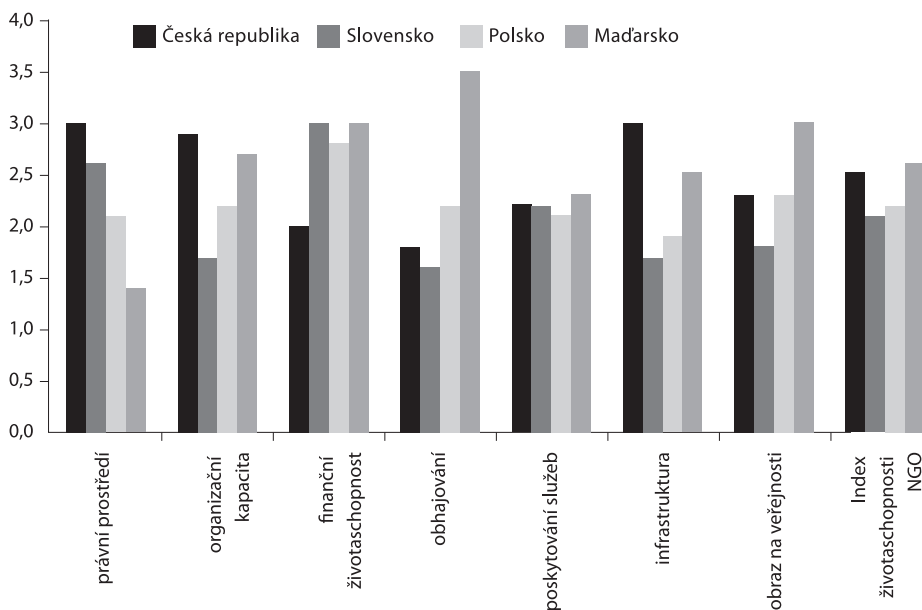
Celkový nárůst počtu neziskových organizací v regionu je výrazný – mezi roky 1989 a 1999 došlo k 123násobnému nárůstu počtu zapojených občanů na Slovensku, 81násobnému růstu v České republice, 14násobnému růstu v Polsku a 3násobnému nárůstu v Maďarsku. Na základě těchto dat je možné říci, že neziskové organizace integrují občanský a společenský potenciál, díky kterému jsou důležitými aktéry demokratické konsolidace. Nejdůležitějším faktorem, kterým neziskové organizace posilují demokracii a přispívají k prohlubování občanské společnosti, je demokratická socializace občanů, společně se společenskou integrací a participací (Forbrig, 2001; Anheier et al., 2001).

Při analýze třetího sektoru jsou obvykle zkoumány některé z následujících aspektů jeho fungování: **právní prostředí** (legislativní a regulatorní rámec), **organizační kapacita** (fungování neziskových organizací, existence vzdělávacích a konzultačních mechanismů), **finanční životaschopnost** (různorodost finančních zdrojů, transparentní prostředí soutěže o grantové prostředky), **obhajování** (neziskový sektor monitoruje, demonstruje a obhajuje své zájmy, je schopen mobilizovat občany, adaptovat se na aktuální změny), **poskytování služeb** (neziskový sektor reflektuje a uspokojuje potřeby a zájmy občanů a společenských skupin), **infrastruk-**

tura (existence organizací, poskytujících trénink a podporu neziskovým organizacím), **obraz neziskových organizací na veřejnosti** (znalost a důvěra neziskového sektoru u veřejnosti, rostoucí míra dobrovolnictví). Americká agentura pro mezinárodní rozvoj (USAID United States Agency for International Development) kumuluje tyto aspekty do indexu životaschopnosti neziskového sektoru, který pravidelně publikuje (Stuart 2003).

Zaměříme se nyní krátce na komparaci neziskových organizací v ČR, Slovensku, Maďarsku a Polsku na základě výše zmíněných kritérií, což umožní vnímání českého neziskového sektoru v širším evropském kontextu (graf 3). Z vybraných zemí je nejlépe hodnoceno Slovensko, především díky vysoké úrovni obhajování, míře organizační kapacity, infrastruktury a vysoce pozitivnímu obrazu na veřejnosti. Velmi pozitivně byla jak veřejností, tak odborníky například hodnocena nepolitická kampaň na zvýšení volební účasti v roce 2002. V roce 2001 zavedlo Slovensko daňové asigance¹⁰ (1%), kterých využilo přibližně 325 tisíc daňových poplatníků.

Grf 3. Srovnání jednotlivých aspektů indexu životaschopnosti neziskových organizací v roce 2002 (dle klasifikace USAID)

Zdroj: USAID

Poznámka: Klasifikace USAID hodnotí jednotlivé aspekty životaschopnosti neziskových organizací na stupnici od 7 (nízká úroveň rozvoje neziskových organizací) do 1 (vysoká úroveň rozvoje neziskových organizací).

¹⁰ Daňová asigance je možnost daňového poplatníka poukázat určité procento svých daní (většinou 1%) konkrétní neziskové organizaci.

Druhou nejlépe hodnocenou zemí je Polsko, kde je nejlépe hodnocena úroveň poskytování služeb, infrastruktura a organizační kapacita neziskového sektoru. Polsko rovněž v roce 2001 otevřelo Kancelář polského neziskového sektoru v Bruselu, jejímž hlavním úkolem je zlepšení komunikace mezi polskými neziskovými organizacemi a těmi z členských zemí Evropské unie, úředníky a představiteli Evropské unie a jejich úspěšné zapojení do existujících evropských sítí.

Na třetím místě se v hodnocení životaschopnosti neziskových organizací umístila Česká republika. Nadprůměrně je hodnocena finanční životaschopnost českého neziskového sektoru (přestože je v ČR patrná nadprůměrná centralizace finančních zdrojů poskytovaných státem a závislost neziskových organizací na tomto typu financování) a obhajování (jednotlivé organizace utvářejí aliance a úspěšně se zapojují do veřejně prospěšných kampaní – například do boje s domácím násilím). Hlavním nedostatkem v této oblasti je však neexistence aliance organizací či střeškové organizace, která by úspěšně prosazovala zájmy neziskových organizací na centrální úrovni - např. v Parlamentu a vládě (a to nejen v otázkách přípravy legislativy a jejich změn).

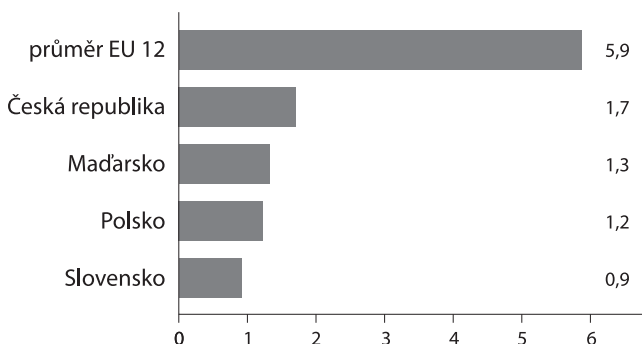
Kladně je hodnoceno rovněž poskytování služeb – především v oblasti zdravotnictví, sociálních služeb, vzdělání a humanitární pomoci, kde jsou neziskové organizace důležitými aktéry. Dlouhodobě se rovněž zlepšuje obraz neziskového sektoru na veřejnosti – jedním z klíčových momentů je každoroční kampaň „Třicet dní pro neziskový sektor“ organizovaná na celostátní úrovni Informačním centrem neziskových organizací, o. p. s.

Nejhůře je hodnocen neziskový sektor v Maďarsku, kde došlo k poklesu počtu organizací a kde dochází k nadprůměrnému propojení mezi státní mocí a neziskovým sektorem, je patrná nedostatečná komunikace mezi neziskovými organizacemi a neexistence vzájemné koordinace. Maďarský neziskový sektor má však v rámci regionu dlouhodobě nejlépe hodnocený právní rámec fungování neziskových organizací. V roce 2002 například využilo více než 1,3 milionu občanů možnost 1% daňové asignace.

Evropská dvanáctka a Visegrádská čtyřka

Pokud na základě indikátoru procenta zaměstnaných srovnáme neziskový sektor v zemích Evropské dvanáctky a Visegrádské čtyřky (graf 4), je možné říci, že neziskový sektor ve střední Evropě je významně menší než neziskový sektor v západní Evropě. Při komparaci v rámci regionu je významný především rozdíl mezi Českou republikou a Slovenskem, který byl téměř dvojnásobný.

Graf 4. Srovnání procenta zaměstnaných v neziskovém sektoru ve Visegrádských zemích a EU (1995)

Zdroj: Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project, citováno dle (Mansfeldová, Nařez 2004)

Vedle velikosti je dalším důležitým rozdílem mezi neziskovým sektorem v regionu a v západní Evropě především jeho vnitřní kompozice. Zatímco více než jedna třetina zaměstnanců v neziskovém sektoru ve střední Evropě působí v oblastech rekreace, volného času a sportu, v západní Evropě je naopak téměř polovina zaměstnanců koncentrována v oblasti zdravotních a sociálních služeb (zdravotní služby 19% a sociální služby 27%). Ve střední Evropě je toto procento přibližně poloviční – ve zdravotních a sociálních službách působí v rámci neziskového sektoru pouze 21% pracovní síly. V tomto pohledu tedy stále existuje prostor pro rozšíření působnosti neziskového sektoru ve střední oblasti vedle oblasti zdravotních a sociálních služeb také do oblastí, jako je vzdělání nebo humanitární a rozvojová pomoc, které jsou v západní Evropě z pohledu zaměstnávání v rámci sektoru velmi důležité.

Dalším významným rozdílem mezi neziskovým sektorem ve střední a západní Evropě, který je potřeba zmínit, je financování. Zatímco primárním zdrojem prostředků pro neziskový sektor v západní Evropě je privátní sféra – silné je jak osobní, tak firemní dárcovství - nejdůležitějším zdrojem prostředků pro neziskový sektor ve stredoevropském regionu jsou členské příspěvky a platby za služby. Nejvýznamnějším zdrojem prostředků za služby je stát, a to jak na centrální, tak v současné době také na regionální úrovni. V průběhu devadesátých let hráli ve financování neziskového sektoru ve střední Evropě důležitou roli rovněž zahraniční dárci.

Ve srovnání se západní Evropou jsou rovněž stredoevropské neziskové organizace mnohem více závislé na jednom zdroji prostředků, zatímco neziskové organizace v západní Evropě mají diferencované dárcovské portfolio. Dalším aspektem jsou významné rozdíly, které panují uvnitř neziskového sektoru z pohledu financování. V Maďarsku například jedna třetina neziskových organizací hospodaří s více než 94% prostředků (Kuti/Sebestény, 2000: 10f.).

Závěry

Tento příspěvek se pokusil o komplexní popis a analýzu českého neziskového sektoru. K tomu nám slouží nejen zevrubný popis jejich rozložení na území ČR dle organizačních typů, ale také klasifikace na základě vlastních kritérií (sebezařazení, zdroje financování, typy spolupráce s dalšími aktéry). Na základě našeho přístupu k neziskovým organizacím jako k důležitým aktérům procesu zprostředkování zájmů hledal příspěvek odpověď na několik otázek: Zda jsou neziskové organizace efektivní formou zprostředkování zájmů občanů a společenských skupin? Zda existují překážky, které brání komunikaci mezi neziskovými organizacemi a státem?

Odpověď na obě otázky může být pozitivní. Neziskové organizace často doplňují či zcela suplují činnost státu. Jejich hlavní předností jsou flexibilita a rychlost, s jakou nabízejí konkrétní řešení konkrétních společenských problémů. Jejich služby bývají rovněž mnohdy i levnější, protože při své činnosti nejsou nuceny dosahovat zisku.

Komunikace neziskových organizací a státu u nás dosud není zcela rozvinuta. Ze strany státu chybí odpovídající partner – například ministerstva by při naplňování principu Partnerství mohla do své agendy více zapojit neziskové organizace, ale pouze v případech, že by existovala sektorová střešová organizace. Podobně je tomu na úrovni krajů. Zde by byl přínosem nejen vznik střešové organizace – či jiné formalizované a koordinované formy komunikace mezi neziskovými organizacemi, ale také komunikace mezi krajem a neziskovým sektorem. Prvním dobrým příkladem počátku takové spolupráce je třeba nedávný podpis dohody o spolupráci mezi Libereckým krajem a Asociací nestátních neziskových organizací Libereckého kraje. V této oblasti je třeba velmi pozitivní přístup některých krajů, kde došlo ke zřízení funkce koordinátora pro neziskový sektor (např. Zlínský kraj, Vysočina). S podobným přístupem se setkáváme rovněž na úrovni větších měst.

Obecně je možné říci, že neziskový sektor v České republice je vzhledem ke své krátké historii na poměrně slušném stupni rozvoje. A to i přes nedostatky v utváření právního prostředí. V tomto ohledu lze očekávat zlepšení situace na základě připravované rekodifikace občanského zákoníku (i když se odhaduje, že účinnosti by mohl nabýt nejdříve v roce 2007).

Největším problémem českého neziskového sektoru je otázka financí. Nejde ani tak o finanční prostředky na projekty, granty a dotace ze státního rozpočtu, z rozpočtů obcí a v poslední době i z rozpočtů krajů, kterých je relativní dostatek. To platí i pro peněžní prostředky z programů EU apod. Jedním z problémů je vysoká míra centralizace těchto zdrojů

ve srovnání s ostatními zeměmi v regionu. Dalším problémem je získávání finančních prostředků na provoz a správu organizace. Většina dárců má samozřejmě zájem na tom, aby se jejich peníze dostaly prostřednictvím neziskové organizace na obecně prospěšné účely, ale jen velice málo z nich je ochotno poskytnout prostředky na chod organizace. Přitom jde v obou případech o „spojené nádoby“. Pravděpodobně největším problémem v otázce financování je stále významnější rozevírání nůžek mezi úspěšnými neziskovými organizacemi, které zároveň hospodaří s většinou všech prostředků, a ostatními, které jsou závislé na dobrovolné práci svých členů.

Dalším problémem, který s finanční otázkou úzce souvisí, je problematika firemního dárcovství. Dodnes není většina firem ochotna podporovat svými dary obecně prospěšné cíle. Je to zřejmě otázka kultury zejména českých podnikatelů, protože ti zahraniční jsou na podobné praktiky zvyklí. Vědí, že dnes patří k dobré pověsti úspěšné firmy i dobročinné aktivity. Kromě toho to dále souvisí se spíše filosofickou otázkou odpovědnosti zejména velkých korporací za kvalitu života společnosti. V tomto ohledu jsou prvními vlaštovkami firemní nadace, např. Nadace Eurotel jednoho z mobilních operátorů, která se specializuje na rozvoj osobnosti dětí a mládeže v České republice.

Vstup ČR do EU představuje pro třetí sektor v České republice velkou změnu dosud nebývalého rozsahu a pravděpodobných dopadů. Nese s sebou kromě výhod i negativní dopady na neziskovou sféru. Vstupem do EU skončí většina předstupních programů EU (zejména Phare), ze kterých byly mnohé neziskové organizace „zvyklé“ čerpat. Místo nich tu sice bude možnost ucházet se o finanční prostředky ze strukturálních fondů a *Trustu pro občanskou společnost ve střední a východní Evropě*, ale získání takových peněz bude mnohem obtížnější. Zejména z toho důvodu, že projekty, se kterými například strukturální fondy počítají, jsou v řádech milionů eur, a neziskové organizace nebudou schopny zajistit si dostatečnou sumu peněz nutnou ke spolufinancování.¹¹

Se vstupem ČR do EU souvisí i další problém, tj. odchod významných zahraničních dárců z ČR dále na východ. Jsou totiž toho názoru, že přijetím do EU prokázala ČR dostatečnou úroveň demokratizace, a není jich tu tedy více třeba. Zkomplikovat život to může především tzv. watchdog organizacím, které se zabývají nezávislou demokratickou kontrolou, advokační a monitorovací činností, obhajobou a ochranou veřejných zájmů apod. Tyto organizace ze své podstaty nezávislého kontrolora nemohou a ani nechtějí být financovány ze státních prostředků. Fungovaly tedy především díky podpoře zahraničních dárců, kteří však, jak jsme již uvedli, odcházejí pryč. Ze strukturálních fondů čerpat prostředky nemohou, proto-

---

¹¹ Projekty ze strukturálních fondů hradí EU z cca 50 – 70%, zbytek finančních prostředků musí dodat realizátor projektu.

že tyto fondy takový druh činnosti nepodporují. V současné době prosazuje Open Society Institute v Bruselu založení fondu, který by takové organizace v nových členských zemích EU po nějakou dobu podporoval.

Závažným problémem je i decentralizace finančních prostředků určených na podporu neziskových organizací z centra na kraje. Řada ministerstev poskytovala dotace neziskovým organizacím v rámci svých vyhlašovaných programů. Některé tyto aktivity v současné době přecházejí na kraje, což je jistě velice rozumný krok, neboť samospráva má potřebám občanů přeci jen blíže. Problémem však je, jak „přinutit“ kraje k tomu, aby tyto peněžní prostředky použily na podporu neziskových organizací a ne na něco jiného. Do samosprávné kompetence krajů nemůže stát zasahovat.

Posledním významným problémem, kterým se český neziskový sektor v současnosti zabývá, jsou tzv. daňové asignace. Daňová asignace je možnost daňového poplatníka poukázat určité procento svých daní (většinou 1 %) konkrétní neziskové organizaci. Tento systém už funguje např. na Slovensku (v loňském roce byly daňové asignace dokonce zvýšeny na 2%), v Polsku, v Maďarsku apod., funguje však zatím příliš krátce na to, aby bylo možné fundovaně zhodnotit jeho dopad na neziskový sektor (a na příjmovou stránku státního rozpočtu). Přesto jsou patrné snahy některých neziskových organizací o zavedení daňových asignací i u nás.¹² Obecně lze však říci, že daňové asignace nejsou samospasným mechanismem, spíše se jedná o tzv. dobročinnost pro chudé, tedy prostředek, který by mohl naučit občany v postkomunistických zemích pravidelně přispívat na dobročinné účely. Možnou variantou je rovněž pravidelné individuální dárcovství, které u nás již mnohé organizace úspěšně praktikují (Fond ohrožených dětí, Člověk v tísni atd.).

Na základě stručné analýzy neziskového sektoru ve střední Evropě je možné nalézt mnoho shodných prvků, které jsou v mnoha ohledech výsledkem historické propojenosti regionu. Můžeme rovněž konstatovat, že některé analogie ve fungování neziskového sektoru nevyzímely ani v průběhu čtyřiceti let autoritárních režimů v zemích Visegrádské čtyřky (a také mnohdy opomíjeného bývalého NDR).

Zatímco bylo období společenské transformace provázeno výrazným rozvojem jak počtu neziskových organizací, tak zapojení občanů do činností neziskového sektoru, období konsolidace demokracie ve střední Evropě je provázeno poklesem zapojení občanů do aktivit nezisko-

---

¹² Odpůrci tohoto návrhu vesměs (správně) argumentují tím, že daňová asignace narušuje princip daně jako bezúčelné platby. Navíc se nabízí otázka, zda je vhodné český daňový systém, už tak naprosto nepřehledný, zatěžovat dalšími výjimkami.

vých organizací. Ve srovnání se západní Evropou je míra participace občanů ve střední Evropě výrazně nižší. Preference a frekvence členství jsou však ve střední i v západní Evropě shodné – početně nejvýznamnější jsou neziskové organizace v oblasti sportu a volnočasových aktivit. Na rozdíl od západní Evropy však ve středoevropském prostoru došlo v letech 1995 a 2000 k poklesu míry participace také v oblasti těchto aktivit.

Srovnáváme-li situaci ve střední Evropě se západní Evropou, zjišťujeme existenci významných rozdílů mezi participací neziskového sektoru na fungování sociálního státu. Neziskové organizace ve střední Evropě stále nejsou dostatečně akceptovány jako významný partner nejen při poskytování sociálních služeb, ale také při formulování politik.

Mezi specifické znaky středoevropského neziskového sektoru lze zařadit poměrně vysoký stupeň centralizace a byrokratizace neziskového sektoru a tradiční vymezování se vůči státu, mnohdy personalizovanému politickými stranami. To je v post-komunistických zemích ještě posíleno zkušenostmi z opozičních a disidentských hnutí. Dalším společným jmenovatelem je propojenost politické sféry a neziskového sektoru, jak je tomu především v Rakousku a České republice. V Polsku a na Slovensku je naopak neziskový sektor blíže ke sféře soukromé.

Literatura

Anheier, H. K., J. Kendall 2001. *Third Sector Policy at the Crossroads: An international nonprofit analysis*. London: Routledge.

Bocz, J., J. Cseh, É. Kuti, G. Mészáros, I. Sebestény 2002. *Nonprofit szervezetek Magyarországon 2000* (Nonprofit organizations in Hungary 2000). Budapest:???

Brokl, L. a kol. 1997. *Reprezentace zájmů v politickém systému České republiky*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Dekker, P., E. M. Uslaner 2001. *Social Capital and Participation in Everyday Life*. London: Routledge.

Etzioni, A. 1973. „The Third Sector and Domestic Missions“. *Public Administration Review* 33.

Frič, P. a kol. 2000. *Strategie rozvoje neziskového sektoru*. Praha: Fórum dárců.

Forbrig, J. 2001. *Civil Society, Democracy and Democratic Consolidation*. Second Chapter of unpublished Ph.D. dissertation, pp. 28-48.

Gabal Analysis & Consulting, Centrum pro komunitní práci 2003. *Neziskovky a regionální rozvoj. Analýza spolupráce nestátních neziskových organizací a veřejné správy na tvorbě krajských rozvojových dokumentů, případně dalších dokumentů relevantních pro EU*. Praha: Úřad vlády ČR.

Green, A. T. 1997. „Občanská společnost, ideje a utváření politiky“. *Sociologický časopis* 33: 309–320.

Haubertová, D. 2003. *Analýza adekvátnosti alokace veřejných prostředků určených na projekty řešící problémy romských komunit v ČR vzhledem k záměrům deklarovaným v koncepcích romské integrace*. Nепublikovaný text poskytnutý autorkou.

Janoski, T. 1998. *Citizenship and Civil Society, a Framework of Rights and Obligations in Liberal, Traditional, and Social Democratic Regimes*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kolektiv autorů. 2003. *Setkávání 2003: Cesty k efektivní komunikaci NNO a krajů ČR*. Praha: Spiralis.
- Müller, K. jr. 2002. *Češi a občanská společnost*. Praha: Triton.
- Nález Ústavního soudu č. 4/2003.
- Phelps, E. S. 1975. *Altruism, Morality, and Economic Theory*. New York: Russel Sage Foundation.
- Salomon, L. M., Anheier, H. K. 1997. *Defining the Nonprofit Sector: A Cross-National Analysis*. Manchester: Manchester University Press.
- Sněmovní tisk č. 400/0 – vládní návrh novely zákona č. 563/1991 o účetnictví.
- Stuart, J. 2003. *The 2002 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Euroasia*. USAID. Available online <http://www.usaid.go> (last accessed 12.11.2003).
- Šilhánová, H. a kol. 1996. *Základní informace o neziskovém sektoru v ČR*. Praha: Nadace rozvoje občanské společnosti.
- Van Deth, J. 1997. *Private Groups and Public Life: Social Participation, Voluntary Associations and Political Involvement in Representative Democracies*. London: Routledge.
- Zákon č. 3/2002 Sb., o svobodě náboženského vyznání a postavení církví a náboženských společností a o změně některých zákonů.
- Zákon č. 83/1990 Sb., o sdružování občanů.
- Zákon č. 198/2002 Sb., o dobrovolnické službě a o změně některých zákonů.
- Zákon č. 210/2002 Sb., kterým se mění zákon č. 227/1997 Sb., o nadacích a nadačních fondech a o změně a doplnění některých souvisejících zákonů, a zákon č. 586/1992 Sb., o daních z příjmů, ve znění pozdějších předpisů.
- Zákon č. 227/1997 Sb., o nadacích a nadačních fondech a o změně a doplnění některých souvisejících zákonů.
- Zákon č. 248/1995 Sb., o obecně prospěšných společnostech a o změně a doplnění některých zákonů.

Konstrukce kvótních znaků „region“ a „velikostní skupina obce“

Mgr. Jiří Vinopal
CVVM, SOÚ AV ČR

1. Východiska problému

Výběr respondentů pro potřeby sociologického výzkumu je teoreticky dobře propracovanou a prakticky bohatě vyzkoušenou oblastí. Ať si zvolíme jakoukoli výběrovou proceduru, můžeme v literatuře snadno nalézt podrobně rozpracovaná pravidla a metody, které bychom při její aplikaci měli dodržovat. Ačkoli se však od sebe jednotlivé výběrové postupy často zásadně liší svými teoretickými předpoklady i konkrétním provedením, obvykle se neobejdou bez několika společných základních východisek. Dvěma z nich jsou regionální členění území, na jehož obyvatele by měly být výsledky výzkumů zobecňovány, a kategorizace obcí podle počtu jejich obyvatel. Oba tyto body jsou důležitými předpoklady naplnění jednoho z podstatných kritérií kvality výzkumu - reprezentativity výběrového souboru. Obzvláště důležitou roli pak hrají zmíněná východiska v případě kvótního výběru.

Naléhavost jejich řešení se v nedávné době projevila v transformovaném Centru pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR, a to hned ve dvou ohledech. Vnějšími důvody bylo uzákonění nového územního členění ČR na 14 krajů a podstatné změny počtu obyvatel v některých městech v posledních letech. Vnitřními důvody pak byla nutnost aktualizace parametrů programu pro výpočet kvótního rozdělení výběrového souboru a obnovení intenzivní práce s tazatelskou sítí. (Například posouzení správnosti jejího rozložení je možné právě až na základě definitivně stanovených územních jednotek a velikostních skupin obcí.) Součástí tohoto procesu je i změna číslování tazatelské sítě, které odpovídá změnám jak v územněprávním uspořádání, tak změnám v počtu obyvatel obcí.

2. Regionální členění

Rozdělit území České republiky na smysluplné regiony byl snazším z obou úkolů. Při práci jsme totiž mohli využít jak nového členění České republiky na čtrnáct krajů, tak i standardního Evropského klasifikačního schématu NUTS (La Nomenclature des Unités Territoriales Statistiques), které převzal a implementoval Český statistický úřad.

Na základě ústavního zákona č.347/97 Sb. je ČR od 1.1.2000 dělena na 14 Vyšších územních samosprávných celků (VÚSC) neboli krajů, jejichž hranice nekopírují předchozí členění. Variant, jak území ČR rozdělit nově, bylo hned několik, jako je několik způsobů územního členění, vycházejícího z Evropského modelu klasifikace územních statistických jednotek NUTS¹. Předmětem klasifikace CZ-NUTS je rozdělení územních jednotek v ČR podle principů vytvořených v rámci Evropské unie. Klasifikace má 6 úrovní NUTS, lišících se rozlohou území, s následujícím významem:

NUTS 0 = stát (t.j. ČR)

NUTS 1 = území (t.j. u nás také ČR)

NUTS 2 = oblasti (t.j. seskupené kraje)²

NUTS 3 = kraje (t.j. vyšší územní samosprávné celky - VÚSC)

NUTS 4 = okresy

NUTS 5 = základní územní jednotky (zpravidla obce)

Okresy počínaje a oblastmi konče se nabízí několik možností řešení problému, a to nejen důsledným převzetím některé z daných variant členění, nýbrž i jejich přepracováním. Při hledání optimálního řešení bylo v podstatě možno přidržet se dvou základních kritérií: velikosti regionů a jejich homogenity. Velikostí se rozumí počet obyvatel v regionu, přičemž z tohoto hlediska bylo staré členění na osm jednotek zcela vyhovující. Z toho důvodu bylo také jako nejvhodnější řešení vybráno členění na jednotky NUTS 2, kterých je stejný počet jako starých krajů, tj. osm. Na dané úrovni obecnosti navíc tyto jednotky dostatečně přesně vyjadřují regionální odlišnosti v rámci ČR.

---

¹ Vláda usnesením č. 707/1998 doporučila vymezit statistické územní jednotky na území ČR ve shodě s vymezením NUTS v rámci EU. Proto je Klasifikace územních statistických jednotek CZ-NUTS vypracována na podkladě metodických principů a standardu Eurostatu (Statistický úřad Evropské unie). Klasifikace CZ-NUTS je určena především pro statistické účely, dále pro potřeby analytické a pro potřeby poskytování údajů ve vztahu k EU, zejména pro úkoly spojené s čerpáním z tzv. Strukturálních fondů. (V legislativě EU je klasifikace NUTS používána od r. 1998.)
Podrobnější informace viz internetové stránky ČSÚ: http://www.czso.cz/eng/res/nuts/f_nuts.htm

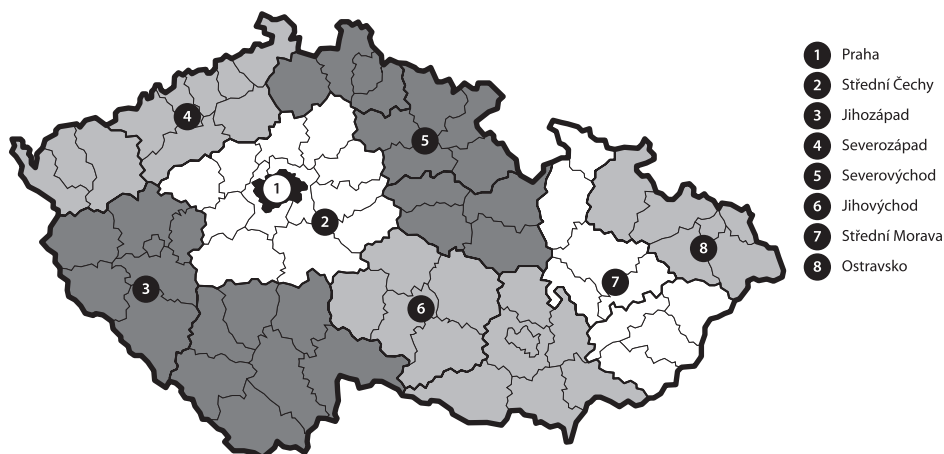
² Pro sdružování krajů do oblastí (NUTS 2) je rozhodující jejich velikost měřená počtem obyvatelstva, aby byla zajištěna porovnatelnost údajů za oblasti NUTS 2 v ČR s oblastmi stejné úrovně NUTS v EU. V ČR to má být územní jednotka, jejíž počet obyvatelstva je vyšší než 1 milion. Přitom z hlediska využití pro vnitrostátní komparace bylo sledováno i relativně rovnoměrné rozdělení obyvatelstva do oblastí NUTS 2.
Bliže opět viz.: http://www.czso.cz/eng/res/nuts/f_nuts.htm

Tabulka 1. Počet obyvatel v jednotkách NUTS 2 (Střední stav za rok 2001)

NUTS 2	počet obyv.	obyv. rel.	počet sídel
Praha	1174337	0.11	1
Střední Čechy	1131478	0.11	1148
Jihozápad	1183825	0.12	1126
Severozápad	1133072	0.11	486
Severovýchod	1494774	0.15	1117
Jihovýchod	1654115	0.16	1376
Střední Morava	1239615	0.12	698
Moravskoslezsko	1276266	0.12	302
Celkem	10287482	1.00	6254

(Zdroj: Český statistický úřad)

Obrázek 1. Rozdělení ČR na NUTS 2 (oblasti) a NUTS 4 (okresy)

Pochopitelně je při některých typech šetření zapotřebí rozčlenit obyvatele podrobněji, do menších územních jednotek. Těto možnosti pak bude snadno dosaženo standardně pokládanou otázkou na okres, v němž dotázaný bydlí. Čísla okresů, využívající opět až na drobné nezbytné výjimky schéma ČSÚ, navíc obsahují i kód kraje (a pochopitelně také NUTS 2, jak je patrné z příkladu v tabulce 2), takže možnost dodatečného regionálního členění výběrového souboru je zajištěna zcela dostatečně.

Tabulka 2. Ukázka systémů číselných kódů územních jednotek

		Kód okresu	kód kraje	kód NUTS 2
314	Písek	314	31	3
322	Klatovy	322	32	3
424	Louny	424	42	4

Nové regionální členění bylo do pravidelných výzkumů CVVM zavedeno od února 2003, takže předpovědět dlouhodobě zcela přesně, co popsané změny přinesou naší každodenní práci, lze zatím jen těžko. Nicméně, jak věříme, jsme dosáhli velice flexibilního a využitelného schématu, které usnadní další práci a zároveň umožní její zkvalitnění. Analýza reprezentativity prvních výzkumů, provedených podle této nové klasifikace, ukazuje, že bylo dosaženo přinejmenším stejně přijatelného schématu, jakým bylo předešlé. Nezanedbatelná je i možnost detailní správy tazatelské sítě, při zachování jednoduchosti konstrukce výběrových souborů a posuzování jejich reprezentativity.

3. Velikostní skupiny obcí (VSO)

Rozdělení všech obcí ČR do několika málo skupin podle velikosti je úkol složitější, avšak pro potřeby sociologického výzkumu, prováděného kvótním výběrem, také nevyhnutelný.

O jednoduchou záležitost nejde zejména v případech, kdy je naším cílem vytvořit velikostní skupiny vnitřně co nejvíce homogenní a jejichž homogenita by se projevovala především v některých sociokulturních charakteristikách, např. životním způsobu jejich obyvatel.

Zásadní problém spočívá pochopitelně především v plynulosti kontinua velikostí obcí a tedy „násilnosti“ jeho rozsekání na diskrétní kategorie. Neméně však také ve skutečnosti, že vztah mezi velikostí místa bydliště a životním způsobem jeho obyvatel není zdaleka jednoznačný. Tento problém se týká zejména stále většího počtu lidí, bydlících v menších obcích a satelitních zónách u velkých měst. Přesto bylo hledisko životního způsobu, definovaného zde především jako aspekty bydlení, vztahů v místě bydliště ap., zvoleno za základní kvalitativní kritérium, podle něhož by měly být velikostní skupiny obcí vytvořeny.

Je pochopitelné, že jde pouze o jedno z mnoha možných kritérií, podle nichž by bylo možno se o kvalitativní diferenciaci velikosti sídel pokoušet, a zřejmě nemůže být nikdy zcela jisté, zda jde o řešení nejvhodnější. Je docela možné, že nejlepší výsledky by nám poskytla nějaká jednoduchá otázka, že bychom se nemuseli snažit složitě mapovat „životní styl“ obyvatel, a úplně by stačilo zjistit, zda naši respondenti rozeznají krávu od býka, nebo zda mají myčku na nádobí. Volba kritéria je arbitrárním rozhodnutím výzkumníka/ů a nikdy si nemůžeme být jisti, že vybrané řešení je tím ideálním. Přesto je třeba některé zvolit, pokud nechceme

při dělení velikostních skupin obcí zůstat pouze u kvantitativního vyjádření, poskytovaného Statistickým úřadem. (I to je pochopitelně možné a dají se pro takový postup nalézt i pádná opodstatnění.) Vycházíme však z předpokladu, že pro naši práci je přihlížení ke kvalitativním hlediskům ne-li přímo nutným, pak určitě alespoň vhodným přístupem.³⁾

I při hledání optimálního rozdělení VSO byly jedním z důležitých podkladů pro analýzu údaje Českého statistického úřadu. Především však byl pro potřeby tohoto úkolu do lednového dotazníku CVVM v roce 2002 zařazen blok otázek, kterým měly být některé požadované charakteristiky zjištěny přímo od respondentů a jehož výsledky měly poskytnout kvalitativní podklad pro řešení daného problému. Šlo zejména o otázky sledující respondentovy kontakty a vztahy s lidmi v místě bydliště, sousedské vztahy, zaměstnání, volný čas ap., které ukazovaly na některé aspekty životního stylu. Kromě toho bylo při analýze využito i dalších otázek z dotazníku, které sice nebyly vytvořeny přímo pro tento účel, nicméně poskytovaly pro požadovanou analýzu vhodné poznatky.

K vytipování vhodných hranic bylo využito tří různých postupů, přičemž cílem byla ideální kombinace výsledků všech.

Nejjednodušším z nich bylo hledání „děr“ v kontinuu velikostí obcí v ČR, které by naznačovaly vhodné body „nenásilného“ rozdělení. Takto byla nalezena jedna vhodná hranice, a to zhruba mezi 70 a 80 tisíci obyvatel, kde, v jinak plynulém kontinuu velikostí obcí, zeje nepřehlédnutelná desetitisícová mezera. To pochopitelně neumožňuje vytvořit celkové rozdělení VSO, nicméně byl zaznamenán poměrně důležitý zachytný bod, k němuž bude vhodné následně přihlížet.

Druhým postupem bylo rozdělení obcí do velikostních skupin se stejnými podíly populace. A priori bylo stanoveno několik variant, lišících se počtem obyvatel v jednotlivých kategoriích a tedy také počtem kategorií samotných. Takto bylo dosaženo především konkrétnější představy o vhodných a nevhodných velikostech jednotlivých kategorií či o vhodných a nevhodných dělicích bodech.

Třetí postup byl nejsložitější a v něm také spočívalo jádro celého úkolu. Dá se říci, že při sestavování schématu velikostních skupin obcí bylo prvních dvou použito hlavně jako zdrojů pomocných informací a kritérií, když její hlavní část byla vedena právě tímto třetím směrem. Šlo o klasifikaci takových skupin obcí, jejichž obyvatelé by si byli co nejvíce podobní v několika sledovaných znacích.

Prvním krokem bylo nalezení otázek, které daný soubor respondentů dobře diferencují z hlediska velikosti jejich bydliště. Informace o velikostní skupině obce, která je k tomuto kroku zapotřebí, je tradičně obsažená v čísle tazatele, avšak pro dané účely není v této podobě

³ Velice podobně lze mluvit i o konkrétních otázkách, které byly pro uvedené účely použity. Samozřejmě, že celá problematika životního stylu je natolik komplexní a složitá, že na její dostatečné prozkoumání by nestačil ani celý rozsah dotazníku. I zde platí, že vybrané charakteristiky jsou jednou z mnoha možných variant řešení, variantou, kterou na základě zvážení svých záměrů vybírá výzkumník.

vhodná pro malý počet kategorií. Proto jsme zvolili položení přímé otázky respondentovi. Její výsledky nejsou pochopitelně nikdy zcela přesné, nicméně pro další kategorizaci jsou zcela dostatečné. Odpovědi byly rozděleny do deseti kategorií s přibližně stejnými podíly populace, čímž byla proměnná připravena pro další použití.

Proměnné, které daný soubor nejlépe diferencují z hlediska velikosti místa bydliště respondenta, byly nalezeny diskriminační analýzou, metodou stepwise. Ze všech testovaných položek bylo vybráno osm s nejvyššími zjištěnými diskriminačními koeficienty:

- počet bytů v domě
- vztah k městu/obci
- vztahy se sousedy (2 otázky)
- znalost lidí v obci (4 otázky)

Následující úsilí se zaměřilo na nalezení několika různých variant kategorizace velikostních skupin obcí. Protože předem neměl být zadán nějaký konkrétní počet diskriminačních kategorií konečného řešení, mohli jsme pokusně konstruovat několik variant a z nich pak teprve to nejvhodnější řešení vybírat a odvozovat.

Pomocí otázek, vybraných diskriminační analýzou, proto byla provedena shluková analýza. Procedurou K-means Cluster, která dovoluje jednoduše předem určit počet skupin, do nichž mají být respondenti rozmístěni, bylo vytvořeno šest smysluplných variant řešení. Od počtu tří shluků až po osm.

Tabulky 3. a 4. Dvě z variant clusterové analýzy ve zjednodušené podobě ⁴

č. Cl.	Varianta s 8 navolenými clusterly	N v Cl.
1		57
2		41
3		273
4		186
5		14
6		152
7		121
8		41

č. Cl.	Varianta se 6 navolenými clusterly	N v Cl.
1		157
2		287
3		151
4		8
5		228
6		54

⁴ Zjednodušená verze těchto tabulek je uváděna pro snadnou srozumitelnost. Při analýze jsme pracovali s kompletními kontingenčními tabulkami, tzn. mnohem obsáhlejšími a podrobnějšími, které obsahovaly všechny velikosti obcí a počty respondentů v nich.

Ani v jednom případě výsledky nedovolovaly přijmout některé řešení beze zbytku jako bezproblémové, což jsme ostatně ani nepředpokládali. Četnosti případů spadajících do jednotlivých shluků se (někdy i výrazně) lišily, vždy u jedné až dvou kategorií byly pak minimální a pro další práci proto nedostatečné. Ze zjednodušené ukázky dvou řešení v předložených tabulkách jsou dobře vidět nejen příklady rozložení jednotlivých clusterů v kontinuu velikostí obcí, ale i problémy, které byly právě popsány a které nedovolují přijmout jediné ze získaných řešení za konečné.

Tato skutečnost však nebyla překvapující. Cílem právě popsaného kroku totiž nebylo sestavit již definitivní, nejhodnější klasifikaci velikostních skupin obcí, nýbrž nalézt ukazatele, které by takové sestavení teprve dovolily. Po grafickém zobrazení všech šesti variant bylo brzy patrné, kde hledat vhodné hranice mezi velikostními skupinami, a výrazné dělicí body, které se opakovaly ve více řešeních, byly proto vybrány jako stavební kameny do konečné fáze celého procesu.

Tímto způsobem bylo mezi velikostními skupinami obcí vybráno devět nejčastěji se opakujících předělů. Jsou jimi hranice:

500	obyvatel	5 000	obyvatel	80 000	obyvatel
800	obyvatel	15 000	obyvatel	90 000	obyvatel
2 000	obyvatel	30 000	obyvatel	1 000 000	obyvatel ⁵

Z nich musela být vybrána taková kombinace, která by co nejlépe splňovala ona tři kritéria vytyčená na počátku. Naštěstí jsme nemuseli kombinovat desítky řešení, jak by se mohlo z počtu nalezených předělů zdát. Tři z nich totiž mohly být rovnou přijaty za definitivní (5 000, 15 000, 30 000) díky optimálním četnostem v jimi ohraničených kategoriích. Váhání spočívalo pouze ve volbě té lepší varianty mezi dvojicí 500 a 800 obyvatel a 80 000 a 90 000 obyvatel, následně také v otázce ponechání Prahy jako zvláštní kategorie a zařazení předělu 2 000 obyvatel. Mezi jednotlivými řešeními, vytvořenými různými kombinacemi předělů, měla rozhodnout především jejich schopnost diferencovat výběrový soubor z hlediska vybraných proměnných. Jako srovnávací charakteristika byl vybrán koeficient kontingence, který je možno aplikovat na různé druhy znaků a umožňuje tak jejich snadné srovnání.

Proměnné, podle nichž se posuzovaly varianty rozdělení VSO:

- spokojenost s osobním životem
- hrdost na to, že je občanem ČR
- vztah k čtvrti či vesnici
- vztah k městu

⁵ Zřetelná hranice mezi shluky na velikosti obce 1 000 000 obyvatel se sice neprojevila, nicméně i přesto jsme uznali za vhodné považovat Prahu za zvláštní kategorii. Jednak vzhledem k tomu, že počtem obyvatel splňuje nároky na vytvoření samostatné kategorie, jednak vzhledem k odlišné struktuře v některých kvótních znacích, zejména ve vzdělání.

- vztah k regionu, ve kterém žije
- vztah k České republice
- vztah k Evropě
- vztah k vlasti
- typ sídla
- znalost lidí v obci od vidění
- znalost lidí v obci osobně
- znalost lidí v obci od vidění, vyjde-li odpoledne v obci
- znalost lidí v obci osobně, vyjde-li odpoledne v obci
- znalost lidí ze sousedství od vidění
- s kolika lidmi ze sousedství se zdraví
- s kolika lidmi ze sousedství se osobně stýká
- společná charakteristika lidí, s nimiž se nejčastěji stýká
- kolik lidí považuje za sousedy
- společná charakteristika sousedů
- počet bytů v domě
- místo zaměstnání
- délka cesty do zaměstnání
- způsob trávení volného času
- frekvence návštěv kulturních akcí
- vzdělání
- víra

Nutno říci, že velkých rozdílů mezi jednotlivými řešeními nalezeno nebylo, obzvláště tehdy, pokud byl zachován stejný počet kategorií. Výrazněji horší výsledky se objevily především v případech, kdy byl jejich počet snížen, a ve variantách, v nichž Praha nefigurovala jako zvláštní kategorie.⁶ Tento fakt nás přesvědčil jednak o oprávněnosti vytvoření osmi velikostních skupin obcí, jednak o vhodnosti ponechat Prahu zvlášť. V dilematu mezi hranicemi 80 a 90 tisíc pomohlo rozhodnout kritérium „přirozených děr,“ díky němuž se jako vhodnější jevila hranice 80 000.⁷ V případě výběru mezi hranicemi 500 nebo 800 obyvatel pak zase rozhodlo kritérium „přiměřené velikosti“ jednotlivých skupin, které za vhodnější určilo předěl 800 obyvatel.

---

⁶ Dále se také ukázalo, že všechny položky nediferencují výběrový soubor stejně. Některé znaky ukázaly větší diferenciační schopnost v menších sídlech, některé naopak dobře diferencovaly spíše respondenty z větších obcí. Tato skutečnost však snad není na závadu. Jak jsem již napsal, možná existuje jednoduchá otázka, která by nám respondenty diferencovala zcela sama a jednoznačně, nicméně my jsme takovou nenalezli a museli jsme se spokojit s tímto složitějším řešením.

⁷ Desetitisícový skok v kontinuu velikostí obcí je mezi velikostmi 71848 (Kladno) a 81489 (Zlín) obyvatel.

Ani tak sice nejsou skupiny početně zcela vyrovnané (absolutní vyrovnanost však ani cílem nebyla), nicméně přijaté řešení splňuje nároky, které jsme si na počátku kladli. Konečné řešení problému konstrukce optimální struktury velikostních skupin obcí proto vypadá následovně:

Tabulka 5. Konečná varianta VSO

VSO	počet obyv.	obyv. rel.	počet sídel
0 – 799	1471166	0.14	4645
800 - 1 999	1201897	0.12	984
2 000 - 4 999	1132140	0.11	365
5 000 - 14 999	1418425	0.14	171
15 000 - 29 999	1103183	0.11	52
30 000 - 79 999	1165573	0.11	25
80 000 - 999 999	1622802	0.16	11
Praha	1180131	0.11	1
celkem	10295317	1.00	6254

Osm velikostních skupin je nejen velice podrobným a tedy poměrně přesným zobrazením odlišností v různých velikostech obcí ČR, nýbrž také řešením, které velmi snadno umožňuje další práci. To je velice cenným výsledkem, neboť flexibilita výběrových schémat je při provádění různých typů výzkumů věcí potřebnou a její neexistence často zneprůjemňuje situaci jak zadavateli, tak realizátorovi výzkumu. Výsledné kategorie se dají poměrně jednoduše a smyslně spojovat a jsou tak vysoce využitelné pro potřeby další analýzy. I redukce počtu kategorií kvótního znaku VSO, ať už volíme čtyřčlennou nebo trojčlennou rekatégorizaci, nám poskytují bohaté možnosti analýzy jak datových souborů, tak tazatelské sítě při její správě.

4. Závěr

Prvním využitím, které všechny výše popsané výsledky přinesly, byla změna číslování tazatelské sítě. Jak bylo řečeno na jiném místě, v důsledku změny regionálního členění ČR i v důsledku změn počtu obyvatel v některých sídlech přestalo být staré číslování adekvátní nové situaci. Kromě toho bylo podle nás třeba přistoupit k jeho hlubšímu propracování. Hlavním důvodem k tomuto kroku je bezesporu snaha o efektivnější správu tazatelské sítě, ovšem jsou zde pochopitelně další navazující důvody, jako je usnadnění výběru tazatelů (hlavně do nestandardních šetření), nebo možnost pružné konstrukce výběrových plánů atp.

Následně bude získaného schématu využito při úkolu náročnějším, totiž při výrobě nového počítačového programu pro konstrukci výběrových souborů. I zde je občas třeba sejít na hlubší úroveň podrobnosti a nezbyvá tedy, než se snažit o maximální možnou flexibilitu při konstrukci výběrových souborů. Předpokládáme, že na základě parametrů kvótních znaků „region“ a „velikost místa bydliště“, jak jsem je právě vysvětlil, budeme moci konstruovat výběry přesně a zároveň operativně – aby co nejvíce odpovídaly výzkumnému záměru. Protože oba kvótní znaky lze velice snadno a přitom smysluplně rekatégorizovat, nebude třeba setrvávat pouze u jedné podoby výběrového plánu kvótního šetření, nýbrž budeme moci konstruovat různé výběrové plány podle aktuálních potřeb výzkumníka či zadavatele. Vzhledem k plánovanému propojení výběrového programu s databází tazatelů, která bude pracovat se stejnou strukturou údajů, bude výběr konkrétních tazatelů poměrně snadnou a rychlou záležitostí.

Věřím, že se mi podařilo ukázat, že popsaná série analýz nebyla samoúčelná, že nebyla pouhým školením nebo experimentem. Její výsledky jsou základním stavebním kamenem, na němž se teprve začíná dále budovat. Reorganizace tazatelské sítě, změna výběrového schématu i tvorba nového počítačového programu, to jsou některé z plánovaných pater budovy, která by měla na položených základech v dohledné době vyrůst.

Je jisté, že taková budova nemůže být nikdy kvalitní, nejsou-li kvalitní právě její základy. A právě vyprovokovat čtenáře k posouzení kvality těchto základů bylo jedním z hlavních záměrů tohoto článku. Nešlo v něm pouze o snahu informovat o jedné z důležitých změn, kterými Centrum výzkumu veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR prochází, ani pouze o předvedení jednoho z možných způsobů přístupu k tematice východisek kvótního šetření.

Na některá úskalí zvoleného postupu se mi již podařilo upozornit, některá zůstávají zatím nezmiňovaná, nebo přímo neodhalená! Kromě toho, že si nemůžeme být nikdy jisti tím, že zvolené otázky jsou skutečně těmi nejrelevantnějšími pro řešení našeho úkolu, ani tím, že je pro takové řešení vhodná tematika životního stylu jako taková, si nemůžeme být zcela jisti ani tím, zda je vůbec smysluplné zatahovat do této oblasti nějaká kvalitativní hlediska. Možná, že na kvalitu prováděných výzkumů nebude mít náš „základní kámen“ žádný vliv a že bychom úplně stejných výsledků dosahovali i za předpokladu, že bychom velikostní skupiny obcí vytvořili pouze na základě statistických údajů. Koneckonců můžeme postoupit ještě dále a ptát se na adekvátnost kvótních znaků ve výzkumech prováděných kvótní metodou výběru vůbec. Jak velkou relevanci má ještě sama kvóta velikosti bydliště, když je již velice patrné např. to, že vesnice v okolí největších měst a tradiční vesnice na venkově jsou svojí skladbou obyvatelstva značně odlišné?

I takovéto zásadnější otázky je možné, a časem to určitě bude třeba, klást. Nyní však ještě nejsme tak daleko. Nastolený problém s kvótním dělením území a velikostí sídel je pro nás v současné době tím nejaktuálnějším a teprve jeho vyřešení nám poskytne prostor pro dal-

ší prohlubování tematiky kvótního výběru. Vzhledem k povaze našeho pracoviště to bude pochopitelně prohlubování především z hlediska praktického, nicméně pevně doufám, že i s následnými hlubšími teoretickými důsledky a ohlasy vědeckého prostředí.

Agenda setting v sociologické perspektivě

František Kalvas

motto:

„Největší problém překladu je přeložit mlčení.“

Pablo De Santis, Smrtící překlad

1. Úvod

Podoba textu, který se nachází v tomto sborníku, se liší od mého konferenčního příspěvku. Povědomí o agendě setting není v českých sociologických luzích a hájích příliš velké, rozhodl jsem se proto text nerozměňovat empirickými ilustracemi a praktickými aplikacemi a podrobně se věnovat pouze základům a teoretické interpretaci tohoto jevu.

V první části textu vysvětlím, co to je agenda-setting, o co v tomto konceptu vlastně jde. Poté vyložím dvě základní teoretické interpretace principu, na kterém agenda setting funguje. V druhé části textu se pokusím o vlastní interpretaci tohoto jevu na základě tezi Pierra Bourdieu a Jürgena Habermase.

Ještě učiním dvě poznámky k pojmům. Pokud budu v textu hovořit o konkurenci mezi médii, nemyslím tím konkurenci technologií (např. mezi rozhlasem a televizí), ale konkurenci mezi jednotlivými stanicemi a tituly. Podobně médiem myslím stanici, či titul, nikoli způsob masové komunikace. Druhá poznámka se týká pojmu agenda setting. Záměrně jej nepřekládám, ani si na to netroufám. Literatura k tomuto tématu v českém jazyce prakticky neexistuje a případným zájemcům o tento jev bych takto rád usnadnil přístup k literatuře zahraniční.

2. Co je agenda setting

Je tomu více než 80 let, kdy se ve své práci „Public Opinion“ Walter Lipmann zabýval vlivem masových médií, tehdy ještě jen především tisku a také rozhlasu, na veřejné mínění. Psal se rok 1922 a dominantní teorií byla takzvaná „stříbrná střela“, která předpokládá, že publikum bere za svá sdělení, která jsou mu prostřednictvím masových médií sdělována. Předpokládá se, že sdělení se dokonale otiskují do myslí příjemců. Tuto teorii se však nedaří dokázat.

V roce 1961 pánové Trenamann a McQuail ve své práci „Television and Political Image“ publikují domněnku, že: „Lidé vnímají, co se jim říká a kdo jim to říká, ale nutně nemusí při-

jímat informaci za svou“ (Trenamann & McQuail 1961: 168). V roce 1963 přichází Bernard Cohen s prací „The Press and Foreign Policy“ a s vlastní verzí této myšlenky: „Tisk neuspěje v tom, že by si lidé mysleli, co jim říká, je ale velmi úspěšný v tom, že lidé přemýšlejí o tom, co se jim říká“ (Cohen 1963: 13). Tento proud úvah shrnují roku 1972 Maxwell McCombs a Donald Shaw ve svém zlomovém článku „The Agenda-Setting Function of Mass Media“ (McCombs & Shaw 1972).

Článek McCombse a Shawa však nebyl zlomový jejich verzí základní teze, ta jejich se prakticky nikdy necitovala a necituje, citována je především Cohenova verze (Rogers et al. 1993). Oni však jako první přišli s nápadem, jak hypotézu o nastolování témat empiricky testovat a také ji jako první empiricky ověřili na průběhu volební kampaně v Severní Karolině v Chapel Hill (McCombs & Shaw 1972). Jejich výsledky byly potvrzeny prakticky všemi studiemi, které později na poli agendy setting vznikly.

Tato teorie řeší problém vlivu masových médií na veřejné mínění jaksi „od středu“. Její základní teze se dá jinými slovy opsat jako proces, ve kterém masová média určují témata, která veřejnost vůbec zaregistruje, bude je pokládat za důležitá a bude se na ně názor veřejnosti vůbec vyvíjet. Tuto tezi lze samozřejmě obrátit. Tedy, témata, která budou médií ignorována, se stanou v očích veřejnosti marginální, pokud je vůbec veřejnost zaregistruje.

Agenda setting se vůbec nezabývá změnou samotných postojů, tedy pokud nebudeme pokládat za postoj vnímání určitých témat jako důležitých. Pokud ale chceme zkoumat změnu postojů určitého jedince k určitému tématu, musíme nejprve vědět, zda si tématu všiml a považuje ho za hodné pozornosti. Vyřešení „agendy setting“ je tedy vyřešení nutného předpokladu pro ještě složitější otázku, která se ptá po mechanismech změny samotných postojů veřejnosti vlivem masových médií.

3. Dosavadní teoretické interpretace

Při vší úctě, kterou k badatelům na poli agendy setting chovám, musím dodat následující. Drtivá většina prací problém příliš teoreticky nereflektuje. S nepříliš velkou nadsázkou by bylo možné říct, že tyto práce mají obvykle podobu statistického ověření vztahu dvou pozorovaných proměnných, ale nikdo se příliš nemá k tomu, aby se snažil přijít na kloub tomu, proč to celé vlastně funguje. Teoretická reflexe samozřejmě nechybí zcela, ale je dle mého názoru nedostatečná.

Princip, na jakém agenda-setting funguje, se v literatuře vysvětluje dvojím způsobem. První vysvětlení je psychologické. „Přijetím a zpracováním informace se u individua vytvoří paměťové stopy; to znamená, že koncepty nebo témata jsou v paměti jedince dostupnější. Paměťové stopy

tudíž ovlivňují další zpracování informací. Metafora paměťových stop byla později nahrazena konstruktem přístupnosti (*accessibility*). Tato idea je základem paměťového (*memory-based*) modelu zpracování informací, který předpokládá, že individua činí úsudky o druhých lidech a tématech na základě informací lehce dostupných a vyvolatelných z paměti ve chvíli, kdy je jim položena otázka. Podle paměťového modelu je tvorba úsudku a formování postojů v přímé souvislosti s lehkostí, s jakou se mohou příklady nebo asociace dostávat do mysli“ (Scheufelle 2000: 299 podle Collins & Loftus 1975; Tulving & Watkins 1975; Salancik 1974; Hastie & Park 1986; Iyengar 1990; Tversky & Kahneman 1973). Bylo by však chybou redukovat celý problém pouze na efekt dotazování. Jak je z výkladu patrné, koncept přístupnosti (*accessibility*) funguje v jakékoli situaci, kdy se jedinec rozhoduje, kdykoli uvažuje o prioritách a důležitých tématech. Kdykoli má mezi nimi volit, kdy je má jmenovat, určit, kdy k nim má zaujmout nějaký postoj, kdykoli si k nim postoj vytváří, vynořují se z jeho paměti především témata, která jsou v ní nejprístupnější. A to jsou ta, o kterých se nejčastěji dozvídal.

Druhé vysvětlení principu fungování agendy setting je mnohem sociologičtější. Pokud mají lidé definovat, která témata jsou pro společnost důležitá, jaké jsou priority společnosti, hledají nějaký objektivní zdroj, kde by se o těchto důležitých tématech a prioritách dozvěděli. Hledají zdroj, o který by se mohli opřít. Tímto zdrojem se jim stávají právě masová média. „V novinách a v televizi jsou ve zprávách často explicitní tvrzení o důležitosti tématu, aby tak byla ospravedlněna pozornost tématu věnovaná. Avšak i v případech, kdy taková tvrzení učiněna nejsou, většina čtenářů a diváků pravděpodobně uznává, že tématu věnovaná pozornost znamená, že editoři a reportéři věří, že je toto téma pro společnost důležité. Proto lidé mohou z médií odvozovat, že je nějaké téma důležité pro celou společnost“ (Miller & Krosnick 2000: 302). Témata často zmiňovaná v médiích jsou tedy považována za důležitá, protože čtenáři a diváci o médiích předpokládají, že z událostí a témat vybírají ty nejpodstatnější a že v tomto smyslu věrně odrážejí realitu. Média se tak vlastně stávají institucí, od které se jednotliví členové společnosti „učí“, která témata jsou pro společnost důležitá a která ne. Odtud je již jen krůček k prioritám. „Problémy a témata, která se často opakují v televizním zpravodajství, se stávají prioritami diváků,“ říká Iyengar (1991: 2 podle Edwards & Wood 1999: 5). Vyřešení otázek a problémů spojených s nejdůležitějšími tématy přítomnosti se totiž logicky stává prioritou společnosti.

4. Pokus o sociologickou interpretaci

Ze sociologického úhlu pohledu lze agendu setting formulovat asi takto: malá skupinka aktérů má schopnost změnit priority společnosti, má schopnost změnit, které současné události a témata společnost vnímá jako důležité, jako něco, co je hodné pozornosti, jako problém, který

je důležité řešit dříve a s větším úsilím než problémy jiné. Tou malou skupinkou aktérů jsou masová média a k proměně vnímání priorit dochází v procesu komunikace, nejen, ale především masové komunikace.

Dílo některých významných sociologů nabízí alternativní vysvětlení principu agendy setting. Pokusím se s jejich pomocí zodpovědět tyto otázky:

- 1) Kde se agenda médií vůbec bere? Jak vypadá proces, ve kterém si média zvolí témata, o nichž budou ve zvýšené míře informovat?
- 2) Jak funguje transformace mediální kvantity v kvalitu v očích veřejnosti, tj. jak se z témat, o nichž ve větší míře informují média, stávají témata, která vnímá veřejnost jako nejdůležitější?

4.1 Konkurence médií a výběr témat

Pierre Bourdieu ve své knize „O televizi“ (2002) odpovídá na první z těchto dvou otázek takto: „... protože se všichni vzájemně kopírují ve snaze předběhnout ty druhé nebo to dělat jinak než ostatní, dělají nakonec všichni totéž - hledání exkluzivity, která kdysi byla zdrojem originality, jedinečnosti, dnes končí uniformizací a kanalizací“ (2002: 16). A dále: „...některá témata jsou vnucena divákovi, protože se vnucují producentovi, a vnucují se producentovi, protože jsou vnucena konkurencí s jinými producenty“ (2002: 24). Jelikož se nemusí každému zdát, že tyto dva citáty odpovídají na první z otázek zcela jasně, dovolím si je v dalších odstavcích rozvést.

Aniž to Bourdieu explicitně zmiňuje, věnuje se v této knize agendě setting na nezanedbatelném prostoru. Popisuje zde, jak je možné, že se výběr důležitých témat v jednotlivých denících a televizních kanálech tolik podobá. Jak to, že je výběr nejdůležitějších témat napříč všemi tituly takřka stejný?

Nebyl by to Bourdieu, kdyby odpověď nehledal ve struktuře žurnalistického pole a v ekonomických tlacích, které na toto pole působí. Homogenitu témat, která jsou jednotlivými médii označena jako důležitá,¹ lze paradoxně vysvětlit konkurencí mezi jednotlivými tituly. „Samozřejmě nemám nic proti konkurenci, pouze zaznamenávám, že když působí mezi novináři a novinami ... homogenizuje“ (Bourdieu 2002: 19). Jak je to možné? Konkurence by přeci spíše měla homogennímu výběru témat bránit a naopak posilovat heterogenitu mezi jednotlivými tituly. Konkurence mezi tituly, které mají takřka totožný obsah, by přeci v podstatě neměla smysl. Ona však přesto paradoxně k volbě totožných důležitých témat vede. Logika konkurenčního boje velí nenechat bez povšimnutí téma, kterému se věnuje konkurence. Je nutné pokrýt každé téma, kterému se věnuje, aby druhá strana nezískala konkurenční výhodu tím,

---

¹ Toto označení není samozřejmě obvykle explicitní, tj. není přímo zdůrazňován význam tématu či události. Spíše se tak děje umístěním zprávy, která se tématu týká, na titulní stranu, do bloku hlavních zpráv dne na počátek rozhlasové či televizní zpravodajské relace atp.

že se mu bude věnovat pouze sama. „Jestliže *Libération* otiskne na první straně tu a tu událost, *Le Monde* ji nemůže přejít, i když se bude trochu lišit...“ (Bourdieu 2002: 20).

V praxi k tomu dochází tak, že nejen vedoucí na různých úrovních, ale především i samotní řadoví novináři pečlivě sledují práci konkurenčních titulů. Nejde o žádnou špionáž, prostě čtou, poslouchají, či sledují konkurenční zpravodajství v novinách, rozhlasu a televizi. Bourdieu vtipně říká, že „Nejvíce novin čtou samotní novináři...“ (2002: 19) a dodává: „...abychom věděli, co budeme psát, musíme vědět, co napsali druzí. Je to jeden z mechanismů, jejichž prostřednictvím vzniká homogenita produktů“ (2002: 20).

Je jasné, které zdroje informací pro svou práci novináři využívají: agenturní zprávy, vyjádření tématem dotčených činitelů a představitelů institucí, vyjádření autentických svědků atp. „Ale určující část informací, tzn. těch *informací o informacích* [zvýraznil Bourdieu], které umožňují rozhodnout, co je důležité ... pochází od jiných informátorů“ (Bourdieu 2002: 22). Bourdieu bohužel neuvádí, odkud se tyto informace berou, pouze naznačuje, když cituje svůj rozhovor s jedním programovým ředitelem „Proč dáváte toto na první a toto na druhé místo?‘ Odpověděl: ‚To je evidentní.‘ Bezpochyby proto byl na tom místě, kde byl; to znamená, že jeho kategorie vnímání byly přizpůsobeny objektivním² požadavkům“ (Bourdieu 2002: 22).

Jak to, že - říkejme náš - programový ředitel ví, co je evidentně důležitější? Bourdieu to sám nevykládá. Pokusím se o to tedy sám. Nejprve je důležitý jeho pojem *topos* - tj. místo v sociálním prostoru, akter je v podstatě jeho funkcí. Akter se v tomto *topos* socializuje, učí se odpovídajícím praktikám. I místo programového ředitele je takovým *topem* a náš programový ředitel je zřejmě dobře socializovaný. Součástí této socializace je sledování práce konkurence a zpětná vazba, kterou představují: prodaný náklad, průzkumy veřejného mínění a některé spontánní reakce publika atd. Dobře socializovaný není jen náš programový ředitel, ale i ředitelé konkurenčních stanic. Všichni mají přístup k totožnému sledování práce konkurence i k totožné zpětné vazbě. Čím větší je konkurence, tím větší je tlak na získání této zkušenosti. Větší konkurence také logicky skýtá „více materiálu ke studiu“, tj. čím více konkurentů se v daném poli pohybuje, tím větší je příležitost poučit se z jejich úspěchů a nezdarů. Rozdíl ve zkušenostech jednotlivých ředitelů, Bourdieu by zřejmě řekl „rozdíl v praktikách“, bude velmi malý. Paradoxně, čím větší konkurence bude, tím více se budou rozdíly v praktikách stírat. Tento problém se však týká všech *topos* v žurnalistickém poli, včetně řadových novinářů. Konkurence na jedné straně otvírá příležitosti a na druhé vyvíjí tlak na to, aby byly takřka totožné praktiky těch akterů, kteří se nacházejí ve shodných *topech* struktury různých konkurenčních médií. Následkem toho, že konkurence homogenním způsobem formuje praktiky volby nej-

² Osobně bych byl na spojení „objektivním požadavkům“ velmi opatrný. Bourdieu jim ale velmi pravděpodobně myslí požadavky instituce, pro kterou dotyčný programový ředitel pracuje.

důležitějších témat, si jsou agendy jednotlivých médií podobnější, než kdyby existovala tajná dohoda, o čem se může mluvit a psát a o čem ne.

Tlak ekonomického pole, tj. konkurence, způsobem popsaným výše formuje homogenní výběr nejdůležitějších témat. Je tedy v podstatě lhostejné, jaké médium, jaký titul si zvolíme jako svého prostředníka pro styk s vnějším světem. Představu o tom, co důležitého se v tomto světě odehrává, získáme stejnou.

Víme tedy, jak vzniká kompaktní mediální obraz světa. Jak se ale otiskuje do myslí čtenářů, posluchačů a diváků?

4.2 Konkurence, komunikace, zajímavost a existence

„O *objektivitě světa* [zvýraznila Šmausová] se jako členové společnosti přesvědčujeme v každodenní intersubjektivní komunikaci, ve které si vyměňujeme naše zkušenosti“ (Šmausová 1999: 477).

Do intersubjektivní komunikace můžeme jistě zahrnout i komunikaci člena společnosti a média. Tato komunikace plyne sice jedním směrem, a to od média k příjemci sdělení, ale to na věci nic nemění - příjemce minimálně tím, že médiu věnuje pozornost, vyjadřuje ochotu přijímat sdělení, které médium přináší. Jinými slovy - naslouchání je již komunikací. Bez pozornosti věnované médiu totiž nemůže k přenosu informací a jejich sdělení dojít.

Pojem *objektivita světa* se vztahuje také na to, které události jsou podstatné a které ne. Popřípadě, které události jsou známé, které jsou v komunikaci obecně sdílené a které v ní sdílené nejsou. Vskutku případně je mluvit o *objektivitě světa*. Problém agendy setting totiž nespočívá v mínění o třetích osobách, tj. co si veřejnost myslí, že média považují za důležité. Ne. Problém je v tom, že události a témata, která považuje veřejnost za *objektivně* nejdůležitější, se nápadně shodují s událostmi a tématy, kterým dávají média největší prostor.

Habermasova teze přináší jeden zásadní moment - propojuje *objektivitu světa* s komunikací. To, že tento svět vůbec existuje, co do něj patří a co nepatří, zjišťujeme skrze komunikaci. Objektivně existuje jen to, co můžeme sdílet s ostatními. Pokud je něco nesdílitelné, nebo nesdílené, jako by to neexistovalo³. Komunikace a společná zkušenost jsou jediné formy sdílení *objektivitě světa*. Komunikace je navíc jedinou formou, jak tuto objektivitu sdělovat.

Z předchozí podkapitoly víme, že všechna média dohromady je možno v podstatě chápat jako jeden zdroj, který je vnitřně bohatě rozdělený na jednotlivé součásti (tituly). Tyto součásti však informují o stejných tématech, žádná z nich nijak významně nepřispívá k heterogenitě celku. Lidé jsou obklopeni v podstatě jednou homogenní nabídkou témat. Média nabízejí příjemcům svých sdělení svou napříč tituly homogenní představu toho, co se děje ve světě

---

³ Ono to vlastně objektivně ani neexistuje, existuje to pouze pro subjekt, který existenci nesdíleného či nesdílitelného není schopen sdílet.

důležitého. Tato představa sice není výlučně subjektivní, ale stále je to představa úzkého okruhu aktérů. Byť jsou to aktéři výluční a byť je to představa značně homogenní. Jak se takhle představa může stát *objektivním* poznatkem o světě kolem nás?

Média jako výluční aktéři disponují určitým exklusivním přístupem ke zdrojům informací o světě, který nás obklopuje. Formální rozdíl v jejich možnosti přístupu k informacím a možnostmi běžného občana sice není velký - málokterá informace je sdělována pouze proti předložení novinářského průkazu - ale rozdíl v reálném přístupu k informacím je propastný. Přístup k agenturním zprávám? Pozvánky na tiskové konference? Po čem se kde pít? V čích silách je za jeden den samostatně a nezávisle zpracovat jen těch několik málo událostí, které se objeví ve večerních televizních zprávách? Jsou prostředí, kam mají vstup povolen pouze vyvolení - pro ne-novináře je reálně zřejmě nemožné položit v období vládní krize předsedovi vlády několik otázek ohledně jeho dalšího postupu (ačkoli je jisté i pro řadového občana formálně možné pokusit se sjednat si s předsedou vlády rozhovor, je ale dost jasné, jak tato žádost řadového občana dopadne). Jen někteří vyvolení se dozvídají o tom, že se určité události dějí - kromě zmíněných pozvánek na tiskové konference to jsou např. komplikované vazby na policii, hasičský záchranný sbor a lékařskou záchrannou službu, které zásobují tipy a informacemi přispěvatele černých kronik. A konečně jen vyvolení mají dostatek prostředků a vhodný časový režim, aby byli ve správný čas na správném místě a mohli o události informovat. Média jako aktéři-instituce speciálně zformované ke sběru, zpracování a třídění informací zde mají proti běžnému občanovi jednoznačnou výhodu a převahu.

Exklusivní není však jen přístup k informacím, ale i možnost informace, a tím pádem i témata, předávat dál. Média mají specifické postavení, z několika důvodů. (1) komunikace je jednosměrná - od média k příjemci - příjemce nemá šanci médiu přesvědčovat o svém pohledu na svět, médiu to na rozdíl od něj činí; (2) médiu má zdroje na získání informací takřka o jakémkoli tématu a zároveň prostředky, jak o libovolných tématech informovat takřka celou veřejnost, přístup příjemců mediálních sdělení k informacím, které *nepocházejí* z médií, je značně omezený, také jejich schopnost o tématech informovat je značně omezená (často se snaží různými způsoby svá témata do médií propašovat); (3) každý příslušník veřejnosti je tedy skrze média obklopený shodnými tématy, je kolem něj ještě několik témat ne-mediálních, která nastoluje sociální okolí, ale ta se liší od jedince k jedinci, stejně tak jako se liší jejich sociální okolí. Výsledek této nerovnosti v komunikaci je jasný - kterýmkoli tématem médií je obklopen každý, každým tématem ne-mediálním jen málokdo.

Takřka celá veřejnost je tedy obklopena shodnými tématy. Výjimku tvoří ti, kteří se o zpravodajství médií nezajímají, a ti, kteří mají přeci jen přístup k alternativním zdrojům informací. Alternativní zdroje však nejsou reálně příliš dostupné, obvykle vyžadují specifické technické vybavení (internet, kabelová televize, satelitní přijímač atp.), často i jazykovou kompetenci

a především orientaci, kde v těchto nekonečných studnicích informací nalézt to, co právě nalézt chceme.

Veřejnosti, která v drtivé většině k alternativním zdrojům informací nemá přístup (viz výše), tedy nezbyvá než hledat informace o vnějším světě u zavedených médií. Protože se na ně obrací prakticky všichni, stávají se předmětem veřejného diskursu pouze ta témata, která přinesou zavedená média. Ta sice nepokrývají všechna důležitá témata, ale nenabízejí jich málo. O to těžší je uvědomit si, že v jejich nabídce témat cosi chybí. K etablovaným médiím neexistuje žádný reálný alternativní zdroj, který by pokrýval všechna důležitá témata, která etablovaná média opomněla. Není tedy možné zjistit prostým porovnáním etablovaných médií a jejich alternativy, co v etablovaných médiích chybí. Na druhou stranu, kdyby etablovaná média nepokrývala žádná důležitá témata, bylo by evidentní, že v nich důležité téma nelze hledat a nebyla by považována za jejich seriózní zdroj. Problém je tedy v tom, že etablovaná média některá důležitá témata pokrývají a jiná ne. Věnují se tak velkému počtu důležitých témat, že je veřejnost považuje za jejich legitimní, seriózní a spolehlivý zdroj. A protože k etablovaným médiím neexistuje žádná reálná alternativa, veřejnost nezjistí, že etablovaná média pokrývají pouze některá důležitá témata.

Co se může stát obecně sdíleným tématem, tématem, které veřejnost považuje za nejdůležitější? Jen to, co je sdíleno v komunikaci, protože jen skrze ni je možné zjistit, co i ostatní považují za hodné pozornosti. Mimo komunikaci to možné není. Obsahem komunikace se může stát pouze obsah něčeho vědomí. Jsme schopni komunikovat pouze to, o čem víme, tj. co jsme si vymysleli, zaznamenali svými smysly nebo jsme se o tom dozvěděli prostřednictvím komunikace od druhých. Stručně řečeno, zaznamenání existence tématu je pro důležitost tématu podmínkou nutnou (nikoli však postačující); to, o čem nevíme, nemůžeme považovat za důležité.

Témata, která přinášejí média, mají tu výhodu, že je jimi zasažen každý účastník mediální komunikace⁴, tedy valná většina veřejnosti je zaznamenána, zaregistruje jejich existenci, může o nich dále vzájemně komunikovat, protože už o těchto tématech ví. Jelikož reálně neexistuje alternativní zdroj informací k úzké skupině zavedených médií, není ani jiný zdroj nejdůležitějších témat než představa homogenní napříč těmito médii. Pouze témata, o jejichž existenci nám zavedená média něco sdělí, je možné reálně sdílet s ostatními příslušníky veřejnosti. Jelikož je zaznamenání existence tématu podmínkou nutnou (nikoli však postačující) pro důležitost tématu, mají témata vybraná a nastolená médii významně vyšší šanci stát se tématy důležitými. Témata, která médii nejsou vyvolena, mají v tomto směru pozici významně ztíženou. Tento jev je v literatuře popsán jako *agenda-cutting* a lze jej přiblížit moudrem takřka lidovým: „Co není v televizi, jako by neexistovalo“.

---

⁴ To, že je lhostejné, na jaký titul či druh média se příjemce obrací, jsem již ukázal výše, v části věnované myšlenkám Pierra Bourdieu.

Masová komunikace ale nefunguje jako „překladač“ témat zvolených médii do myslí příjemců. Je to spíše výrazný modifikátor šancí - šanci témat vyvolených výrazně zvýší a těch nevyvolených výrazně sníží. Média tak provádí jakýsi výběr okruhu témat, o kterých veřejnost dále diskutuje a přemýšlí. Důležitost témat tedy není médii přísně determinována. I témata, kterých se média neujmou, mají šanci stát se důležitými tématy veřejnosti - šance je malá, ale existuje. Témata, kterých se média ujmou, mají tuto šanci mnohem větší - neznamená to ale, že všechna médii nastolená témata přijme veřejnost jako důležitá.

Média se ocitají v jakémsi dialektickém, dvojakém postavení. Na jedné straně výrazně určují šance témat stát se důležitými, na druhou stranu musí brát ohled na příjemce svých sdělení. Etablovaná média skrze princip *agendy-cutting*⁵ významně vytýčují hranice veřejného diskursu, tj. o čem se mluví, co *může být potenciálně důležité*, ale nejsou schopna libovolné téma veřejnému mínění vnutit, aby bylo za důležité považováno.

Proč? Protože o to neusilují! Nesmíme zapomenout, že zavedená média, ač nakonec pokrývají shodná témata, se nacházejí v tvrdém konkurenčním boji. Tento boj jim velí usilovat o inzenty, předplatitele a tím pádem o čtenáře, posluchače a diváky. A výběr témat je tomuto úsilí logicky podřízen. Nikdo si v konkurenčním boji netroufne ve svém médiu věnovat cenný prostor tomu, aby z tématu, které veřejnost nezajímá, vytvářel téma nejdůležitější. To by mohlo znamenat příliš velkou nevýhodu vůči konkurenci, která by prostor ve svém médiu využila jistě mnohem lépe. Věnovat se tématu, které nikoho nezajímá, je jako vydat noviny s bílou stránkou, vysílat v rozhlase ticho, jako černá televizní obrazovka. Ba je to ještě horší - ticho a prázdná stránka představují takřka nulové výrobní náklady. Logika konkurence velí veřejnost zaujmout, tedy věnovat se především těm tématům, u kterých je předpoklad, že veřejnost zaujmou. Tímto momentem vlastně veřejnost vrací symbolicky médiím úder.

Konkurence nikomu nedovolí „vypracovávat“ témata, která nikoho nezajímají. Taková činnost by totiž znamenala velkou konkurenční nevýhodu. Může ovšem nastat výjimka - v případě, kdy je tato konkurenční nevýhoda, popřípadě ztráta z ní plynoucí, patřičně kompenzována; forma kompenzace není podstatná.

Je však třeba mít neustále na paměti, že veřejnost nemusí zajímat jen objektivně důležitá témata. Důležitost tématu s jeho zajímavostí sice souvisí, ale jen volně. Samozřejmě, že téma velmi důležité je potenciálně zajímavé, reálně však ne všechna důležitá témata jsou pro média zajímavá. Problém tkví dále v tom, že všechna zajímavá témata nejsou nutně důležitá. A pokud se kritériem pro nastolení tématu stane jeho zajímavost, tak se o důležitých tématech média nesnaží informovat, pokud náhodou nejsou zajímavá. Skryté nebezpečí je v tom, že nebudou nastolená témata, která jsou velmi důležitá, ale nejsou zajímavá. Kolem těchto témat utichne

⁵ Princip selekce, kdy témata nastolená médii mají výrazně větší šanci stát se nejdůležitějšími tématy veřejného diskursu. Témata médii nenastolená nemají takřka žádnou šanci se nejdůležitějšími tématy stát. Nastolení tématu médii je tak podmínka nutná, nikoli však postačující, protože ne všechna médii nastolená témata se stanou důležitými.

veřejná debata, budou z ní vyloučena. Tato témata přestanou existovat na mapě objektivního světa, protože tato objektivita světa je sdílena v komunikaci.

V nastolování témat hrají prim média s denní periodicitou (TV, rozhlas, denní tisk). Ne všechna důležitá témata lze za reálných podmínek v těchto médiích zpracovat. Jak zpracovat v hlavních televizních zprávách úbytek rovníkových pralesů? Téma je příliš obsáhlé, navíc se vyvíjí pomalu a bez velkých zvrátů - i kdyby se někomu podařilo toto téma zpracovat, co by se dalo o jeho vývoji říci druhý den? I dnes se vykácelo dalších 200m3 dřeva z plíc naší planety? Takové téma by se brzy stalo bílou stránkou, tichem přijímače, černou obrazovkou... A žádné médium si kvůli konkurenčnímu tlaku takovouto ztrátu nemůže dovolit. Stručně řečeno, o tématech, která jsou v médiích s denní periodicitou obtížně zpracovatelná, se veřejnost dozví s nižší pravděpodobností, bez ohledu na jejich význam. Sluší se dodat, že mlčení okolo těchto témat se prolamuje ve chvíli, kdy je s tématem spojena událost, kterou není v médiích s denní periodicitou obtížně zpracovat. Abych se přidržel svého příkladu, mohou to být rozsáhlé požáry těchto lesů, nebo odhalení machinací při obchodu s odsud vytěženým dřevem, případně navazující soudní proces.

Proč tedy agenda setting funguje? Vysvětlení, které je rozvedeno výše, se nyní pokusím shrnout v následujících dvou odstavcích. Výběr témat je napříč jednotlivými etablovanými médii homogenní. K tomuto homogennímu výběru témat neexistuje žádná reálná alternativa - tj. pro veřejnost neexistuje reálná možnost nahlížet a nastolovat důležitá témata mimo etablovaná média. Sama média mají eminentní zájem na tom, aby nastolovala témata, která zaujmou veřejnost. Vede je k tomu konkurence - médium, které nenabídne veřejnosti zajímavá témata, přijde o své předplatitele, čtenáře, posluchače, diváky a tím pádem i o inzerenty, čímž ohrozí své ekonomické přežití. Tlak konkurence vede k tomu, že lidé, kteří témata vybírají, mají přehled o tom, co veřejnost zaujme a co ne. Tento přehled má jednak podobu takřka instinktu (viz úryvek rozhovoru Pierra Bourdieu s programovým ředitelem), dále podobu přehledu o sledovanosti a čtenosti při volbě určitých typů témat (ať už jde o médium vlastní či sledování konkurence) a konečně často podobu přímého průzkumu čtenářské, posluchačské či divácké obce. Čím větší se dá předpokládat zaujetí veřejnosti pro téma, tím spíše toto téma dostane v médiu prostor a tím výhodnější (z hlediska pozice a rozsahu) tento prostor bude. Čím větší prostor je tématu věnován, tím větší část veřejnosti je tématem zasažena.

V důsledku toho všeho má veřejnost možnost volit nejdůležitější témata pouze z témat nejzajímavějších, protože nejzajímavější témata jsou nejfrekventovanější a pouze o nejfrekventovanějších tématech se dozví podstatná část veřejnosti. O tématech nepřilíš zajímavých a tématech, která svou povahou nejsou médiu dobře uchopitelná (především médiu s denní periodicitou), se podstatná část veřejnosti nedozví, protože jim média věnují malý nebo žádný

prostor. Téma veřejnosti neznámé se nemůže v jejich očích stát důležité, podobně jako nemůžeme přecíst knihu, o jejíž existenci nic nevíme. To, zda se veřejnost s tématem seznámí, však nezávisí tolik na důležitosti tématu, jako na jiných faktorech. Kromě zmíněné zajímavosti tématu také třeba na tom, zda je téma vhodné pro zpracování v médiích s denní periodicitou.

5. Závěr

V tomto textu jsem sledoval dva cíle. První byl shrnout dosavadní teoretické poznatky. Nejprve jsem se snažil v krátkém přehledu prostudované literatury ukázat, co to je agenda setting a počátky jejího zkoumání. Poté jsem se snažil přetlumočit dvě základní teoretické interpretace principu, na kterém agenda setting funguje. První je založena na psychologickém paměťovém modelu - události častěji zmiňované v médiích a tudíž v médiích častěji pozorované se stávají přístupnější v paměti. Druhé vysvětlení se opírá o důvěru v média a usuzování publika - publikum z velikosti prostoru, který je v médiích věnovaný určitému tématu, usuzuje na důležitost tohoto tématu. Čím větší je prostor, tím větší důležitost tématu publikum předpokládá.

Druhým cílem bylo pokusit se za pomoci tezí Pierra Bourdieu a Jürgena Habermase o vlastní interpretaci principu fungování agendy setting. Spočívá na těchto třech základních tezích: 1) K výběru témat etablovaných médií neexistuje reálná alternativa. 2) Etablovaná média mají eminentní zájem nastolovat zajímavá témata; čím je téma zajímavější, tím větší prostor mu etablovaná média věnují. 3) Objektivita světa se uskutečňuje v každodenní intersubjektivní komunikaci; neboli o tématu se musí vědět a mluvit, aby mohlo být považováno za důležité.

Etablovaná média jsou v důsledku toho výrazné modifikátory šancí. Témata, kterým zavedená média poskytnou prostor a uvedou je tak do obecného povědomí, mají výrazně vyšší šanci, že se stanou tématy důležitými. Témata, kterým se v zavedených médiích prostoru nedostává, se do obecného povědomí prosazují obtížněji a mají tak výrazně nižší šanci, že se stanou důležitými tématy.

Použitá literatura

Bourdieu, P. 2002. *O televizi*. Brno: Doplněk.

Cohen, B. 1963. *The Press and Foreign Policy*. Princeton: Princeton University Press.

Collins, A.M., E.F. Loftus 1975. "A Spreading-activation Theory of Semantic Processing". *Psychological Review* 82: 407-428.

Edwards, G. C., D. B. Wood 1999. "Who Influences Whom? President, Congress, and Media". *The American Political Science Review* 93 (2): 327-344.

Hastie, R., B. Park 1986. "The Relationship between Memory and Judgment Depends on Whether the Task Is Memory-Based or On-Line". *Psychological Review* 93: 258-268.

- Iyengar, S. 1990. "The Accessibility Bias in Politics: Television News and Public Opinion". *International Journal of Public Opinion Research* 2 (1): 1-15.
- Iyengar, S. 1991. *Is Anyone Responsible?* Chicago: University of Chicago Press.
- Lippman, W. 1922. *Public Opinion*. New York: Macmillan.
- McCombs, M. E., D. L. Shaw 1972. „The Agenda-Setting Function of the Press“. *Public Opinion Quarterly* 36: 176-187.
- Miller, J. M., J. A. Krosnick 2000. „News Media Impact on the Ingredients of Presidential Evaluations: Politically Knowledgeable Citizens Are Guided by a Trusted Source“. *American Journal of Political Science* 44 (2): 301-315.
- Rogers, E. M., J. W. Dearing, D. Bergman 1993. „The anatomy of Agenda-Setting Research“. *Journal of Communication* 43: 68-84.
- Salancik, J. R. 1974. "Inference of One's Attitude from Behavior Recalled under Linguistically Manipulated Cognitive Sets". *Journal of Experimental and Social Psychology* 10:
- Scheufele, D.A. 2000. "Agenda-Setting, Priming, and Framing Revisited: Another Look at Cognitive Effects of Political Communication". *Mass Communication & Society* 3 (2&3): 297-316.
- Šmausová, G. 1999. „Komunikativní jednání a komunikativní racionalita v díle Jürgena Habermase“. *Filozofický časopis* 47 (3): 473-485.
- Trenaman, J. S. M., D. McQuail 1961. *Television and Political Image*. London: Methuen.
- Tulving, E., M. J. Watkins 1975. "Structure of Memory Traces". *Psychological Review* 82: 261-275.
- Tversky, A., D. Kahneman 1973. "Availability: A Heuristic for Judging Frequency and Probability". *Cognitive Psychology* 5: 207-222.

Jakou metodologií pro současnou sociologii?*)

Hynek Jeřábek,

Institut sociologických studií, Karlova Univerzita, Fakulta sociálních věd Praha

Paper analyzes contemporary demands of sociology and thinks about the actual needs of the methodology of social research. In the opening shows, that sociology serves in many applications. It looks that each of these applications needs to be covered by its unique methodology. In spite of that there are some prevailing or universal tasks or demands, which result from all these applications of sociology. We can rank the requests of the discipline according repeated demands in different contexts from universal to specific demands. The paper asks, how the methodology of social research response to the demands of truth, convincingness; comprehensibility; economic merit; standardization; understanding of individual cases; communicativeness and brevity; theoretical and historical embedness. Survey analysis and elaboration model assign special interest as a method of nonexperimental testing of causal chains and an approach for searching of important coincidences between tested variables. A method of "reason analysis" is an innovation in modern methodology for the analysis of "why?" questions. It points to the need of a close collaboration between a qualitative and a quantitative research. Paper proposes in conclusions a need of parallel investigation of repeated events and search of individual cases including their generalization.

1. Z jakého hlediska formulujeme požadavky na současnou sociologii?

Vědecká komunita každého oboru se čas od času zamýšlí nad úkoly své disciplíny a pravidly práce, které bude požadovat od vědců, výzkumníků pracujících v rámci oboru. Požadavky sociologie jako vědního oboru byly formulovány předními teoretiky světové sociologie i představiteli mezinárodní nebo evropské sociologické asociace v prohlášeních daleko oficiálnějších, než je toto krátké zamyšlení.¹ Bývalo například zvykem, že každý nový předseda Americké sociologické asociace vystoupil s přednáškou, jakýmsi programem oboru a zdůraznil nejdůležitější úkoly, které v následujícím období před sociologickou disciplínou stojí. Časopis Americké sociologické asociace pak publikoval tento zásadní článek² a ještě dnes se studenti k takovým

---

¹ Myšlenky tohoto příspěvku byly předneseny na Česko-slovenských dnech jako úvodní vystoupení v metodologické sekci.

¹ Jmenujme pro příklad stať předsedy Mezinárodní sociologické asociace ISA Immanuela Wallersteina, který se obrátil na členy ISA s programovým prohlášením ke stavu disciplíny. [Wallerstein 1999]

² Vzpomeňme například stať S.A.Stouffera o měření v sociologii [Stouffer 1953] nebo Blumerovu kritiku analytické sociologie [Blumer 1956].

statím vracejí, aby si připomněli výzkumnou orientaci sociologie v určité etapě jejího vývoje. Podobným způsobem se nad “kvantitativní” sociologickou metodologií zamýšlí H.M.Blalock [Blalock 1989] a nad interpretativním paradigmatem Antony Giddens [Giddens 1993] Jistě má smysl vytyčit kritéria kvality v určité oblasti sociologické práce. To však již učinili jiní povolanejším způsobem.³

Předkládaný příspěvek si klade jiný cíl. Nesoustřeďuje se na jednu část výzkumu, pokouší se o širší pohled. Zamýšlí se však více nad oněmi “pravidly práce” než nad “úkoly oboru”. Autorovi jde především o to, připomenout a rozebrat metodologické požadavky a zamyslet se nad odpovědností, kterou máme ke své disciplíně. Je to reflexe výzkumníka, chcete-li metodologa, a její snahou je vyjádřit názor na současný sociologický výzkum a jeho metodologii a zároveň podnítit diskusi o těchto otázkách.

Obor sociologie pěstovaný na českých pracovištích zdaleka není jen “akademickou vědeckou disciplínou”. V našich podmínkách sociologie slouží mnoha různým určením, mnoha velmi rozmanitým potřebám. Je to sociologie:

- pro státní správu a veřejnou politiku
- pro spolupráci s jinými vědními disciplínami (ekonomií, demografií, politologií, antropologií, psychologii apod.)
- pro sociální pomoc a sociální práci
- pro akademický výzkum
- pro praxi výzkumných agentur
- pro výzkum veřejného mínění, média a nejširší veřejnost
- pro podnikovou práci, personalistiku a public relations
- pro nejširší oblast kultury a umění
- pro soudní praxi
- pro osobní potřebu, pro vlastní orientaci ve společnosti

2. Požadavky na sociologii vyplývající z těchto oblastí:

Každá z těchto oblastí jakoby potřebovala jinou metodologii. Někdy se dokonce zdá být nemožné, a jistě je nesnadné, sladit “profesionální výbavu” podnikového sociologa, žurnalisty, akademického výzkumníka, pracovníka agentury pro public relations, sociologa umění a úředníka státní správy. Přesto se však rýsují některé požadavky vyplývající z těchto oblastí, které jsou vždy pro několik těchto sfér společné. Jsou to následující nároky kladené na sociologii:

---

³ Německá společnost pro sociální vědy zpracovala podrobný rozbor požadavků ke způsobům a metodám sběru a analýzy sociálních dat v sociologických průzkumech a výzkumech veřejného mínění. Vědecký tým pod vedením Maxe Kaase publikoval výsledky své práce v roce 2000 [Quality Criteria 2000]

- standardizace, opakovatelnost, srovnatelnost
- porozumění jednotlivým osudům, případům, kulturním jevům
- teoretická zakotvenost
- zohlednění historických souvislostí
- praktická uskutečnitelnost a ekonomická výhodnost
- srozumitelnost, přehlednost
- sdělnost, zajímavost, stručnost, aktuálnost
- pravdivost, nezkrivenost, přesvědčivost

Jistě, že některé z nároků jsou vzájemně téměř neslučitelné. Ovšem, že každý z použitých pojmů může snadno vyvolat spory obecně metodologické povahy mezi zapálenými obhájci navzájem nesmiřitelných paradigmat. Není mým cílem polemizovat s filozofy o tom, zda jevy, které sociologie studuje, jsou srovnatelné nebo opakovatelné, ani o tom, zda lze či nelze jednotlivé společenské skutečnosti posuzovat bez jejich historických souvislostí. Jednou jsou a jindy nejsou srovnatelné, jednou lze posuzovat a jindy nelze, jeden to tak chce a umí a druhý to tak nechce anebo neumí. Nepovažuji za funkční v rámci diskutovaného okruhu problémů otevírat “akademickou debatu” o tom, co je to “pravdivost” ani jak sociolog konstruuje svět. Předkládaný článek si klade praktičtější cíle.

3. Pořadí požadavků na sociologii podle jejich četnosti

Následující úvaha je založena na představě sociologie, která má různá určení daná oblastmi jejího využití, jak jsme je vyjmenovali výše. Pro každou z oblastí využití sociologie zvažujeme, nakolik pro ni platí jednotlivé požadavky, které jsme právě vyjádřili. Ve které ze sfér uplatnění našeho oboru se s jednotlivými požadavky setkáváme? A jak často se tedy který z nich vyskytuje? Přehledně to vyjadřuje tabulka 1.

Četnost, s níž se setkáme s daným nárokem není sice přímým vyjádřením důležitosti požadavku, s touto četností však roste například praktická uplatnitelnost oboru ve společenské praxi. A to není jistě zanedbatelné.

Vyslovené nároky se rozpadají do tří velkých a významných skupin. Jsou to **jednak nároky univerzální** nebo téměř univerzální: Sem patří 1) pravdivost, nezkrivenost, přesvědčivost; 2) srozumitelnost, přehlednost; a 3) praktická uskutečnitelnost a ekonomická výhodnost. Setkáváme se s nimi na každém kroku. Každý by chtěl, aby ho výsledky sociologického výzkumu přesvědčily, aby byly srozumitelné a aby výzkum nebyl nadměrně drahý. Druhou skupinu tvoří **požadavky vzájemně jen obtížně slučitelné** a většinou odděleně se objevující metodologické nároky: 1) standardizace, srovnatelnost; a 2) porozumění jednotlivým případům. V akademickém

výzkumu každý chápe, že první z nároků snadno splní dobře provedený analytický výzkum, někdy z nedostatku vhodnějšího názvu označovány jako “kvantitativní”. Druhý požadavek bez problému splní kvalitativní výzkum. Výzkumné agentury také někdy sledují jednotlivé případy. Mezi jejich úkoly však převládá “zobecnující poznávání”, a to i v případě, že budou používat kvalitativní metody. Téměř stejně to platí pro média a pro výzkum veřejného mínění. Třetí skupinu tvoří **požadavky do značné míry specifické**: 1) Média, veřejnost, výzkumné agentury i výzkum veřejného mínění vyžadují sdělnost, zajímavost, stručnost a aktuálnost. 2) Akademický výzkum se neobejde bez teoretické zakotvenosti. Tento požadavek další oblasti uplatňující sociologický výzkum sice v obecné rovině neodmítnou, v praxi jej však zdůrazňovat nebudou právě tak jako 3) “historickou zakotvenost”.

Tabulka 1: Pořadí požadavků na sociologii podle jejich četnosti

požadavek	pravdivost, nezkr- venost, přesvědčivost	srozumitelnostpřehled- nost	praktická uskutečnitelnost a ekonomická výhodnost	standardizace srovnatelnost	porozumění jednotlivým případům	sdělnost, zajímavost, stručnost, aktuálnost	teoretická zakotvenost	zohlednění historických souvislostí
pro státní správu a veřejnou politiku	XX	X	XX	XX	X	*		
pro spolupráci s jinými vědami	XX	XX		X		X	X	
pro sociální pomoc a sociální práci	XX	X	X		XX			
pro akademický výzkum	XX	*	*	bud'	anebo		XX	X
pro praxi výzkumných agentur	X	X	XX	X		X		
pro výzkum veřejného mínění, média a nejširší veřejnost	XX	XX	X	X		XX		
pro podnik, personalistiku a public relations	X	X	X	X	X	X		
pro oblast kultury a umění	*				X			X
pro soudní praxi	XX	XX	X	XX	XX			
pro osobní potřebu, pro vlastní orientaci ve společnosti	XX	XX	XX		XX	X		
Celková četnost	10	9	8	7	7	6	2	2

Poznámka: XX - velmi důležité X - důležité * - nezanedbatelné

Jak se požadavky na sociologii promítají do požadavků na její metodologii?

a) pravdivost, nezkreslenost, přesvědčivost

Prakticky ve všech oblastech uplatnění sociologie je kladen důraz na pravdivost, nezkreslenost a přesvědčivost výpovědi sociologického poznání. V požadavcích na metodologii se může tento požadavek nejvýrazněji uplatnit tak, že uživatelé sociologických informací budou požadovat záruky této pravdivosti, důkazy nezkreslenosti a že se budou orientovat především podle přesvědčivých výsledků sociologického bádání. Pro příbuzné obory, jakými jsou pro sociologii například antropologie, demografie nebo ekonomie, bude přesvědčivost často souviset s podobností výsledků sociologických výzkumů s výsledky těchto spřízněných disciplin. Obdobný výsledek bude sloužit jako důkaz, vstřícné potvrzení vlastních výsledků závěry sociologů a zároveň i zrcadlově jako potvrzení sociologických závěrů výsledky nezávislého bádání těchto disciplin. Státní správa, veřejná politika, média i veřejnost budou oceňovat, když se sociologickému výzkumu podaří úspěšně předpovědět budoucí společenské události - výsledky voleb, počet nezaměstnaných nebo dokonce změnu režimu.

V metodologii se požadavek pravdivosti projeví jako požadavek kontroly, prověřování, jako požadavek přesvědčivé argumentace nebo požadavek opakovatelnosti. Při posuzování etiky výzkumné práce bude jistě zmíněna potřeba zveřejnění kompletní získané informace a ne jen jejího účelového výběru.

Dnes se můžeme setkat s pojetím legitimního výsledku výzkumu jako příběhu, jehož vypravěč určuje, které okolnosti je třeba označit za podstatné, jaký úhel pohledu a jaká interpretace posuzovaného dění jsou směrodatné. Autor a interpret příběhu nám říká, jak máme rozumět situaci a souvislostem. Druhý interpret pak předkládá jiný příběh s odlišnými akcenty. Čtenář, divák a posluchač se nechává přesvědčit jedním z příběhů - uvěří jeho pravdivosti. Troufal bych si postavit takovou situaci do jasnějšího světla. Podle mého názoru je třeba požadovat, z hlediska etiky výzkumné práce, aby každý sociolog v tomto momentě uplatnil jakousi obdobu Kantova "kategorického imperativu", jehož znění je přibližně toto: "Jednej tak, aby maxima tvé vůle mohla být všeobecným zákonem." Zavázal bych sociologa předkládajícího výsledky své badatelské práce povinností, aby sám vystavil svá zjištění skeptickému zkoumání z hlediska přesvědčivosti a nezkreslenosti. On sám musí nejlépe vědět, zda východiska a předpoklady jeho bádání byly dostatečně obecné, zda a nakolik jsou jeho závěry zobecnitelné, zda je k nim možno spolehlivě dojít opakovaně, zda nebyly dílem náhody nebo specifických okolností. Obec sociologů, ale i veřejnost posuzující naši práci, by mohly kdykoliv požadovat od "vypravěče" "zarámování" příběhu do souvislostí podmiňujících jeho pravdivost a nezkreslenost. **Přesvěd-**

čivost předkládané pravdy by tedy měla být vždy posuzována v rámci povinně prezentovaného kontextu souvislostí a ne izolovaně od něj. Nejde tedy o to, komu se podaří předložit přesvědčivější verzi skutečnosti, nýbrž o to, v každém jednotlivém případě přesvědčivě doložit míru obecné pravdivosti předkládaného výsledku sociologického bádání.

b) srozumitelnost, přehlednost

Požadavek srozumitelnosti a přehlednosti našich sociologických výsledků je často formulován ze vzdálenějšího okolí naší disciplíny. Je naprosto legitimní požadovat po sociologovi, aby základní obsah jeho sdělení byl srozumitelný mimo rámec jeho badatelského týmu, mimo okruh příznivců jeho úzce pojatého paradigmatu a dokonce i mimo obor sociologie v příbuzných vědních disciplínách. Tento požadavek je snad nejlépe spojit s přáním poukázat na nové aspekty vlastních výsledků ve srovnání s předchozími výsledky badatelské práce jiných týmů ke stejnému problému. Jen opravdu velmi zřídka se někomu poštěstí být naprosto novátorský. Většinou otázku, kterou zodpovídáme, řešil již někdo před námi. Povinností autora nových objevů by měl být jeho **výklad nových výsledků v souvislostech již dříve známých skutečností**, v konfrontaci s nimi. Tak bude zajištěno, že odborníci seznámení s tématem budou mít ve známých faktech oporu pro porozumění nově předkládaným výsledkům. A ti, pro které bude věc nová, se seznámí s novými výsledky v kontextu dříve objasněného.

c) praktická uskutečnitelnost a ekonomická výhodnost

Sociologie chce být užitečná. Zejména státní správa na jedné straně a výzkumné agentury na straně druhé kladou své pragmatické požadavky na sociologii, aby jim výzkumné metody sociologického bádání poskytovaly prakticky využitelné údaje. Používané metody zkoumání by zároveň měly být schopny zajistit ekonomický přínos. Není například možné, aby srovnatelný výsledek bylo možno získat podstatně levněji jiným způsobem. Týká se to například srovnání relativně nákladnějších dotazovacích metod s využitím statistických materiálů, efektivity rozsáhlých výběrových šetření v komparaci s menšími sondami. Je však třeba "srovnatelný výsledek" posuzovat s ohledem na jeho pravdivost, dokazatelnost a spolehlivost. Obhajujeme relativně dražší pravděpodobnostní výběrové postupy proti provozně levnějšímu kvótnímu výběru. Také telefonické dotazování, internetový výzkum a zejména anketní šetření lákají svými nižšími, někdy dokonce zcela minimálními náklady. Často jsme nuceni čelit pragmatickým hlediskům "pseudo-efektivity" a obhájit dražší, avšak spolehlivější, pravdivější, méně zkrslující metodu. Dobře metodologicky vybavený sociolog musí zajistit aby zmíněné levnější postupy byly používány jen tam, kde nemůže dojít k ohrožení kvality výpovědi a způsobem,

který dokáže vyvážit levnější kompromis jinou zárukou nezkreslení získávaných dat. To, co může postačit jako signál o podobě veřejného mínění v aktuální otázce, neobstojí již jako seriózní opora pro předvolební průzkum nebo návrh legislativní úpravy. Pro zjišťování souvislostí, pravidelností, příčinných vztahů, budeme užívat nákladnější metody sběru dat i vědecktější výběrové postupy než pro okamžitou sondáž veřejného mínění k aktuální otázce. Povinností sociologa je pak i požadavek na vysvětlení a obhajobu použitého postupu.

Metoda a postup jsou tedy přísně svázány s účelem jejich použití. **Zdůvodnění postupu a jeho náročnosti**, ať již časové, finanční nebo technické či metodické, **náleží k povinnostem výzkumníka** právě tak jako obhájení levného přístupu nebo metody v těch případech, kdy to lze. Povinností vysvětlit a **obhájit použitou variantu metodiky** se nelze vyhnout poukazem na obvyklý postup, rutinu, výjimečné okolnosti nebo předběžnost či prozatímnost zkoumání nebo jeho výsledků.

d) standardizace, opakovatelnost, srovnatelnost

Většina společenských jevů má hromadnou povahu. Týkají se lidských populací. Údaje o jednotlivcích, rodinách nebo společenských skupinách a institucích lze zpracovávat statistickými postupy využívajícími výpovědi o hromadných datech, jejichž jednotkami jsou právě zmíněné společenské mikro- nebo mezo- útvary. Tak je zajištěna vzájemná srovnatelnost údajů za jednotlivé oblasti, lidské komunity i společenské celky. Standardizace jednotlivých ukazatelů a unifikace používaných postupů jsou přitom předpokladem i zárukou široce využívaných komparací na národní i mezinárodní úrovni.⁴ Standardizace a srovnatelnost napomáhají také často požadované opakovatelnosti jednotlivých šetření. Existují úlohy, které jsou v daném místě, čase a kontextu nezobecnitelné, nesrovnatelné s jinými případy a situacemi. Jejich realizaci u jiných jednotek neumíme zopakovat. Z toho však nevyplývá, že se o to nikdy nepokusíme. Dosažení srovnatelnosti většinou nespočívá v prosté aplikaci zavedeného postupu v dalším případě. Metodologická vynalézavost je věcí vhodného zobecnění zahrnujícího již formulaci problému, jeho konceptualizaci, vyzkoušení netradičních metodologických postupů, tvorbu zcela nových metod. Sociologie by měla využít jako svou výhodu to, že se zabývá hromadnými jevy a že disponuje výzkumnými nástroji, jako je statistika, které jí umožňují odhalovat pravidelnosti v těchto hromadných jevech.

⁴ Již počátky společenských věd jsou spojeny s úsilím o srovnatelnost a standardizaci. Například J.B.A. Quetelét, belgický přírodovědec a společenský vědec, zakladatel sociální fyziky, se zasloužil o unifikaci a standardizaci statistických šetření v rozměru Evropy již v polovině 19. století. [Lazarsfeld-Landau 1968]

e) porozumění jednotlivým osudům, případům, kulturním jevům

V oblasti sociální pomoci a sociální práce se nejčastěji setkáváme s potřebou porozumět jednotlivým případům, často osudům konkrétních lidí. Také soudní praxe řeší jednotlivé kauzy. Metodologickým důsledkem této situace je potřeba **zcela jinak chápat požadavek sumární výpovědi o skupině příbuzných případů**. Tato výpověď velmi často vzniká až ex post a jsme většinou schopni ji poskytnout teprve po vyhodnocení některé z etap výzkumu. Jedná se o model nalézání podobností a souvislostí až posléze, po podrobném prozkoumání jednotlivých případů. Srovnávání často není možné na základě jednotlivých vnějších ukazatelů. Že se případy jeden druhému podobají začne být zřejmé teprve na základě **porozumění podobnostem ve vzorcích jednání studovaných aktérů**, ať již jednotlivců nebo širších kolektivů.

f) sdělnost, zajímavost, stručnost, aktuálnost

Masová média, veřejnost, ale také partnerské vědní disciplíny budou opakovaně vyhledávat takovou část poznatků, kterým budou dobře rozumět. Budou to často údaje a úvahy, které stručným způsobem doplňují data, fakta a skutečnosti známé odjinud. Povinností novináře je informovat, publicisty komentovat a vysvětlovat. Média potřebují naši spolupráci při vysvětlování údajů o společenských pohybech, které jsou veřejně přístupnými daty sice zachyceny, ale většinou jen povrchně. Tento jen přibližný obraz je z dílčích, často nahodile získaných údajů většinou nesrozumitelný. **Má-li sociologie uspokojit potřeby nejširší veřejnosti**, masových médií, ale i státní správy nebo příbuzných vědních oborů, **musí prezentovat své výsledky zajímavou formou**, bez zbytečného zdržení a nepřilíš rozvláčně. Metodologickým postulátem však musí být, že **včasná, stručná a srozumitelná informace nesmí být prezentovány na úkor přesnosti, pravdivosti a zobecnitelnosti** uváděných údajů.

g) teoretická zakotvenost

Akademický výzkum programově směřuje od teorie přes hypotézy a empirická data k bohatší nebo spolehlivější teorii. Není to jediný model akademické sociologie, má však své značné oprávnění a setkáme se s ním na mnoha pracovištích. To, že média nebo státní správa, oblast kultury nebo sociální pomoci využívají poznatků sociologie bez viditelných vazeb na sociologickou teorii neznámá, že by bylo možno nedbat na teoretickou zakotvenost získaných poznatků. V metodologii se tato vazba projevuje tehdy, když připravujeme model výzkumu, když hledáme výkladové schéma, když dáváme do souvislostí získaná empirická data. Že data bez teorie nevypovídají buď vůbec anebo informují jen nedokonale, neúplně, nebo dokonce chybně, zdůraznili metodologové vědy v klasickém analytickém paradigmatu již velmi dávno.⁵ Tuto

skutečnost si neuvědomujeme především proto, že řada autorů nás neseznamuje se svými poznávacími modely a přístupy. Tito sociologové buď, v tom lepším případě, nás jen neseznámili se svým výzkumným rámcem, a jejich výsledky třeba budou docela správné. Anebo, v tom druhém, horším případě, využití dat není vedeno žádným modelem ani poznávací strategií, ať již narativní nebo analytickou, o sociologický výzkum se vlastně nejedná a uživatel produktu je, zkrátka řečeno, uveden v omyl.

Je tedy nutno, ve všech případech sociologického poznávání, i v těch nejpraktičtějších aplikacích, **seznámit** uživatele, kterému poskytujeme sociologickou informaci, **s konceptualizací problému, s výzkumným schématem nebo s modelem souvislostí mezi jevy, které studujeme. Tak se naše výpověď stává kontrolovatelnější a věrohodnější.** Bez takové snahy badatele by měla být sociologická výpověď odmítnuta jako nedostatečně průkazná.

h) zohlednění historických souvislostí

Historické souvislosti intervenují do metodologie a metodiky výzkumu v pozitivním i v negativním slova smyslu. V tabulce 1 je důležitost historických souvislostí spojována jen s akademickým výzkumem a se sociologií kultury a umění. Zamysleme se, proč z mnoha dalších sociologických aplikací máme dojem jakoby nebraly v úvahu historický čas. Na prvním místě mezi důvody tohoto stavu je samotné zadání úlohy. Klienti výzkumných společností, média, podniky, personální agentury, neziskové organizace a další instituce pomáhající lidem, často i orgány státní správy, hledají odpovědi na velmi praktické otázky. Za takových okolností nemůžeme očekávat, že zadavatel výzkumu sám prokáže důležitost zohlednění historických souvislostí zkoumané otázky. Je tedy **úkol metodologa**, výzkumníka, sociologa, již při navrhování výzkumné strategie **posoudit důležitost zasazení řešeného problému do širších souvislostí včetně jeho historického zakotvení.** Jako příklad můžeme uvést postoje veřejnosti k sudetoněmecké otázce, v níž děje, zasahující v čase do doby, kterou lidé dnešní generace nepamatují, dodnes ovlivňují názory a mínění občanů i rozhodování politiků. Druhým příkladem by mohl být pohled do minulosti i do budoucnosti jistě potřebný při řešení otázek spojených s péčí o staré lidi, kteří se o sebe nejsou schopni postarat sami. V minulosti fungující model rodinné péče o přestárlé příbuzné založený na modelu velké, soudržné rodiny ve spojení s demografickou prognózou věkové skladby obyvatelstva ukáže sociologovi potřebu kvalitativně nového řešení. Sociolog, navrhuující model péče o přestárlé, bude muset vzít v úvahu současnou i budoucí podobu rodin, rostoucí počet starších lidí i jejich častější osamělost, pravděpodobné zdroje, možnosti a ochotu populace, která v té době bude

⁵ Albert Einstein v roce 1930 napsal: "...poznání nemůže rozkvést z holé empirie. Takový rozkvět je možný pouze ze srovnání toho, co je vymyšleno, s tím, co je pozorováno". [Einstein 1930??]

v produktivním věku, i mnoho dalších poznatků, aby navrhl opatření. Bude muset znát, jak tomu bylo v minulosti ve srovnání s dneškem a zítřkem. Bude si jistě vědom změněných okolností, a bude tedy uvažovat podstatné změny ve způsobu péče. Uvažování využívající jen údaje o současnosti by jej přivedlo k chybám a omylům. Historie, demografie a sociologie nám v tomto případě společně poskytnou obraz vážnosti situace, kterou v budoucnosti nebude možno řešit stejně jako v historické minulosti.

5. Survey Analysis - neexperimentální metoda testování příčinných souvislostí

V přírodních vědách, ale také např. v experimentální psychologii, docházíme k validním a spolehlivým závěrům pomocí vyzkoušených vědeckých experimentů. V rámci experimentu je cíleně ověřováno působení experimentální proměnné při účinné kontrole působení mnoha dalších vlivů. Ostatní okolnosti jsou shodné a vlastně nejčastěji jen proměna hodnot jednoho znaku způsobuje změnu sledované závisle proměnné.

Jinak je tomu v sociologii, kdy nejsme schopni experimentálně rozdělit osoby na stejné podmíněné skupiny, z nichž jedna by navíc byla vystavena vlivu experimentální proměnné a druhá ne. Jsme tedy nuceni vysledovat kombinace všech souborů vlivů a kontrolu jejich působení zajistit jiným způsobem. Pro studovaný problém si **vymežíme okruh vazeb, které jsme schopni sledovat** a snažíme se přitom, **aby žádná podstatná souvislost neunikla** naší pozornosti. Sledujeme pak vlivy způsobené nejen jednou hypotetickou příčinou, ale **zkoumáme simultánní proměny většího počtu zvolených proměnných** tak, abychom poznali, **která ze souvislostí je nahodilá a která naopak podstatným způsobem ovlivňuje** hypotetický výsledný účinek studovaných proměn.

Paul F.Lazarsfeld, Samuel A.Stouffer, Patricia L. Kendall, Morris Rosenberg a další sociologové seskupení kolem metodologické tradice kolumbijské sociologické školy objevili a uvedli v život model "Survey Analysis".⁶ Tím přispěli k rozvoji možností sociologie neexperimentálním postupem poznávat podstatné kauzální souvislosti studovaných jevů, a to přes jejich neobvyčnou složitost, vzájemnou propojenost a experimentální neuchopitelnost.

Model survey analysis však nevznikl jen jako metodologie neexperimentálního výzkumu v protikladu k výzkumu experimentálnímu. Druhým, patrně daleko bližším **partnerským přístupem** ve společenskovědní metodologii byl **model "sčítání hlasů"** ve výzkumu veřejného mínění - "Public Opinion Poll", poskytující také "sociologickou výpověď". A právě tento **jednoduchý model výpovědi reprezentativní populace o rozložení četností odpovědí na**

---

⁶ Stoufferova zásluha, kterou uznávají jak Paul Neurath tak Earl Babbie, spočívala především v nezměrném množství analytických a metodologických inovací, jejichž výsledky byly soustředěny do reprezentativní několikadílné publikace "Amerického vojáka". Samuel Stouffer spolupracoval s Paulem Lazarsfeldem a model elaborace je s velkou pravděpodobností jejich společným objevem. Srovnej [Sills 1987:268-269] a [Babbie 1995: 396-398].

lineárně položené otázky, bylo a stále ještě **je třeba překonávat, aby sociologie mohla přejít od poznávání nahodilostí k poznávání podstatných souvislostí**.⁷ Rozdíl modelu "Survey" a "Poll" je nejlépe patrný ze situací, na něž reaguje model elaborace.

Popišme si nejprve **zásady přístupu "sčítání hlasů"**, tedy model "public opinion poll". **Výsledky dotazování roztrídí názory zkoumané populace do klasifikačních tříd**, hodnot znaku, jednotlivých odpovědí. Chceme-li zjistit rozdíly v názorech mužů a žen, mladých a starších, voličů a nevoličů, třídíme výsledky podle zvoleného druhého hlediska. Až potud nevzniká rozpor, "public opinion poll" popisuje svá zjištění. **Když však chceme podat sociologickou výpověď o příčinách zjištěných rozdílů**, chceme zjistit, zda rozdíly mezi názory vzdělaných a nevzdělaných, mužů a žen, starších a mladších, bohatých a chudých jsou způsobeny právě jejich vzděláním, pohlavím, věkem nebo bohatstvím. **Výpověď modelem "sčítání hlasů" se bude lišit od výpovědi sociologie**. Výzkumný přístup "**public opinion poll**" je založen na **prezentaci rozdílů** mezi zjištěnými klasifikacemi. Spokojuje se sděleními typu "muži jsou spokojenější než ženy", "mladší podporují vstup do EU častěji než starší", "bohatší volí častěji ODS než chudší" apod. Média ochotně opakují tato zjištění a v takové situaci je mimořádně důležitá **role sociologa** - metodologa ve výzkumné agentuře, **jeho odpovědnost spočívající v kontrole vypovídací schopnosti takové datové prezentace**. **Sociologicky relevantní** totiž mohou být, a zpravidla bývají, určitější, **přesnější výroky**. V našem případě například "svobodní muži jsou spokojenější než svobodné ženy" ale zároveň např. "vdané ženy jsou spokojenější než ženatí muži". Anebo ve druhém příkladě "mladí lidé jsou vzdělanější" a protože "vzdělanější podporují vstup do EU častěji než méně vzdělaní", platí také, že "mladší podporují vstup do EU častěji než starší". **Přístup**, který se snaží formulovat sociologickou výpověď jako sdělení **zachycující podstatné souvislosti a ne jen nahodile odhalené vztahy** vyvinula sociologická metodologie v podobě **modelu elaborace** a ten se stal jádrem přístupu "Survey Analysis".

6. Model elaborace (odhalování falešných korelací) jako základ Survey Analysis

Během války začali Paul Lazarsfeld spolu se Samuelem Stoufferem a dalšími postupně budovat výzkumnou metodologii mnohorozměrné statistické analýzy výběrových šetření - krátce výzkumnou metodologii Survey Analysis. Lazarsfeldova původní idea, nejčastěji citovaná jako **model elaborace ("elaboration formula")** tvoří jádro přístupu "Survey Analysis". Jedná se o podrobnou analýzu, neboli podrobné rozvedení nebo rozpracování (elaboration) konkurenčně působících vlivů. Podstata řešení spočívá v **postupném vyhledávání hlubších a podstatnějších souvislostí**, vlivů a příčin sledovaného jevu nebo obrazu sociální skuteč-

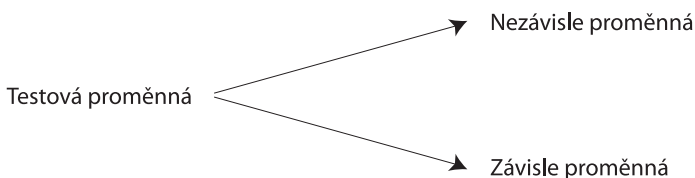
⁷ David Sills uznává jako jednu z největších zásluh Paula Lazarsfelda právě přetvoření modelu 'sčítání hlasů' v model 'odhalování podstatných souvislostí': "... transformation of the opinion poll into 'survey research' ..." [Sills 1979:415]

nosti. Hypotéza kauzálních vazeb mezi studovanými jevy je podrobena empirickému testu při současné kontrole ostatních pozorovaných proměnných.

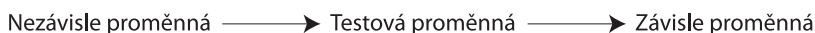
Lazarsfeldův článek napsaný v roce 1946 (a poprvé publikovaný v roce 1955) “Interpretace statistických vztahů jako výzkumná operace” [Lazarsfeld 1946] vysvětluje podstatu přístupu. V roce 1950 Paul Lazarsfeld a Patricia L. Kendall, uveřejňují studii “Problémy analýzy průzkumů” ve sborníku *Pokračování v sociálním výzkumu: Studie působnosti a metody “Amerického vojáka”*, v níž jsou principy elaborace zveřejněny podrobněji. [Lazarsfeld-Kendall 1950]

Princip multivariační analýzy i **modelu elaborace spočívá v nalezení vysvětlení pro zjištěný vztah mezi dvěma jevy** (a proměnnými) **prostřednictvím zavedení třetí proměnné**. Vysvětlující proměnná **t** (testová proměnná) může časově a významově předcházet nezávisle i závisle proměnnou v testovaném vztahu a v tom případě hraje roli **předcházející testové proměnné** “antecedent test variable”, viz.obr.1. Může vstupovat mezi obě proměnné jako jejich vysvětlení. V takovém případě mluvíme o **intervenující testové proměnné** “intervening test variable”, viz. obr.2.

Obr 1: Předcházející testová proměnná

Obr. 2: Intervenující testová proměnná

Metodologové vysvětlující v učebnicích tento princip⁸ se shodují v hodnocení modelu elaborace jako postupu, metodologického principu, který je třeba uplatnit vždy, chceme-li si být jisti svou výpovědí o vztazích mezi zkoumanými jevy a proměnnými, když chceme odlišit vztahy zdánlivé a falešné korelace od vztahů podstatných vyjadřujících kauzální souvislosti. Jedná se však o nikdy nekončící proces. Vždy znovu můžeme doplnit model vazeb o nově uvažovanou další testovou proměnnou a znovu se ptát, zda právě ona není lepším zdrojem vysvětlení dosud zjištěných vazeb.

Postup “elaborace” nás dovede k potvrzení jednoho ze čtyř obecnějších modelů odlišujících se od sebe především v roli, kterou sehrává testová proměnná ve vztahu mezi dvěma

---

⁸ Např. Hans Zeisel (Say it with Figures) v kapitole “Analýza neexperimentálních dat” [Zeisel 1985:143-165] anebo Earl Babbie, (The Practice of Social Research) v kapitole “The Elaboration Model” [Babbie 1995:395-412]

proměnnými, jejichž vztah je podroben testování. Rozlišujeme model: opakování (replication), vysvětlení (explanation), interpretace (interpretation) a specifikace (specification).

Opakování (Replication)

Replikace (opakování) existuje nezávisle na tom, zda testová proměnná časově předchází obě proměnné nebo časově spadá mezi hypoteticky nezávislou a závislou proměnnou. Výsledkem testu, který potvrdil "replikaci", je potvrzení (verification) stejného (původního) vztahu v podsouborech vzniklých rozdělením podle hodnot testové proměnné. Výzkumníci často používají model elaborace právě v naději, že po zavedení testové proměnné zůstane i nadále původně zjištěný vztah významným a že jej budou moci nadále považovat za pravý. Earl Babie uvádí jako příklad replikace předpokládaný vztah mezi postojem k odvedení do armády a ovlivněním tohoto postoje skutečností, zda někdo z přátel byl do armády odveden. [Babie 1995: 399 - 401] Příkladem sleduje poněkud upraveným způsobem Stoufferovu analýzu ve výzkumu Amerického vojáka z doby druhé světové války. Původní tabulka ukazuje, že ti, kteří měli někoho z přátel mezi odvedenými do armády, se dokázali daleko častěji smířit s vlastním odvedením. Hypoteticky budeme nyní testovat proměnnou vzdělání. A výsledná potvrzená replikace znamená, že pro obě skupiny vojáků, jak pro ty s nízkým vzděláním, tak pro vojáky s vysokým vzděláním, opakovaně platí, že odvedení někoho z kamarádů častěji brance smíří s jejich vlastním odvedením do armády než je tomu ve skupinách, kde přátelé odvedeni nebyli. Je to jen jedno z potvrzení teorie relativní deprivace založené na skutečnosti, že pro srovnávání vojáci nejčastěji používají vlastní skupinu, své okolí.

Vysvětlení (Explanation)

Pokud nás proces elaborace dovede k výsledku vyjádřenému jako vysvětlení (explanation), nalezi jsme v testové proměnné skutečnou vysvětlující příčinu. Ta ve skutečnosti ovlivňuje obě proměnné (viz. obr.1), o nichž jsme původně hypoteticky předpokládali, že mezi nimi existuje kauzální vztah. Vysvětlující proměnná oběma zkoumaným proměnným předchází a obě jsou s ní významně svázány, obě ovlivňuje a tak vysvětluje falešnou korelaci - empirický vztah, který mezi nimi pozorujeme. Hans Zeisel uvádí příklad úspěšného vysvětlení falešně indikované závislosti mezi rodinným stavem žen a množstvím konzumovaných bonbónů. Jestliže se dozvíme, že vdané ženy jedí méně bonbónů než svobodné dívky, jsme povinni studovat také vliv věku žen na tento vztah. A vysvětlením jen zdánlivě důležitého původního vztahu je zjištění, že věk žen ovlivňuje jak změnu jejich rodinného stavu (mezi mladšími ženami je méně vdaných) tak konzumaci bonbónů (mladší jedí více bonbónů). [Zeisel 1985: 157-159]

Interpretace (Interpretation)

Testová proměnná dává smysl vazbě mezi nezávislou a závislou proměnnou. Leží časově i významově mezi nimi a pomocí ní lze objasnit působení první proměnné (nezávislé) na druhou (závislou), viz.obr.2. Earl Babbie uvádí jako příklad interpretace rozbor původně zjištěného vztahu mezi prostředím neúplných rodin, v nichž vyrůstají děti, a jejich budoucí delikvencí. [Babbie 1995: 405 - 406] Jako testovou proměnnou jsme zvolili známou přímou příčinu delikvence, kterou je hypoteticky nedostatek dozoru věnovaného rodiči dětem. Elaborace ukáže přímou vazbu neúplné rodiny na nedostatečný rodičovský dozor nad dětmi a také potvrdí přímou vazbu mezi tímto nedostatečným dozorem a delikvencí mladistvých. Testová proměnná - "nedostatečný dozor nad dětmi" tvoří interpretační most mezi původní nezávisle proměnnou - "dítě je z neúplné rodiny" a původní závisle proměnnou - "dítě se stane mladistvým delikventem". Ačkoli vztah mezi delikvencí a neúplnou rodinou byl plně vysvětlen nedostatkem dozoru, můžeme tento původní vztah považovat za pravý, kauzální vazba mezi oběma jevy platí.⁹

Specifikace (Specification)

Původní zkoumaný vztah mezi dvěma jevy, mezi dvěma proměnnými, se z pohledu třetí - testové proměnné - jeví jako jednou existující a posílený a jindy neexistující nebo oslabený. Jestliže v některém z podsouborů definovaných hodnotami testové proměnné zjistíme stejně silný nebo dokonce významnější - silnější původní vztah a v jiné části populace naopak zmizí nebo je oslaben, jedná se o variantu "specifikace" (specification). Výsledkem naší analýzy je tedy vlastně zpřesněné poznání. Specifikující testová proměnná je podstatnou součástí zkoumané situace a dává našemu prvnímu přibližnému výsledku teprve skutečný, významnější obsah. Paul Lazarsfeld uvádí jednoduchý příklad specifikace. Neprokázaná závislost (tedy zdánlivě prokázaná nezávislost) mezi věkem posluchačů a poslechem klasické hudby se náhle vyjasní, když rozdělíme posluchače podle vzdělání. Pro vzdělanější posluchače platí, že se stoupajícím věkem poslouchají více klasické hudby a pro méně vzdělané posluchače platí naopak, že s rostoucím věkem jejich zájem o klasickou hudbu klesá. Model elaborace v tomto případě odhalil existenci významných vztahů i tam, kde původní vztah souvislost nenaznačoval.[Lazarsfeld 1955: 117]

Lazarsfeld ve své době nejprve vysvětlil a posléze analyticky prosadil princip elaborace jako metodu analýzy tabulek. Postup byl uplatňován jako členění souboru podle hodnot testové proměnné a sledování podoby originálního vztahu za okolností definovaných hodnotou nebo

---

⁹ David Heise by takovou interpretační proměnnou nazval "operátorem", tedy vlastně spojujícím článkem, který umožní, aby se kauzální souvislost projevila, jakýmsi mechanismem, jehož prostřednictvím se vazba uskuteční. [Heise 1975]

hodnotami testové proměnné. S rozvojem mnohorozměrné analýzy dat sám Lazarsfeld a poté jeho žáci a následovníci uplatnili stejný princip elaborace na libovolné proměnné a na obecné úlohy mnohorozměrné analýzy dat.

Princip a metoda **“survey analysis”** je pak již jen **zobecněním modelu elaborace**. Podstatu metodologie “survey analysis” je možno vyjádřit jako **snahu o nalezení pravých, skutečně platných, podstatných souvislostí** a vazeb mezi zkoumanými jevy a úsilí o odhalení nepravých korelací, nahodilých vazeb a pouhého zdání souvislostí. Model survey analysis uplatňuje v mnohorozměrné analýze dat proceduru zkoumání vlivu teoreticky zdůvodněných testových proměnných při opakované kontrole vlivu a simultánního působení všech ostatních jednotlivých proměnných.

7. Procesy rozhodování - otázky typu “Proč?”

Zvláštním okruhem problémů jsou **úlohy, které neumíme řešit poukazem na společné působení mnoha vnějších faktorů**. Neumíme říci, že ze společného působení několika identifikovaných “příčin” vychází prokázaný “následek”. **Analýza zdůvodnění**, motivační analýza nebo analýza důvodů (reason analysis) byla vlastně historicky prvním originálním příspěvkem Paula Lazarsfelda k výstavě empirického sociologa výzkumnými procedurami pro studium vztahů mezi příčinami a jejich důsledky. **Metodu zdůvodnění “Reason Analysis”** Lazarsfeld poprvé popsal v článku “The Art of Asking Why” v roce 1935. [Lazarsfeld 1935] V neakademickém kontextu byla poprvé použita ve výzkumu trhu při studiu rozhodování o koupi výrobku. Lazarsfeld později stejnou metodu použil při výzkumu voličských preferencí a jeden z jeho blízkých spolupracovníků Charles Kaduschin zmiňuje také další aplikace: rozhodování při výběru povolání, při stěhování z jednoho bytu do druhého, při úvahách o sňatku a o rozvodu, rozhodování mladistvého delikventa a rozhodování pacienta, který jde k psychoanalytikovi. [Kaduschin 1968: 338] Kniha “Personal Influence” Elihu Katze a Paula Lazarsfelda obsahuje výsledky použití analýzy zdůvodnění při rozboru vlivů masových médií a osobní mezilidské komunikace na názory lidí. [Katz-Lazarsfeld 1955: 162-218]

Metoda zdůvodnění “reason analysis” využívá podrobnou specifikaci odpovědi na otázku “Proč?”. Lidé většinou mají více než jedno zdůvodnění (reason) pro své chování, rozhodnutí, aktivitu. Přesto však, jsou-li dotázáni, zpravidla vysvětlují své jednání jen jedním důvodem. Tato metoda, zároveň model uvažování, procedura dotazování i závěrečná strategie redukce informací směřující k typologii, překonává nedostatek spočívající v této zjednodušené odpovědi na otázku “Proč?”. Můžeme říci, že **metoda zdůvodnění (reason analysis) spočívá v odhalování a nalézání modelů rozhodování** v nejrůznějších obsahových kontextech, s tím, že

aplikuje stejný způsob **rozboru situace**, stejný postup **sběru a analýzy dat** i stejný **postup zobecňování**.

Metoda zdůvodnění (reason analysis) používá individuální strategii spočívající ve zjišťování důvodů a motivů, které vedou konkrétní osobu k jednotlivému konkrétnímu jednání, rozhodnutí nebo činu. Je to **individualizovaná případová analýza příčin** a důvodů. Metodologická čítanka a kompendium "The Language of Social Research" [Lazarsfeld-Rosenberg 1955] obsahuje celou sekci nazvanou empirická analýza jednání (the empirical analysis of action), věnovanou tomuto výzkumnému přístupu. Hans Zeisel v metodologické učebnici: Say it with Figures podává ucelený instruktivní výklad metodického postupu ve dvou kapitolách, z nichž první se věnuje **vytvoření "accounting scheme"**, jakéhosi **stromu rozhodování**, a druhá jejímu **použití při sběru dat** a interpretaci výsledků.

V různých oblastech užití nalézáme rozličné pojmy, jichž se analýza zdůvodnění týká. Výzkum trhu hovoří o výběrech nebo volbách, analýza volebního chování zmiňuje rozhodnutí, v mnoha dalších případech praktici hovoří o činech, aktivitách. Některé ze situací můžeme charakterizovat jako "hloubkové" nebo "hlubinné" rozhodování (depth acts), jiné jako nahodilé, příležitostné, třetí skupinu jako instrumentální rozhodnutí nebo akce. První skupina hloubkových rozhodnutí předpokládá změnu představy o sobě (např. při rozhodnutí o svatbě nebo při výběru povolání) Druhá skupina aktivit zahrnuje příležitostná rozhodování jako nákupy spotřebního zboží nebo volební rozhodování, které nemají takové důsledky pro rozhodujícího se jednotlivce. Třetí skupina - instrumentální rozhodnutí - jako koupě akcií nebo rozhodnutí začít podnikat - představují spíše racionální záměr. Rozhodnutí se liší také z hlediska časové perspektivy. "Hloubková" rozhodování zahrnují mnoho jednotlivých rozhodovacích kroků, a jsou v mnoha případech těžko změnitelná. Příležitostná rozhodnutí, jako je nákup mýdla, zahrnují obvykle jen dva kroky - náchyllost k nákupu a okamžitý akt. [Kaduschin 1968 : 340]

Reason analysis je ucelený (komplexní) postup zahrnující teoretický model předpokládaných vazeb mezi příčinami (reasons) a důsledky (consequences). Metoda nepracuje s výběry reprezentujícími celé populace bez ohledu na to, zda se jejich členové rozhodovali nebo ne. Namísto populace všech potenciálních voličů je dotazován soubor těch, kteří se rozhodli volit konkrétní stranu a ptáme se, jak jejich rozhodování probíhalo. Na rozdíl od výzkumu všech nakupujících zkoumáme osoby, které nakoupili konkrétní typ spotřebiče a zjišťujeme, jaké byly příčiny jejich konkrétního rozhodnutí. Obecně řečeno, reason analysis studuje soubor osob, které se reálně rozhodovaly, a rekonstruuje modely jejich rozhodování.

Před aplikací postupu "reason analysis" je třeba rozhodnout, jaké konkrétní akce se studovaný rozhodovací proces týká. Většinou to znamená analyticky rozdělit rozhodovací situaci na jednotlivé její dílčí prvky sledovatelné odděleně.

Postup uplatňovaný v analýze zdůvodnění je možno vyjádřit posloupností několika kroků:

1. Formulace problému. Jaké jsou dimenze rozhodovacího procesu? O jaké akci se rozhoduje?
2. Provedení exploračních rozhovorů
3. Odhalení "accounting scheme" - (strukturovaného souboru příčin - rozhodovacího schématu)
4. Použití rozhodovacího schématu (accounting scheme) v rozhovorech
5. Redukce modelu rozhodování a vytvoření typologie

V první fázi provádíme většinou zevrubnou konceptualizaci konkrétní řešené úlohy. Na základě rozboru problému a s využitím teorie rozčleňujeme mechanismus, jímž dochází k rozhodnutí, do několika postupných rozhodovacích kroků.

Metoda používá pilotní rozhovory zjišťující jaké důvody vedly jednotlivé osoby k jejich konkrétním rozhodnutím. V těchto exploračních rozhovorech se soustředujeme na odhalování skutečných rozhodovacích mechanismů v jednotlivých případech.

Výsledkem orientačních exploračních rozhovorů je strukturovaný soubor příčin, který Lazarsfeld nazývá - "accounting scheme". Odhalení "struktury motivů" nebo vytvoření "rozhodovacího schématu" na podkladě mnoha jednotlivých analýz konkrétních mechanismů individuálního rozhodování představuje nejobtížnější místo metody reason analysis. Úkolem fáze vytvářející "accounting scheme" je induktivně shrnout řadu subjektivních výpovědí do obecného modelu. Ten již uvažuje s posloupností rozhodovacích kroků, na něž se budeme ptát zkoumaných osob v rozhovorech v následující, čtvrté fázi aplikace metody reason analysis.

Následuje převedení accounting scheme - tohoto strukturovaného modelu rozhodování - do množiny otázek. Sběr dat je uspořádán jako soubor desítek nebo i stovek standardizovaných, částečně strukturovaných interview - "face to face" dotazování, která provádějí speciálně školení tazatelé. V něm tazatelé s dotazovanými osobami postupně, krok za krokem, vyplňují odpovědi na desítky dílčích otázek, a to v pořadí, které na počátku rozhovoru závisí na tom, jak respondent pochopil první položené otázky. Doplňujícími dotazy tazatel později vyplňuje mezery ve výpovědích respondentů. Teprve dopodrobna, úplně vyplněné dotazníky, mohou dát představu o řetězcích příčin (reasons), které se uplatnily u jednotlivých aktérů. Obtíž metody spočívá v tom, že sběr dat prováděný formou polostrukturovaných interview založených na "motivačním schématu" může vyústit v dosti různorodou směs mnoha variant rozhodování. O to náročnější bude závěrečná etapa postupu.

V poslední fázi aplikace metody následuje výpočet relativního významu individuálních odhalených důvodů. V této etapě je našim úkolem redukovat mnohé dílčí způsoby, jimiž lidé v jednotlivých případech dospěli k rozhodnutí, do podoby typických modelů rozhodování

platných pro skupiny rozhodujících se osob. Tyto modely pak představují konkrétní výsledek metody reason analysis.

Paul Lazarsfeld, Elihu Katz, Charles Kaduschin i Hans Zeisel uvádějí celou řadu úspěšných příkladů uplatnění náročného metodického postupu. Metoda však nenašla masového uplatnění v rutinních výzkumech. Vyžaduje přítomnost výzkumníka ve všech klíčových fázích postupu. Navíc potřeba abstrakce typických modelů z množiny nalezených empirických realizací rozhodovacího procesu v závěrečné fázi postupu brání rozsáhlejšímu využití hromadného zpracování dat i použití výpočetní techniky.

Vhodnými oblastmi aplikace metody jsou rozhodovací procesy, které odolávají tradičním přístupům kauzální analýzy založené na porovnávání vlivu mnoha faktorů, které hypoteticky tvoří soubor důvodů, které konsekventně mohly vést ke konečné skladbě přijatých rozhodnutí. V situacích, kdy vzhledem k variantní skladbě příčinných souvislostí neexistuje jednoduché schéma "součtového působení" těchto vnějších faktorů, nastupuje potřeba použít složitější metodu hledající jakousi "skládačku" relevantních důvodů ("reasons"). Tato skládačka je založena na pochopení, na vhledu, na porozumění rozhodovací situaci jednotlivých skupin aktérů. Metodou "reason analysis" odhalené "vzorce rozhodování" jsou následně shrnuty do typologie, která nabídne interpretaci souvislostí a stává se modelem vysvětlujícím kauzální vztahy.

8. Hromadné jevy a jednotlivé případy - problém vyšetřování a zobecňování

V rámci sociologie je třeba zcela nově chápat potřebu spojovat zkoumání jednotlivých případů se studiem hromadných jevů. Ray Pawson ve své monografii věnované metodologii výzkumu vybízí k naplňování modelu založeného na pěti pravidlech. Jedním z nich je pravidlo překovávající jednostrannost obou "velkých" paradigmat soupeřících v sociologickém výzkumu již přinejmenším od druhé poloviny dvacátého století: fenomenologického přístupu založeného na vyšetřování jednotlivých případů a analytického modelu zkoumajícího strukturaci hromadných jevů.

Popišme si základní odlišnosti obou krajních variantních přístupů. Fenomenolog zkoumá jednotlivé případy jako příběhy a při svém studiu plně respektuje kontext zkoumaného subjektu, podrobně se s ním seznamuje a výpověď o dané entitě je tedy kontextově zakotvena podmínkami a souvislostmi tohoto jedinečného případu. Analytik vychází z předem vytvořeného modelu proměnných a vztahů mezi nimi a u zkoumaných jednotek vlastně "vyplňuje matici hromadných dat" - o každé jednotce stejných.

Problém třídy jevů, k jejichž zkoumání se nehodí ani jeden z načrtnutých modelů zkoumání spočívá v tom, že jednak jejich kauzální podmíněnost je komplikovaná a individuálně značně variabilní, jako je tomu u jevů studovaných fenomenologickým přístupem, jednak výsledek

našeho zkoumání by měl mít podobu typologického stromu vzájemně příbuzných případů. Měl by mít zobecňující povahu a měl by se týkat alespoň skupin případů tvořených na základě společných vzorců kauzální podmíněnosti.

Aniž bych omezoval aplikace jednoho či druhého přístupu tam, kde jsou schopny dojít k relevantním závěrům, rád bych upozornil na **třídu jevů, které jsme** vzhledem k jejich povaze **nuceni vyšetřovat prostřednictvím rozboru individuálních případů** a zároveň jsme z povahy úkolu který před námi stojí vázáni potřebou **zobecnit výsledky týkající se jednotlivých případů do podoby obecnějších vzorců** platných pro svěbytné, věcně zdůvodněné a smyslu- plně identifikované skupiny těchto případů.

Jaká je představa Raye Pawsona o překonání jednostranností obou přístupů? A jaký je jeho návrh řešení? Ray Pawson navrhuje aby výzkumník ve snaze o budoucí zobecnění seznámil zkoumané jednotky se svým modelem zkoumaných souvislostí a na základě společného porozumění tomuto modelu získal jejich výpovědi.

Nesnáz při aplikaci tohoto receptu spočívá v tom, že při "seznamování se s modelem vzta- hů" často narazíme na bohatší variabilitu vazeb a ta neumožní sběr dat ve stejné struktuře. Modifikací navrženého modelu pak musí být kompromis, který nám umožní sebrat data s va- riabilní strukturou vazeb a vzájemných podmíněností - jakési vzorce (patterns) souvislostí - data, která nemají jednotnou strukturu. A ve druhé fázi pak při analýze těchto vzorců vyhle- dávat zobecňující struktury umožňující společnou výpověď o třídách jevu. A právě k tomuto cíli by nám mohla sloužit metoda "reason analysis". Je založena na studiu jednotlivých případů a směřuje k jejich postupnému shlukování do modelu vzorců rozhodování nebo vzorců aktivit případně jinak charakterizovaných typů, v nichž jednotky spojují příbuzné řetězce vazeb.

Literatura:

- Babbie, E.R. (1983): *The Practice of Social Research*. Belmont-CA, Wadsworth Publ.Comp. (3 th ed.).
- Blalock, H.M.Jr.(1989): *The real and unrealized contributions of quantitative sociology*. American Sociological review 54, pp.447-460
- Blumer, H.(1956): *Sociological analysis and the "variable"*. ASR, 1956, 21, 6, 683 - 690
- Einstein,A. (1930): *Johann Kepler*. Frankfurter Zeitung, 9.1.1930, s. 3-4
- Giddens, A. (1993): *New Rules of Sociological Method*. Cambridge, Polity Press.
- Heise, D.R. (1975): *Causal Analysis*. New York, Wiley.
- Kaduschin,Ch.(1968): *Reason Analysis*. In: *International Encyclopedia of Social Sciences*. (ed.D.Sills) Vol.13, pp. 338-343
- Lazarsfeld, P.F.(1935): *The Art of Asking Why. Three Principles Underlying the Formulation of Questionnaires*. *National Marketing Review* 1935, 1, pp.32-45 (Reprinted in Lazarsfeld,P.F.: *Qualitative Analysis. Historical and Critical Essays*. Boston, Allyn & Bacon 1972.) p.183-202

Lazarsfeld, P.F.(1941) "The Interpretation of Statistical Relations as a Research Operation" In: Lazarsfeld-Rosenberg (eds.): *The Language of Social Research. A Reader in the Methodology of Social Research*. New York, The Free Press 1955, pp. 115-125.

Lazarsfeld, P.F. - Kendal, Patricia L.(1950): Problems of Survey Analysis. In: Merton, R.K. - Lazarsfeld, P.F. (eds.): *Continuities in Social Research: Studies in the Scope and Method of "The American Soldier"*. Glencoe, Ill., The Free Press.

Lazarsfeld, P.F. - Landau, D.(1968): Quetelét, Adolphe. In: *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Vol. XIII. New York, Macmillan & Free Press, pp.247-257

Wallerstein, I.(1999): Dědictví sociologie - příslib společenských věd. *Sociologický časopis* 35, 1, s.3-15
Quality Criteria in Survey Research. (2000) (Max Kaase ed.) Deutsche Gesellschaft für Soziologie. Berlin.

Pawson, R.(1989): *A Measure for Measures. A Manifesto for Empirical Sociology*. London, Routledge.

Sills, D.L.(1979): "Lazarsfeld, Paul F." In: *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Biographical Supplement. Vol.18. New York-London, Free Press, pp.411-427.

Sills, D.L.(1987): "Paul F. Lazarsfeld 1901-1976. A Biographical Memoir." *Biographical Memoirs*, vol.56, The National Academy Press, Washington, D.C., pp. 251- 282.

Stouffer, S.A. (1953): *Measurement in Sociology*. ASR 18, 6, pp.591-598

Zeisel, H.(1985): *Say it with Figures*. New York, Harper & Row Publishers (sixth ed.).

Česko-slovenské sociologické dny. Sborník z konference

Překlady: Robin Cassling

Redakce: Markéta Škodová

Jazykové korektury: Markéta Škodová, Anna Gabrielová

Návrh obálky a sazba: pittleon

Tisk a vazba: Tiskárna Ústavu jaderných informací, Praha

Vydal: Sociologický ústav AV ČR

Jilská 1, 110 00 Praha 1

Náklad 300 ks

1. vydání

Prodej zajišťuje Tiskové a ediční oddělení

Sociologického ústavu AV ČR

tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143

e-mail: Eva.Strnadova@soc.cas.cz